

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

РОМАНІВ ТАМАРА БОГДАНІВНА

УДК 94(477.86):929Терлецький”18”

**ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ
ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – Історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник:
Сухий Олексій Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Романів Т. Б. Остап Терлецький у суспільно-політичному житті Галичини останньої третини XIX століття. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021.

Сучасна українська історіографія характеризується науковими пошуками в різних ділянках гуманітарних знань. Один з її напрямів пов'язаний з дослідженнями, спрямованими на вивчення відомих знакових постатей національної історії. Здійснення таких наукових досліджень допомагає розширити просопографічні знання в ділянці новітньої української історії.

До таких діячів, які перебували на вістрі національних процесів, боротьби за утвердження ідеї соборності України, самоусвідомлення українського народу, його культурного розвитку в останній третині XIX ст. належав Терлецький Остап Степанович (1850-1902). (Дисертанткою встановлено його літературні псевдоніми – В. Кістка, Іван Заневич, В. Мак, Остафій Туземний, Патсон, Михалко, Остап Т.). О. Терлецький розпочав свою діяльність як діяч Станіславівської громади, ще в гімназійні роки, згодом став активним учасником студентського руху в Галичині, співорганізатором віденського студентського товариства «Січ», знаним в краї видавцем політичної та наукової літератури, літератором та науковцем. Великий вплив на формування суспільних ідеалів О. Терлецького мали М. Драгоманов, І.Франко, М.Павлик та інші європейські та галицькі політики. У зрілий період своєї діяльності О. Терлецький стає співорганізатором Русько-

Української радикальної партії (РУРП), поєднуючи ідеали європейського соціалізму із галицьким радикалізмом, з ідеями захисту «людей праці», сільським громадівством та пошуком реальних змін у галицькому суспільстві. Згодом ці ідеї захисту галицького селянина він реалізовує в адвокатській практиці, якою займався протягом короткого періоду часу. В останній період своєї діяльності він обґрунтував правничі концепти національної держави, права у цій державі, демократичні свободи. Цей напрям діяльності О. Терлецького був спрямований на творення в перспективі проекту української національної держави.

В українській історіографії діяльність О.Терлецького комплексно не вивчалася, а відображення знайшли лише фрагменти пов'язані з його літературною та літературно – критичною творчістю, виданням публіцистичної літератури, в основному соціалістичного спрямування. Особливе місце в літературі знайшли соціалістичні процеси 1877 – 1878 рр., де звичайно найбільше були представлені І.Франко та М.Павлик, а постать О.Терлецького розглядалася лише фрагментарно.

При визначенні ступеня наукової розробки проблеми в українській історіографії виділено декілька дослідницьких етапів. Перший з них пов'язаний з роботами, які з'явилися вже у час діяльності О.Терлецького (в основному це науково – критичні статті І.Франка, які стосуються літературної творчості), міжвоєнний період представлений роботами галицьких авторів, чия діяльність була пов'язана із Науковим Товариством Шевченка (НТШ), де подано оціночні судження щодо діяльності О.Терлецького як громадського діяча, політика, літератора і правника. Політична і наукова робота О.Терлецького знайшла аналіз у середовищі вчених і політиків української діаспори США і Канади. Вирізняється робота І. Лисяка – Рудницького, який визначив місце О. Терлецького в

національному політикумі і національно – культурній історії ХІХ – початку ХХ ст. Діяльність О.Терлецького досить фундаментально представлена у роботах радянських авторів 50-х – 70-х рр. ХХ ст., які зосереджувалися головним чином на ідеологічних засадах його праці – участі у соціалістичному русі 70-х рр. ХІХ ст., пропаганді європейського соціалізму того періоду, публікації робіт зарубіжних і національних авторів з виразним окресленням знову ж соціалістичного змісту. Сучасна українська історіографія проблеми побудована на виразно демократичних засадах і створює можливості для неупередженого погляду на його твори, предметне висвітлення суспільних процесів у Галичині останньої третини ХІХ ст., комплексне висвітлення життя та діяльності Остапа Терлецького.

Висновки та головні положення дисертаційного дослідження здійснено на основі презентабельної джерельної бази, яка визначається оригінальними архівними матеріалами. Зокрема, це документи Державного архіву Івано-Франківської області, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Державного архіву Львівської області. Авторка використала матеріали Архіву Віденського університету (Archiv der universität Wien), Державного Архіву у м. Відень (Haus, Hof-und Staatsarchiv, Wien), Австрійської національної бібліотеки (Österreichische Nationalbibliothek), які практично не використовувалися попередніми українськими дослідниками. Особливе місце в роботі знайшли матеріали Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, Відділу рукописів і Відділу україніки Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. У дисертаційній праці представлена преса, мемуари та спогади, довідкові видання.

У роботі розкрито громадсько – політичну, наукову та науково – публіцистичну, правничу діяльність О.Терлецького на тлі суспільних відносин, які склалися у Галичині в останній третині ХІХ ст.

Суспільно-політичні ідеали О.Терлецького почали формуватися в умовах Галичини 60-х – 70-х рр. ХІХ ст., коли визначальною для інтелектуальної молоді стала ідея громадівства та європейського соціалізму. О.Терлецький як гімназист формує першу громадівську структуру у Станіславові, видає рукописну газету «Зірка», збирає молодіжну аудиторію на берегах Бистриці Надвірнянської. Політичну діяльність продовжує і в наступні роки, навчаючись на юридичному та філософському факультетах Львівського університету, а згодом і у Віденському університеті. У 1870-х рр. залучається до перших гуртків, які займалися соціалістичною теорією та пропагандою. Цей період означений його активною участю у молодіжній віденській організації «Січ», де згодом він став її очільником. Великий вплив на О.Терлецького мало його родинне середовище, зв'язок з якими він відчував протягом усього часу своєї громадської і політичної діяльності.

Період 1870-х рр. був пов'язаний з видавничою діяльністю О.Терлецького, яка стосувалася брошур – «метеликів» С. Подолинського на соціальні теми, робіт Ф.Волховського та ін. За свою видавничу діяльність О.Терлецький зазнав переслідувань з боку австрійської поліції у Відні.

Наукова діяльність О.Терлецького була пов'язана на початковому етапі його творчості з написанням літературних та літературно – критичних творів. У роботі проаналізовано твір О. Терлецького «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 рр.», який перевидавався автором у більш розширеному вигляді у наступні роки після рецензій і зауважень І. Франка, зокрема, у 1903 р. з'явилася його праця «Галицько-руське письменство 1848-1865 рр.» Особливе місце у літературній науковій творчості О.Терлецького

зайняла робота «Українське село в драмах Карпенка-Карого», де знайшли відображення проблеми соціальної історії, сільських відносин, верстових змін.

Значними в діяльності О.Терлецького були роботи суспільно-політичного і соціального змісту. В дисертації проаналізовані його праці «Першопричини великоруського народу», «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці», «Лихва на Буковині», «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах» та ін.

Наукові та науково-публіцистичні роботи О.Терлецького викликали жваві відгуки у громадському середовищі, супроводжувалися значним інтересом до його автора. У публіцистиці автор жваво реагував на суспільні виклики: вступ у громадську діяльність численної плеяди молодих народовців, які відкрито виступили проти консервативних русофілів; поширення в Галичині наддніпрянських національних традицій – національного духу, народної творчості та ін.; важливе місце у публіцистиці автора зайняла пропаганда творчості Тараса Шевченка та його «Кобзаря». Публіцистика О.Терлецького торкалася й інших вагомих суспільних проблем. У роботі зроблено висновок, що наукова та науково-публіцистична творчість О.Терлецького визначалася значним ступенем соціальної заангажованості автора, діяльність якого торкалася найвагоміших суспільно-політичних проблем життя галицького суспільства і українців зокрема.

Останній період діяльності О.Терлецького пов'язаний з роботою в Русько-Українській радикальній партії (РУРП) (автор здійснив підготовку мінімальної та максимальної програми; взяв участь у виробленні концепції щодо національної програми партії). Саме участь в РУРП дозволила йому підійти до розв'язання актуальних соціальних проблем, критики існуючого суспільного ладу і суспільних відносин, радикальних оцінок русофільства

(москвофільства) і народовців, політики австрійського уряду та польської адміністрації і шляхти.

Визначальним для світогляду О.Терлецького було те, що суспільні процеси у Галичині він ув'язував з національним, громадським і національно – культурним життям українців у Наддніпрянщині. Він вважав, що радикальні зміни у житті українського народу пов'язані із суспільною діяльністю в цьому напрямі кращих представників та національних лідерів Галичини та Наддніпрянської України. При оцінці національних і національно – державних перспектив українства О.Терлецький брав до уваги соціальні, політичні, історико-традиційні, національні, демографічні та інші чинники.

Визначальне місце в означенні національно-державних перспектив українства мали погляди О.Терлецького на виникнення і сутність держави і права. У роботі встановлено, що його позиції відносно державного ідеалу та майбутнього державно – правового устрою перегукувалися із тогочасними правовими позиціями професора Львівського університету Станіслава Дністрянського. В ідейно – політичному контексті ці програми будувалися як соціально зорієнтовані, утверджуючи ідеали не «панування над масами» (такий лозунг висували тодішні консервативні партії, а в їх числі «староруські»), а «рівності мас». Державно-правові перспективи українства в Галичині, О.Терлецький пов'язував із необхідністю економічного, політичного, національного і духовного звільнення народу. Зміст «просвіти народу» він вбачав у загальному розвитку наукових знань у суспільстві і через досягнення їх певного рівня це ж суспільство могло бути підготовленим до кардинальних змін у ньому. За його ідеєю, соціальні рухи у суспільстві повинні відбуватися через усвідомлення необхідності змін у

вирішенні першочергових завдань: суспільно-політичних, соціальних, національних, національно-культурних та ін.

Теоретичне розуміння права, державно-правових перетворень, біжучої політики О.Терлецький реалізовував на практиці, працюючи адвокатом і спілкуючись із галицьким українським населенням.

Громадська, наукова, науково-публіцистична, видавнича та правнича діяльність О.Терлецького стосувалася усіх аспектів суспільного життя та громадських відносин у Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Остап Терлецький, Галичина, Австро-Угорщина, громадсько-політична діяльність, товариство «Січ», суспільна робота, Русько-Українська радикальна партія, процес галицьких соціалістів, право.

SUMMARY

Romaniv T. B. Ostap Terletskyuy in public and political life of Halychyna in the last third of the 19th century. Qualifying scientific work as a manuscript

Thesis for earning academic degree of candidate of historical sciences (doctor of philosophy) majoring in 07.00.01 – History of Ukraine. Lviv National University named after Ivan Franko. Lviv, 2021.

Modern Ukrainian historiography is characterized by scientific research in various areas of humanitarian knowledge. One of its areas is characterized by research aimed at studying well-known iconic figures of national history. The implementation of such scientific research helps to expand persons-descriptive knowledge in the area of modern Ukrainian history.

Such figures who were at the forefront of national processes, the struggle for the establishment of the idea of sobornost of Ukraine ("Spiritual community of many jointly living people"), self - awareness of the Ukrainian people, and its cultural development in the last third of the XIX century included Terletskyy, Ostap Stepanovych (1850-1902). (The thesis author established his pen names – V. Kistka, Ivan Zanevych, V. Mak, Ostafiy Tuzemnyi, Patson, Mykhalko, Ostap T.). O. Terletskyy began his activity as a member of the Stanislavivska community, back in his high school years, later became an active participant in the student movement in Halychyna, co-organizer of the Vienna Student Society "Sich", a well-known publisher of political and scientific literature in the region, a writer and scientist. A great influence on the formation of social ideals of O. Terletskyy had M. Dragomanov, I. Franko, M. Pavlyk and other European and Halychyna politicians. In the mature period of his activity, O. Terletskyy becomes a co-organizer of the Russian-Ukrainian radical party (RURP), combining the ideals of European socialism with Halychyna radicalism, with the ideas of protecting "working people", rural community and the search for real changes in Halychyna society. Subsequently, he implemented these ideas of defending the Halychyna peasant in the legal practice, which he was engaged in for a short period of time. In the last period of his activity, he justified the legal concepts of the national state, rights in this state, and democratic freedoms. This area of activity of O. Terletskyy was aimed at creating a project of the Ukrainian national state in the future.

In Ukrainian historiography, the activities of A. Terletskyy were not comprehensively studied, and only fragments related to his literary and literary and critical work, the publication of journalistic literature, mainly of the socialist area, were reflected. A special place in literature was found by the socialist processes of

1877-1878, where, of course, I. Franko and M. Pavlyk were most represented, and the figure of A. Terletsky was considered only piecewise.

When determining the degree of scientific development of the problem in Ukrainian historiography, several research stages are identified. The first of them is related to the works that appeared already during the activity of A. Terletsky (mainly these are scientific and critical articles by I. Franko, which relate to literary activity), the interwar period is represented by the works of Halychyna authors, whose activities were related to the Shevchenko Scientific Society (NTS), where value judgments regarding the activities of A. Terletsky as a public figure, politician, writer and lawyer are presented. A. Terletsky's political and scientific work has been analyzed among scientists and politicians of the Ukrainian diaspora in the United States and Canada. The work of I. Lysiak-Rudnytsky, who determined the place of O. Terletsky in the national politics and national and cultural history of the XIX – early XX centuries stands out. The activity of A. Terletsky is quite fundamentally represented in the works of Soviet authors of the 50s–70s of XX century, which focused mainly on the ideological foundations of his work – participation in the socialist movement of the 70s of XIX century, propaganda of European socialism of that period, publication of works of foreign and national authors with a distinctive socialist content. Modern Ukrainian historiography of the problem is based on distinctly democratic foundations and creates opportunities for an unbiased look at his works, substantive coverage of social processes in Halychyna in the last third of the XIX century, comprehensive coverage of the life and activities of Ostap Terletsky.

The conclusions and main provisions of the thesis research are implemented on the basis of a presentable base of sources, which is determined by the original archival materials. In particular, these are documents of the State Archive of the Ivano-Frankivsk region, the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv,

and the State Archive of the Lviv region. The author used materials from the archive of the University of Vienna (Archiv der universität Wien), the State Archive in Vienna (Haus, Hof-und Staatsarchiv, Wien), Austrian National Library (Österreichische Nationalbibliothek), which were practically not used by previous Ukrainian researchers. A special place in the work was dedicated to the materials from the Department of manuscript collections and textology of the T. H. Shevchenko Institute of literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Manuscripts and the Department of Ukrainian Studies and Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine. The thesis work presents the press, commentaries and memoirs, reference publications.

The paper reveals the socio – political, scientific and journalistic, legal activities of A. Terletsky against the background of social relations that developed in Halychyna in the last third of the XIX century.

O. Terletsky's socio – political ideals began to form in the conditions of Halychyna in the 60s–70s of XIX century, when the idea of citizenship and European socialism became decisive for intellectual youth. O. Terletsky, as a high school student, forms the first public structure in Stanislav, publishes a handwritten newspaper "Zirka", gathers a youth audience on the banks of Bystrytsia Nadvirnianska. He continued his political activity in the following years, studying at the law and philosophy faculties of Lviv University, and later at the University of Vienna. In the 1870s, he joined the first discussion groups that dealt with socialist theory and propaganda. This period was marked by his active participation in the Vienna youth organization "Sich", which he headed later. A. Terletsky was greatly influenced by his family environment, the influence of which he felt throughout the entire time of his social and political activities.

The period of the 1870s was associated with publishing activities of O. Terletsky, which concerned the pamphlets –flyers of S. Podolynsky on social

topics, works by F. Volkhovsky and others. O. Terletsky experienced persecution by the Austrian police in Vienna.

A. Terletsky's scientific activity was connected at the initial stage of his work with the writing of literary and literary – critical works. This paper analyzes the work of O. Terletsky "Literary aspirations of the Halychyna Rusyns from 1772 to 1872", which was republished by the author in a more extended form in the following years after the reviews and comments of I. Franko, In particular, in 1903 his work "Halychyna Rusyns' literature activity of 1848-1865" appeared. A special place in the literary scientific work of O. Terletsky was occupied by the work "The Ukrainian Village in the dramas of Karpenko-Kary", which reflected the problems of social history, rural relations, and changes in strata of the people.

The works of a socio-political and social nature were significant in O. Terletsky's activity. The thesis analyzes the following of his works: "The root causes of the Great Rusyns people", "Halychyna Rusyns' people and Halychyna Rusyns' "narodniks", "Usury in Bukovyna", "Labor remuneration and the labor movement in Austria in recent times", etc.

Scientific and journalistic works of O. Terletsky caused lively responses in the public environment, accompanied by considerable interest in its author. In journalism, the author reacted vividly to social challenges: the entry into public activities of a large galaxy of young Narodniks who openly opposed conservative Russophiles; the spread of the Dnieper region national traditions in Halychyna – the national spirit, folk art, etc.; an important place in the author's journalism was occupied by the promotion of the work of Taras Shevchenko and his "Kobzar". O. Terletsky's journalism also dealt with other significant social problems. The paper concludes that the scientific and journalistic work of O. Terletsky was determined by a significant degree of social engagement of the author, whose activities

concerned significant socio-political problems of the life of Halychyna society and Ukrainians in particular.

The last period of O. Terletsky's activity is connected with work in the Russian-Ukrainian radical party (RURP) (the author developed the minimum and maximum programs; took part in the development of a concept for the national program of the party). It was his participation in the RURP that allowed him to approach the solution of topical social problems, criticism of the existing social system and social relations, radical assessments of russophilism (moskvophilism) and Narodniks, the policies of the Austrian government and the Polish administration and the gentry.

The determining factor for O. Terletsky's worldview was that he connected social processes in Halychyna with the national, social and national-cultural life of Ukrainians in the Dnieper region. He believed that radical changes in the life of the Ukrainian people are connected with the public activities in this area of the best representatives and national leaders of Halychyna and the Dnieper region Ukraine. When assessing the national and national – state prospects of ukrainism, O. Terletsky took into account social, political, historical - traditional, national, demographic and other factors.

The decisive place in the definition of national and state perspectives of Ukrainism were the views of O. Terletsky on the emergence and essence of the state and law. The paper establishes that his positions regarding the state ideal and the future state – legal structure echoed the then legal positions of Professor of Lviv University Stanislav Dnistriansky. In the ideological and political context, these programs were built as socially oriented, asserting the ideals not of "domination over the masses" (this slogan was put forward by the then Conservative parties, including the "old Rusyn" ones), but of "equality of the masses". O. Terletsky associated the state - legal prospects of ukrainism in

Halychyna with the need for economic, political, national and spiritual liberation of the people. He saw the content of the "Enlightenment of the people" in the general development of scientific knowledge in society and through reaching a certain level of it, the same society could be prepared for drastic changes in it. According to his idea, social movements in society should occur through awareness of the need for changes in solving priority tasks: socio – political, social, national, national – cultural, etc.

O. Terletsky put his theoretical understanding of the law, state-legal changes, and current policies into practice, working as a lawyer and communicating with the Halychyna Ukrainian population.

Public, scientific, scientific – journalistic, publishing and legal activities of O. Terletsky concerned all aspects of public life and public relations in Halychyna in the last third of the XIX - early XX centuries.

Keywords: Ostap Terletsky, Halychyna, Austria – Hungary, socio – political activity, Sich Society, Public Work, Rusyn – Ukrainian radical party, process of Halychyna Socialists, law.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	29
1.1. Історіографія	29
1.2. Джерельна база	59
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	70
<i>Висновки до I розділу .....</i>	<i>77</i>
РОЗДІЛ II. ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ I ПОЛІТИК (60-х – 90-х рр. ХІХ ст.).....	80
2.1. Політична діяльність О. Терлецького на тлі розвитку демократичних рухів 60-х – 90-х рр. ХІХ ст.	80
2.2. Видавнича діяльність О. Терлецького	120
<i>Висновки до II розділу.....</i>	<i>129</i>
РОЗДІЛ III. НАУКОВА ТА ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. ТЕРЛЕЦЬКОГО	131
3.1. Наукова діяльність О. Терлецького	131
3.2. Публіцистична діяльність	160
<i>Висновки до III розділу.....</i>	<i>167</i>
РОЗДІЛ IV. ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ – ТЕОРЕТИК ТА ПРАКТИК ПРАВА.....	170
<i>Висновки до IV розділу.....</i>	<i>189</i>
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	199

ВСТУП

Актуальність теми. Здобуття Україною незалежності відкрило широкі можливості для розвитку національної історичної науки, дало змогу приступити до висвітлення «білих плям» в історії України.

Актуальність наукової проблеми обумовлене якісними змінами, які відбулися в житті українського суспільства в кінці 90 – х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. і призвели до значних суспільних трансформацій, пов'язаних з утвердженням незалежності України і формування нових демократичних відносин.

Суспільні зміни привели й до зростання інтересу до історичного минулого. Особливо важливою є персоніфікація історії, дослідження життєвого шляху, діяльності та творчої спадщини визначних діячів. Праці, присвячені біографічній традиції, відносяться до нового напрямку історичної науки – просопографії, відіграють все більш значиму роль.

Важливість дослідження обумовлене передовсім тим, що в сучасній історіографії відсутні праці, які би комплексно розглядали діяльність О.Терлецького. Суспільна значимість проблеми актуалізується змістом політичної праці О.Терлецького, на прикладі діяльності якого можна прослідкувати еволюцію галицьких діячів останньої третини ХІХ ст. від «національно-культурницьких» ідеалів до розгорнутих політичних програм.

Дослідження суспільно-політичних процесів, які відбувалися у Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. акцентують увагу на тому, що вони творилися в умовах бездержавності, коли український народ перебував у складі двох імперій – Російської й Австрійської

(Австро-Угорської), які вирізнялися своєю поліетнічністю та суспільно-становими відносинами.

Досліджуваний нами О.Терлецький став репрезентантом модерної світської інтелігентської верстви, яка перебувала на вістрі боротьби за розвиток національної ідеї й самоусвідомлення українського народу, його культурного розвитку на західноукраїнських землях. Терлецький Остап Степанович /псевд.: В. Кістка , Іван Заневич , В. Мак , Остафій Туземний , Патсон , Михалко, Остап Т. -- літературні псевдоніми, криптоніми О. Т., О. Т-кий, О. Т-кій/(05/17.02.1850 – 22.07/04.08.1902) (псевдоніми та криптоніми встановлено автором дисертації) – український громадський діяч, літературознавець, історик, філософ, правознавець, публіцист, доктор права (1899). Активний учасник студентського руху в Галичині, організатор народовських молодіжних організацій. Працював бібліотекарем в університетській бібліотеці (Відень, 1872-1877). Вступив до українського академічного товариства «Січ», де співпрацював з І. Пулюєм, І. Горбачевським та ін. Рік головував у товаристві (1874), але ідейно домінував пізніше. Учасник археологічного з'їзду в Києві (1874). У 1875-1876 рр. видав «писані на підставі Марксових ізслідувань» три брошури С. Подолинського і одну (із закликом до збройного повалення царату) Ф. Волховського. Остання була конфіскована, а О.Терлецького віддано під суд, але виправдано. На початку 1877 р. – знову арешт і новий судовий «соціалістичний» процес, в якому разом із О.Терлецьким підсудними виступили І. Франко, М. Павлик та ін. Останні 20 років жив у злиднях, оволодівав юриспруденцією і відстоював українські інтереси в адвокатській практиці, багато писав. Роботи почав друкувати у 1870-х рр., але головні праці з'явилися пізніше. Один з фундаторів Русько-

Української радикальної партії (Львів, 1890). Дійсний член історико-філософської секції НТШ (від 1899).

У сучасній історичній науці практично відсутні комплексні дослідження, які б висвітлювали в повному обсязі життя та діяльність О.Терлецького. Тому наше завдання полягає в тому, щоби провести об'єктивне та науково виважене дослідження громадсько-політичної та науково-видавничої діяльності Остапа Терлецького, показати значення його праці для суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях останньої третини ХІХ ст., аргументувати доцільність використання прикладу його громадсько-політичної праці на сучасному етапі національно-державної розбудови в Україні.

Суспільно-політичні ідеали О.Терлецького формувалися на фоні стержневих віх в історії українського народу Галичини та впливів на неї Наддніпрянщини в останній третині ХІХ ст., коли національний політикум в краї пройшов еволюцію від русофільства (москвофільства) до виокремлення нового напрямку народовства, формування демократичних течій – «європейського соціалізму», радикалізму та ін. новітніх явищ. Остання декада ХІХ ст. характеризувалася появою структурно організованих політичних партій: спочатку Русько-Української радикальної партії (1890 р.), а згодом Української національно – демократичної та Української соціал-демократичної партій, чия активна діяльність розпочалася на зламі ХІХ-ХХ ст.

Мета і завдання дослідження. Виходячи з наукового, теоретичного та практичного значення проблеми, враховуючи недостатній рівень вивчення даної теми, використавши неопубліковані джерела: рукописні матеріали (наукові, публіцистичні, художні твори; розвідки, статті О .

Терлецького та матеріали до них); хронікальні матеріали; бібліографічні матеріали; біографічні матеріали; листування з громадськими й науковими діячами: І. Белеєм, М. Бучинським, Л. Заклинським, В. Навроцьким, Я. Окуневським, В. Смирновим, Ю. Федьковичем, І. Франком, М. Шухевичем, Ю. Бачинським, Д. Білинським, Б. Чайківським, С. Дністрянським, Я. Ковачевим, О. Партицьким; публікації документів та матеріалів; автор поставила за мету провести всебічне та об'єктивне дослідження громадсько-політичної, наукової та науково-публіцистичної, видавничої й правничої діяльності О. Терлецького, визначити його місце і роль в українському національно-культурному розвитку західноукраїнських земель.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- висвітлити стан наукової розробки проблеми, наявну джерельну базу та методологію наукового дослідження;
- показати діяльність О.Терлецького в період навчання у Першій вищій гімназії (м. Станіславів, 1860-1868 рр.), Львівському (1868/1869 н. р. – юридичний факультет, 1869/1872 н. рр. – філософський факультет) і Віденському (юридичний факультет – 1879-1883 рр.) університетах;
- простежити процес формування суспільно-політичних поглядів О. Терлецького на тлі соціально-економічного та політичного розвитку галицьких земель останньої третини ХІХ ст. у складі Австро-Угорської імперії та відтворити кар'єрний ріст громадсько-політичного діяча та науковця і видавця, правника;

- дослідити зміст роботи О.Терлецького як ініціатора створення громадівських, а згодом народовських молодіжних організацій;
- охарактеризувати діяльність О. Терлецького як голови українського академічного товариства «Січ» у Відні;
- проаналізувати вплив М. Драгоманова на формування «соціалістичних позицій» О. Терлецького та віденських і львівських молодіжних середовищ;
- охарактеризувати книговидавничу співпрацю О. Терлецького з І. Франком, М. Павликом та їхніми однодумцями; показати як через видавничу діяльність пропагувались ідеї, що нуртували в Європі; висвітлити географію читацького руху у Галичині та Наддніпрянській Україні;
- показати видавничу діяльність О. Терлецького: перші соціалістичні видання (т.зв. «метелики») українською мовою; наукові та науково-публіцистичні твори самого О.Терлецького;
- розкрити зміст партійної роботи О.Терлецького в РУРП та характер його відносин з галицькими українськими політиками;
- висвітлити позиції О.Терлецького стосовно найважливіших подій в історії західноукраїнських земель другої половини ХІХ ст. та охарактеризувати основні складові громадсько-політичної діяльності О.Терлецького та визначити відповідність такої роботи його політичним поглядам; охарактеризувати його правничу діяльність.

Об'єкт дисертаційного дослідження – громадсько-політична і науково-публіцистична, видавнича та правнича діяльність О.Терлецького.

Предмет дослідження – установи, товариства, політичні партії, з якими була пов'язана діяльність О. Терлецького та його науково-публіцистична спадщина.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють останню третину XIX ст. – до початку XX ст., тобто роки, на які припадає життя та громадсько-політична діяльність О. Терлецького (1850-1902).

Географічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють територію східної Галичини у складі Австро-Угорської імперії (сучасні Івано-Франківська, Львівська та центральна і південна частина Тернопільської областей, міста Відень, Прага, Львів, Київ).

Методологічну основу дисертації складають принципи історизму, наукового та об'єктивного підходу до висвітлення теми при поєднанні з науково-історичними методами дослідження. При розв'язанні конкретних дослідницьких завдань авторка послуговувалася такими методами: проблемно-хронологічним, порівняльним, методом систематизації та класифікації документальних фактів, аналізу документів, біографічного аналізу. У своїй сукупності дані методи стали важливим механізмом для розкриття поставленої мети, сприяли кращому розумінню суспільно-політичних поглядів та громадсько-політичної діяльності О. Терлецького на тлі його епохи та сьогодення.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в ній вперше в українській історіографії на основі залучення до наукового обігу значної кількості нововиявлених архівних матеріалів (Державного архіву Івано-Франківської області, Державного архіву Львівської області, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Архіву Віденського університету (Archiv der Universitat Wien), Державного

архіву, м. Відень (Haus-, Hof-und Staatsarchiv, Wien), Відділу рукописів і Відділу україніки ЛНБ імені В. Стефаника НАН України, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (м . Київ), преси, літературних джерел та спеціальних видань здійснено комплексне дослідження громадсько-політичної, наукової та науково-публіцистичної, видавничої та правничої діяльності О. Терлецького.

Звідси випливають такі положення, що виносяться на захист:

- формування світогляду та становлення громадянської позиції О.Терлецького відбувалося в умовах Австрії (Австро-Угорщини), конституційний лад якої відносно сприяв розвитку українського національно – культурного руху, відкриттю різного напрямку товариств («Просвіта», товариство ім. М. Качковського, Наукове товариство ім. Т. Шевченка), оформленню та діяльності національно-політичних партій;
- досвід організатора громадської роботи формувався в О.Терлецького у період навчання у Станіславівській гімназії, Львівському та Віденському університетах, де він став провідним діячем студентського руху, очолював товариство «Січ», виступав ініціатором створення народовських молодіжних організацій;
- О. Терлецький належав до групи лівих народовців і не визнавав політики «нової ери» (угодовської політики співробітництва галицьких політиків з польською урядовою більшістю), а під впливом знайомства з М.Драгомановим перейшов на соціалістичні позиції;

- спільно з І. Франком і М. Павликом став одним із зачинателів і провідників революційно-демократичної ідеології в Галичині, течії галицьких «радикалів» європейського зразка: гостро критикував москвофілів і народовців, пропагував соціалістичну доктрину в молодіжному русі;
- в 1890-х рр. став одним з фундаторів Русько-Української радикальної партії (співавтор мінімальної та максимальної, а згодом національної програми партії);
- в суспільно-політичних переконаннях зазнав впливу В. Навроцького, М. Драгоманова, С. Подолинського, І. Франка, хоча не завжди розділяв їх погляди; захоплювався бунтарськими ідеями Т. Шевченка та його творчістю;
- будучи поборником соборності України О. Терлецький розвивав ідею єдиної української нації і вважав, що Галичина повинна воз'єднатися з Наддніпрянською Україною; це повинно було сприяти формуванню демократичної республіки з повною політичною і соціальною рівністю, гарантом якої буде держава, у якій пануватиме право.
- з кінця 90-х рр. XIX ст. О. Терлецький провадив адвокатську практику в містах Галичини, зокрема у Львові, відстоюючи права українства.

Науково-практичне значення одержаних результатів. Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що нагромаджений у ній фактичний та теоретичний матеріал, зроблені висновки дослідження можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії України, історії Австрії, історії політичної та правової думки,

журналістики та енциклопедичних видань. Практичне застосування матеріали дослідження можуть мати при розробці загальних і спеціальних курсів з новітньої історії України та народознавства, в історико-краєзнавчій роботі, праві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у відповідності з науково-дослідними програмами кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка: «Громадсько-політична та професійна діяльність української інтелігенції в XIX-XX століттях» (номер державної реєстрації 0112 U 004043) і «Суспільно-політичні та національно-етнічні процеси на західноукраїнських землях (остання третина XVIII–XX ст.)» (номер державної реєстрації 0115 U 003557).

Апробація результатів дослідження. Наукова апробація результатів дослідження здійснювалася у формі доповідей на наукових конференціях, обговорення на кафедрі новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Проблеми, що їх порушено в дисертації відображені в доповідях та виступах на наукових конференціях, зокрема: Міжнародний науковий конгрес «Іван Франко: дух, наука, думка, воля» (до 150-річчя від дня народження) (Львів, 2006), The Third International Conference on History and Political Sciences 23th August, 2014 / « East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, Vienna, (Austria.-Vienna, 2014), Інтелігенція і влада. Матеріали п'ятої Всеукраїнської наукової конференції (м.Одеса, 24-25 грудня 2009 р.), Інтелігенція і влада.

Матеріали шостої Всеукраїнської наукової конференції (м.Одеса, 20-23 травня 2014 р.).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертації викладено у 13 публікаціях із них 8 статей у наукових фахових виданнях (одна стаття у закордонному науковому збірнику).

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, основної частини (чотири розділи), висновків, списку використаних джерел та літераури, додатків. Загальний обсяг дисертації – 221 стор., із них 182 стор. основного тексту, список використаних джерел нараховує 383 позиції.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Романів Т. Історико-правові погляди О. Терлецького // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів: Піраміда, 2004. – С. 225-232.

2. Романів Т. О. Терлецький – представник галицького народовства 70-х – 90-х років ХІХ ст. (у пошуках політичного ідеалу) // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного ун-ту ім. Івана Франка. – Дрогобич: Вимір, 2005. – Вип. 16. Історія. – С. 14-23.

3. Романів Т. О. Терлецький у суспільно-політичному житті 17 Галичини 70-х років ХІХ ст. // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки

Дрогобицького державного педагогічного ун-ту ім. Івана Франка. – Дрогобич: Вимір, 2006. – Вип. 18. Історія. – С. 64-73.

4. Романів Т. Остап Терлецький (штрихи до портрету інтелігента) // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2010. – Вип. 19. – С. 30-42.

5. Романів Т. Джерела про життєвий шлях, наукову і громадськополітичну діяльність Остапа Терлецького. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія.– Одеса: Астропринт, 2014. – Вип. 30. – С. 289-300.

6. Романів Т. Віденська «візія» Остапа Терлецького // Мандрівець. – 2009. – № 2. – С. 33-37.

7. Sources of Ostar Terletskyi's social political activity of Vienas period // The Third International Conference of History and Politikal Sciences 23th August, 2014 / «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, Vienna, Austria. – Vienna, 2014. – P. 17-24.

8. Романів Т. Остап Терлецький в науковій рецепції І.Франка. // Гілея: науковий вісник. – К.: «Видавництво «Гілея», 2021. – Вип. 163 (№ 6-7). Історичні науки. – С. 59-64.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

9. Романів Т. Іван Франко та Остап Терлецький у суспільнополітичному русі Галичини останньої третини ХІХ ст. // Міжнародний науковий конгрес «Іван Франко: дух, наука, думка, воля» (до 150-річчя від народження). – Львів, 2006. – С. 9-10.

10. Романів Т. Послідовник пророка (Остап Терлецький) // Двадцять перша наукова сесія Наукового товариства ім. Шевченка. – Івано-Франківськ, 4-20 березня, 2010. – С. 3-4.

11. Романів Т. Борець за ідею поступу // Програма VI Всеукраїнської наукової конференції «Інтелігенція і влада», 20-23 травня 2015. – Одеса: Астропринт, 2014. – С. 12.

12. Романів Т. О. Терлецький – представник інтелігентського проводу Галичини останньої третини XIX ст. // Інтелігенція і влада. Матеріали п'ятої всеукраїнської наукової конференції 24-25 грудня 2009р.; м. Одеса.– Одеса: Астропринт, 2009. – Ч. 3. – С. 147-157.

13. Романів Т. Борець за ідею поступу // Інтелігенція і влада. Матеріали шостої Всеукраїнської наукової конференції 20-23 травня 2014р. – Одеса: Астропринт, 2014. – С. 212-218.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Перші оцінки громадсько-політичній та науковій діяльності О. Терлецького дані його сучасником і соратником Іваном Франком. 1878 р. І. Франко у публікації в журналі «Громадський друг» проаналізував брошури, видані О. Терлецьким [323; 324]. Науковий інтерес становлять також висновки І. Франка про передмову О. Терлецького до творів В. Навроцького [326], публікації та коментарі до листування О. Терлецького з Ю. Федьковичем за 1867-1868 рр., поміщені у журналі «Житє і слово» [109; 110; 111]. Цінним для повноти образу О. Терлецького є «Переднє слово» Івана Франка до праці О. Терлецького «Галицько-руське письменство 1848-1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції» [113; 117; 325] і оцінка ним вище вказаної праці [113] та праці «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 рр.». (Франко І. Стара Русь // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 34, кн. 6. – С. 456-473 ; Зібрання творів : у 50-ти т. – К, 1982. – Т. 37. – С. 79-110 ; Франко І. Іван Гушалевиц // Літературно-науковий вістник. – 1903. – Т. 23, кн. 8. – С. 111-128 ; кн. 9. – С. 163-187 ; т. 24, кн. 11. – С. 92-120 ; Зібрання творів : у 50-ти т. – К, 1982. – Т. 35. – С. 7-73 ; Франко І. Матеріали до історії австро-руського, відродження 1772-1848 рр. // Житє і слово. – 1895. – Т. 3, кн. 1. – С. 111-114 ; Зібрання творів : у 50-ти т. – К, 1981. – Т. 29. – С. 403-410).

Безпосереднє знайомство І. Франка з О. Терлецьким розпочалось з львівського судового процесу 1878 р. Івана Франка та його товаришів М. Павлика, Щ. Сельського, І. Мандичевського, А. Павлик, М. Котурницького. Цей факт, а також оцінка О. Терлецького як видавця і редактора із біографії О. Терлецького знайшли відображення у «ювілейній сільветці» у Літературно-науковому вістнику (1905 р.) [320; 321; 326].

Окремі оціночні аспекти діяльності О. Терлецького знаходимо у публікації Франка «Правда чи містифікація», оцінку соціалістичних брошур, виданих О. Терлецьким, знаходимо на сторінках нарису історії українсько – руської літератури до 1890 р. [321].

І. Франко є першим біографом і критиком О. Терлецького. Усні оповідання, особисте знайомство Франка з О. Терлецьким, частково листи до Івана Франка і інших людей, уривок з щоденника та записок О. Терлецького, друковані праці, акти процесів по яких він проходив оскарженим ось, що лягло в основу Франкової «повної, критичної й заокругленої студії» «Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали» [109; 110; 111].

Подібно І. Франку, оцінки творам О. Терлецького дав відомий етнограф, також його сучасник, Володимир Гнатюк. Він, зокрема, аналізував працю О. Терлецького «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 рр.» [166; 164; 165]. Праця стала значним явищем у літературному світі і зацікавила читачів передовсім своєю інформативністю, оскільки її автор здійснив синтезу літературного процесу.

Таким чином, літературна і науково-публіцистична діяльність О. Терлецького стала предметом аналізу вже його сучасників. Така зацікавленість впливала з того, що 1870-ті роки були переломним

періодом в суспільній історії Галичини, де, з одного боку, вже діяли дві провідні суспільно-політичні течії краю – народовство і русофільство (москвофільство), а з іншого, – народжувалась нова революційно-демократична ідеологія, пов'язана з верстовим розумінням усього суспільно-політичного процесу, а діячів цієї течії визначали, як перших галицьких соціалістів. Тому не випадково, оцінки цій новій течії, як і її представникам почали з'являтися відразу. Зокрема, у 1890-х роках з'явилася робота галицького автора І. Левицького, яка містила список публікацій О.Терлецького за 1861-1885 рр. та літературні згадки про нього [97].

Загальні оцінки діяльності, чи скоріше висновки про вклад О.Терлецького в українську суспільно-політичну думку Галичини останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. були дані в опублікованих 1902 р. некрологах, у зв'язку з його смертю. Це некрологи, підготовлені В.Гнатюком [106], Я.Окуневським [107], а також некролог соціал-демократичного видання «Воля» [106], москвофільської газети «Галичанин» [107], національно-демократичної газети «Діло» [100; 95]. Розширюють історіографію теми і посмертні публікації про О. Терлецького, видані 1903 р. [106].

Відразу після смерті О. Терлецького, певна робота по впорядкуванню його наукової спадщини була проведена Михайлом Павликом, який тоді працював бібліотекарем НТШ і проводив значну бібліографічну роботу.

М. Павлик зібрав і упорядковував бібліографічні матеріали, які розкривають стосунки між О.Терлецьким та І. Франком, М. Драгомановим, І.Мандичевським, Лесею Українкою, Наталією Кобринською та багатьма іншими письменниками і вченими. Окрім того,

М.Павлик здійснив опис рукописної спадщини О.Терлецького [70; 71; 71; 73; 74; 75; 76; 77; 78].

Із життєпису Осипа Юрія Гординського черпаємо відомості про творчі взаємини О. Терлецького та Ю. Федьковича (матеріали були зібрані із першодруків і автографів та упорядковані з поясненнями Осипом Маковеєм) [70].

Один з учнів Михайла Грушевського, Зенон Кузеля також вивчав діяльність О. Терлецького, зокрема у час його перебування у Відні та праці в Українському Академічному Товаристві «Січ» [88; 244; 245].

Окремі напрями діяльності О. Терлецького висвітлені у Ювілейному Збірнику з нагоди 60-річчя «Січі» «Над синім Дунаєм», (редакція О. Грицяя й Т. Марітчака); праця видана у Відні містить розвідки, нариси, спогади відомих діячів. У роботі представлені його погляди, національний та соціальний розвиток українського народу, висвітлено національно-державницькі перспективи українців. Подано список голів «Січі» 1868-1947 рр. у якому під порядковим номером 8 – Остап Терлецький – голова «Січі» (31.10 – 19.12.1874 р.) [29; 30; 31; 38; 39; 40].

Узагальнені та часткові дослідження з часів становлення національного руху в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст., опублікували відомі політичні діячі К. Левицький та О. Барвінський [244; 245]. В основному роботи насичені подієвою історією, окремі фрагменти відносяться до діяльності О. Терлецького.

У міжвоєнній історіографії виділяємо два регіони, в яких дослідники торкалися постаті О. Терлецького – це радянська історіографія в УСРР та національна історіографія на Західній Україні 1920-х – 1930-х рр.

У радянській історіографії, починаючи з 20-х – 30-х рр. ХХ ст. творчість О. Терлецького не вивчалась як окремий напрямок дослідження, однак були закладені ідеологічні підходи щодо загальної оцінки процесів, які проходили у Галичині в останній третині ХІХ ст. [243]. Радянська історіографія побудована на марксистських підходах до оцінки історичного минулого, розглядала цей процес через призму класової боротьби, аналізувала лише соціальні аспекти розвитку галицької суспільності, і то лише в контексті верстового протистояння «селянства проти польських і українських панів», мало звертала увагу на національний характер протиріч у краї, де виробились польська та українська національні платформи та й навіть соціальну проблематику трактувала надто звужено та обмежено. Відправним моментом для оцінки громадсько-політичного життя Галичини останньої третини ХІХ ст. стала теза про те, що українські політичні сили у краї нібито обмежували власні вимоги боротьбою за окремі культурницькі здобутки, «азбучною війною», в якій вирішувалося питання етимологічного і фонетичного письма і т.ін. В контексті цих оцінок згадувався і О. Терлецький [240; 243].

Для цього періоду характерне і ярликове сприйняття історії, коли науковий аналіз підмінявся образливими епітетами щодо національних політичних партій чи окремих їх діячів [243]. Однак, з'явилися й інформаційні праці. Так, у другій половині 1920-х рр. І. Житецький у науковій розвідці про останній від'їзд М. Драгоманова за кордон зазначає про віденський судовий процес над О. Терлецьким, підставою якого послужило, на думку автора, видання брошури Ф. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» [68; 69].

У період українізації в УСРР з Академією наук була пов'язана і діяльність окремих суспільних діячів, які проживали в Західній Україні. До них належав очільник НТШ Кирило Студинський.

Предметом дослідження К. Студинського [80] став соціалістичний процес 1878 р. над І. Франком і товаришами, в тому числі і над О. Терлецьким. Перу дослідника належить також наукова розвідка про Остапа Терлецького – учасника археологічного з'їзду в Києві [79].

Із публікацій, які з'явилися на Західній Україні виділяємо студії 1930-х рр. М. Мочульського [110], в яких представлена оцінка І. Франка діяльності О. Терлецького.

У «Двох документах до життєпису Наталії Озаркевич-Кобринської» та у «Мандрівках Івана Франка по львівських квартирах» Д. Лукіяновича, також можемо знайти відомості про творчі взаємини О. Терлецького з Н. Кобринською та І. Франком [94; 257; 258; 259].

Представник «лівого» напрямку М. Стахів показує О. Терлецького як «соціал-революціонера», «марксиста» та однак висновок автора вважаємо політично заангажованим, що було пов'язано з діяльністю КПЗУ у краї. Автор не дає відповіді на злободенне питання: який «соціалізм» освоїв О. Терлецький – Маркса чи Драгоманова [298; 299].

Зміни пов'язані із «хрущовською відлигою» привели до нового етапу вивчення діяльності О. Терлецького в УРСР.

В якості журналіста, учасника видань І. Франка, одного із членів редакційного комітету «Зорі», постає О. Терлецький у дослідженнях М. Возняка. В основному це були твори присвячені І. Франкові [136; 140; 148; 149-158].

У дослідженнях М. Шаповал утверджувався погляд на О. Терлецького як «соціал-революціонера», «марксиста». Назагал ця теза

не відповідає дійсності. Радянська історіографія в значній кількості ідеологічних видань створила доктрину про марксизм С. Подолинського, М. Драгоманова, О. Терлецького. Згодом теза про «марксизм» у пізніших виданнях була потрактована як «соціалізм», «драгоманівський соціалізм», «соціалізм революційних демократів» (І. Франка відносили до «революційних демократів, а О. Терлецького до «ранніх соціалістів») [332].

Зміна суспільно-політичної обстановки у радянському суспільстві 1950-х – 1960-х рр. привели до появи цілої серії праць де заторкувалась діяльність О. Терлецького. В історико-філософських, історико-економічних, літературознавчих, історичних, правничих працях висвітлювалося суспільне та духовне життя Галичини останньої третини ХІХ ст.

З'являються праці про І. Франка, М. Павлика, про суспільно-політичні протиріччя між галицькими русофілами і народовцями, про тогочасний стан в національному літературному дискурсі, про виникнення демократичного напрямку у громадському житті краю. У цих працях в загальних рисах подано діяльність ідеологів москвофільства (Д. Зубрицького, Б. Дідицького, І. Наумовича, О. Маркова, О. Мончаловського) і народовства (В. і О. Барвінських, С. Качали, Ю. Романчука, О. Партицького). Однак ці праці надто мало торкалися постаті О.Терлецького, а також В. Навроцького, М. Бучинського, Ф. Заревича, К. Климковича (Див.: Брагінець А. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1958 ; Манзенко П. Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М.Павлика. – К., 1962 ; Ящук П. Михайло Павлик. Літературно-критичний нарис. – К., 1959 ; Денисюк І. Михайло Павлик. – К., 1960; Дей О. І. Українська революційно-

демократична журналістика. – К., 1959; Калениченко Н. Новими шляхами. – К., 1959; Нечиталюк М. Буковинський Кобзар. – Львів, 1963; Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. – К., 1964).

Радянська історіографія 50-60-х рр., аналізуючи суспільно-політичну дійсність Галичини останньої третини ХІХ ст., в догоду тодішнім політичним доктринам звела суспільні процеси на західноукраїнських землях до двох напрямів – демократичного і так званого «буржуазно-монархічного», які на думку творців цієї концепції проявлялися у суспільно-політичному і літературному русі. Такий підхід обмежував рамки наукового дослідження, бо наперед визначав обов'язковість прив'язувати діячів, до одного чи до іншого напрямів [129; 130; 134; 135].

Окрему історіографічну сторінку дослідження творять літературно-критичний нарис Пивоварова М. М., літературознавчі розвідки Коржупова А. П., взаємини Буковинського Кобзаря – Юрія Федьковича з О. Терлецьким – Діхтяр С. І. (аналіз літературно-критичних поглядів Ю. Федьковича розглядає крізь призму відносин з О. Терлецьким) [141; 145; 149].

На початку 1960-х рр. у двотомнику творів Юрія Федьковича опублікованих Нечиталюком М. Ф. знаходимо листування з О. Терлецьким з відповідною літературною критикою, а у літературно – критичному нарисі «Буковинський Кобзар» містяться окремі штрихи щодо О. Терлецького [275].

Про взаємини О. Терлецького з С. Подолинським, як учасником революційно-народницького руху 1970-х рр. писав Рудько М. П. У дослідженнях Л. Корнійчука, І. Мешко (економічні проблеми) та А. Пашука, О. Лисенка (філософські проблеми) – представлено

суспільно-політичні, соціологічні погляди С. Подолинського де фрагментарно заторкується О. Терлецький [116; 117; 118; 128; 148; 137; 138; 164; 165].

Відносини між О. Терлецьким і М. Павликом, І. Франком, С. Подолинським представляє наукова розвідка І. Денисюка. Суттєвим вкладом у розкриття діяльності та літературної творчості стали опубліковані 1959 р. твори М. Павлика [113; 194; 213; 214].

Помітний вплив на О. Терлецького і в цілому на розвиток суспільно-економічної думки в Галичині справив М. Драгоманов. Ці положення представив у своїй статті львівський історик, дослідник економічної думки С. Злупко [200-207].

«Володимир Навроцький: 120-річчя з дня народження» під такою назвою побачила світ стаття О. Лисенка, присвячена аналізу змісту відносин О. Терлецького з В. Навроцьким [116; 249-251].

Як співробітник журналу «Житє і слово», «Вперед», «Товариш», «Світ», учасник інших періодичних видань таким постає О. Терлецький в авторефераті дисертації В. Грушкіна, дослідженнях І. Басса, О. Дея, М. Гуменюка, Є. Кирилюка, І. Денисюка [175; 179; 180; 181; 182; 183; 184; 185]. В наукових розвідках про І. Франка і російський визвольний рух, в критичних публікаціях про журнал «Друг» і «Громадський друг»; про нього писали як і про історика української журналістики. О. Терлецький фігурує в якості учасника видання «Дрібної бібліотеки» у журналіста П. Іванова, філософа А. Брагінця, критика в М. Бернштейна, публіциста В. Дмитрука та журналіста М. Нечиталюка [189; 190; 268; 311; 312].

Увагу відносинам О. Терлецького з І. Франком приділено дослідниками І. Курганським, М. Возняком, О. Лисенком, Т. Франком, І. Бассом, М. Пархоменком, О. Крілем (Див.: Курганський І. Дві невідомі

статті Івана Франка в журналі «Друг» // У кн. Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – Зб. 6. – С. 374 ; Возняк М. Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби І. Франка. – К.: Держлітвидав УРСР, 1958. – С. 23, 91, 100-101, 105, 201 ; Лисенко О. Я. Соціологічні погляди Івана Франка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 13, 15, 42, 55 ; Франко Т. Про батька: Статті, оповідання, спогади. – 2-е вид. доп. перероб. – К.: Держлітвидав УРСР, 1964. – С. 145 ; Басс І. І. Іван Франко: Біографія. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 69, 84, 114, 133, 139, 183 ; Пархоменко М. Іван Франко // В кн. Іван Франко в воспоминаниях современников. – М.: Худож. лит., 1966. – С. 9 ; Кріль О. Із щоденника О. Маковея. – Жовтень, 1967. – № 2. – С. 100-103). О. Г. Білоус та В. Поважна [136; 283] подали оцінку діяльності та О. Терлецького та проаналізували його статтю «Українське село в драмах Карпенка-Карого».

Період кінця 1960-х і до початку 1980-х рр. в радянській історіографії був пов'язаний з «виробленням» загальної концепції суспільних процесів в Галичині другої половині ХІХ – початку ХХ ст. В цьому контексті почали писати про світоглядні основи діяльності як-от про І. Франка, М. Павлика, наддніпрянців М. Коцюбинського, Лесею України, національної «лівої еміграції» М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Зібера та ін. [316; 317].

Неоднозначно оцінювали дослідники радянських часів і суспільні погляди О. Терлецького: О. Білоус вважав його продовжувачем традицій російських революційних демократів; однимумцем М. Драгоманова – П. Іванов, демократом, близьким до революційно-демократичної групи Івана Франка – М. Бернштейн. До революційно-демократичного табору його відносили О. Дей, В. Ткаченко, Н. Асонова,

В. Калинович, А. Пашук, Я. Товстуха (Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика: Проблеми виникнення і становлення. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959 ; Дей О. І. Боротьба за Шевченка в Галичині // Збірник праць Одинадцятій наукової Шевченківської конференції. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963 ; Ткаченко В. А. Украинская демократическая, экономическая мысль в Галичине: В. Навроцкий, О. Терлецкий: автореф. канд. эконом. наук. – Львов, 1963 ; Товстуха Я. П. Иван Франко про суспільно-політичний рух у Галичині 50-60-х років XIX ст. // Питання історії СРСР. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958 ; Асонова Н. Т. Социалистические взгляды украинских революционеров-демократов конца XIX – начала XX ст. : автореф. дис. канд. философ. наук. – К., 1965. – С. 8 ; Асонова Н. Т. Соціалістичні погляди українських революціонерів-демократів (кін. XIX – поч. XX ст.). – К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті, 1977. – С. 13, 20-22, 25, 27-28, 44, 58-60, 95, 103 ; Калинович В. І. Революційний демократ Остап Терлецький – пропагандист соціалістичних ідей в Галичині // З історії прогресивної суспільно-політичної думки в Галичині в другій половині XIX ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична, 1966. – С. 25-31 ; Пашук А. Революційні демократи України. – Жовтень, 1970. – № 5. – С. 112-118).

Безпосередньо діяльності, висвітлювання суспільно-політичних і соціологічних поглядів Остапа Терлецького торкався О.Лисенко. Вплив ідей та діяльності I Інтернаціоналу на революціонера – демократа О.Терлецького відзначав В. Сокурєнко. 1962 року з'являється стаття публіцистичного характеру В.Полека про О.Терлецького як «розповсюджувача марксизму» і активного учасника громадсько-політичного життя Галичини [112; 114; 115; 124; 133; 134].

Ідеологічним проблемам суспільного життя Галичини 70-х рр. XIX ст. присвячена стаття Є.В. Пронюка. В публікації розглядається дослідження українських радянських вчених, які присвячені ідеологічній боротьбі у Галичині зазначеного періоду. Подаючи існуючі точки зору на суспільно-політичні течії (москвофільство, народовство, революційну демократію), автор ставить питання про уточнення визначень, намагаючись подати власну дефініцію понять, оцінку і ролі їх в історії українського визвольного руху. Автор причисляє О.Терлецького до революційно-демократичного табору. Є. В. Пронюк розробив періодизацію галицького народовства, яка активно використовувалася радянською історіографією. Він визначив перший період народовства (1871-1873 рр.), який називає «буржуазно-демократичним» і відносить до цього етапу таких діячів, як от: А. Кобилянський, К. Горбань, В. Шашкевич, Н. Вахнянин, В. Навроцький, М. Бучинський та ін. Відповідно другий етап, який розпочався з другої половини 70-х рр. XIX ст. був представлений іменами В. і О. Барвінських, С. Качали, Ю. Романчука, О. Партицького (еволюціонував до них і Н. Вахнянин) і названо цей період «буржуазно-ліберальним з націоналістичним спрямуванням» (Пронюк Є. В. Ідеологічна боротьба в Галичині 70-х років XIX століття у висвітленні радянських дослідників // З історії філософської думки на Україні. – К.: Наук. думка, 1965. – С.149–158).

Хоча О. Терлецький не був віднесений до цих двох таборів, але його як і І. Франка та М. Павлика радянська історіографія зарахувала до «революційно-демократичного» табору й інтерес до його громадсько-політичної та наукової діяльності не був великим. На думку В. Пустарнакова і ін. світогляд О. Терлецького зазнав впливу Н. Чернишевського. Ми вважаємо це абсолютним перебільшенням, яке

робилося в угоду партійним ідеологемам: прив'язати український галицький «лівий» рух до російського [349].

Чимало нового вніс в розробку теми про О. Терлецького І. Білінкевич – історик літератури, культуролог. До ювілею громадсько-культурного діяча «Червоний прапор» опублікував розвідку І. Білінкевича «Він жив для народу» (1971 – 5 лют.) Та коли зіставити опубліковане з трьома зошитами (зошит перший – олівцем писано; чорновий план – схема статті; зошит другий – 10 с., стаття у першому варіанті; зошит третій – 18 с. лінійованого зошита; списана сторінка з обох боків синім чорнилом. Це остаточний варіант.), то побачимо, що найсуттєвіші факти і моменти із біографії О. Терлецького опущено, а залишено тільки ті місця, які б підводили читача до того, що О. Терлецький «...наблизився до революційно-демократичних позицій», твердив про ров'язання аграрного питання тільки шляхом заміни приватної власності на громадську, а капіталістичного ладу на соціалістичний.

До когорти продовжувачів традицій «Руської трійці» О. Терлецького, як і І. Франка, М. Павлика відносив львівський дослідник Р. Горак. Штрихи до образу О. Терлецького – радикала подає Ф. Погребенник на «Сторінках життя і творчості Василя Стефаника», де висвітлює його участь у II з'їзді Русько-Української радикальної партії. О. Терлецький спільно з В. Стефаником та І. Франком творили концептуальні засади діяльності радикалів [284; 337].

Окремий напрям вивчення діяльності О. Терлецького в радянській історіографії пов'язаний з Шевченкіаною. Вплив творчості Т. Шевченка на формування революційно-демократичного світогляду О. Терлецького вивчав М. Рудницький; оцінки О. Терлецьким творчості Т. Шевченка

прослідковуємо у публікаціях А. Костенка, М. Дубини, в «Історії української літератури», в статті М. Комишанченко; О. Терлецький як популяризатор революційної поезії Т. Шевченка представлений у роботах Ф. Прийми, М. Рудька; боротьбу О. Терлецького проти фальсифікації творчості Т. Шевченка висвітлює О. Дей. О. Терлецький показаний як діяч, котрий «через поезії Кобзаря усвідомив свої завдання і обов'язок перед власним народом», якому Шевченко показав шлях до найвищої мети кожної нації – «В своїй хаті – своя правда і сила, і воля». Назагал, оцінки впливу Т. Шевченка на О. Терлецького подано загальні і розмиті, незрозумілим залишається, яка ідея Кобзаря стала для О. Терлецького визначальною [139; 147; 159; 160; 168; 176; 184; 186; 193; 194; 210; 215].

У «Нарисі історії філософії України» – розкрито філософські, суспільно-політичні та естетичні погляди О. Терлецького. Окрему групу складають роботи присвячені соціальній історії: О. Терлецький як видавець соціалістичних брошур (С. Щурат, Є. Яцкевич, О. Дей, В. Жученко, В. Захарина, А. Волощенко, М. Нечиталюк; Щурат С. В. Рання творчість Івана Франка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 82-83, 85-88 ; Щурат С. В. Іван Франко і російські революційні народники // У кн.: Дослідження творості Івана Франка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Вип. 2. – С. 94-95, 99-102 ; Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848-1900): Нарис. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 79-80 ; Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика: Пробл. виникнення і становлення. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 111-112, 116, 117, 139, 147, 192, 196-197, 203, 208, 239-240, 279, 288-290, 294-295, 316, 318, 325, 356, 381, 383, 393-396, 485 ; Жученко В. С. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. – К.: Вид-во Київ. Ун-ту, 1969. – С. 30 ; Захарина

В. Ф. Голос революционной России. – Лит. рев. подполья 70-х годов XIX в. («Издания для народа»). – М.: Мысль, 1971. С. 65, 85-86 ; Волощенко А. Н. Нарис з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х на початку 80-х рр. XIX ст. – К.: Наук. думка, 1974. С. 41-42, 201 ; Нечиталюк М. Ф. Оружием публициста: Вопросы истории, проблематики, идеологической функции, мастерства публицистики Ивана Франко. – Львов: Вища школа, Вид-во при Львів. ун-ті, 1981. – С. 13-14, 42-43, 64, 218-222); популяризатор ідей марксизму (І. Басс, П. Колесник); соціалістичних ідей на Україні (І. Моторнюк, М. Дмитриченко, О. Дей, М. Грицюта, С. Трусевич; Моторнюк І. Л. Вплив ідей наукового соціалізму на розвиток українського літературознавства (друга половина 70-х – початок 80-х років) // У кн.: Матеріали звіт. наук. сесії Ін-ту сусп. наук. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 99-100 ; Дмитриченко В. С. Перші кроки соціалістичного руху на Україні // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. філософ. – 1972. – Вип. 6. – С. 50-52 ; Дей О. І. Очима сучасників // У кн.: Спогади про Івана Франка. – К.: Дніпро, 1981. – С. 8, 12 ; Грицюта М. С. Художній світ В. Стефаніка. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 9 ; Трусевич С. М. Співробітництво українських і польських робітників Східної Галичини в нелегальних гуртках // У кн.: З історії міжслов'янських зв'язків : Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 122), арешт і судові процеси соціалістів (Д. Лукіянович, О. Лисенко, В. Калинович, І. Бутич, Я. Дашкевич, О. Купчинський, А. Сісецький, Б. Лімановський; Лукіянович Д. Арешти І. Франка і судові процеси над ним // У кн.: Дослідження творчості Івана Франка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Вип. 2. – С. 82-83, 86 ; Лисенко О. Я. Михайло Павлик і його місце в суспільно-політичному житті Галичини останньої чверті XIX ст. // Укр. іст. Журнал. – 1960. – № 1. – С. 39 ; Калинович В. І. Іван Франко та його

товариші в судових процесах соціалістів (1878-1892). // У кн.: Тези XI щорічної міжвуз. наук. конф., присв. 110-річчю з дня народження І. Франка (15-17 вересня 1966 р., Львів). Львів. ун-ту, 1966. – С. 51 ; Іван Франко: Документи і матеріали 1856-1905 / упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький. – К.: Наук. думка, 1966 ; Лімановський Б. З часів першого арешту // У кн.: Іван Франко у спогадах сучасників. – Кн. 2. – Львів: Каменяр, 1972. – С. 40-41). Таким чином, роботи, які з'явилися у 70–80-х рр. ХХ ст. більше прив'язували постать О. Терлецького до суспільно-політичних та соціальних проблем, загострювали увагу на його революційному демократизмі.

В наявній історіографічній базі постать О. Терлецького назагал подана по-різному. Така розбіжність оцінок пояснюється перш за все тим, що його діяльність мало досліджувалась істориками. Що ж стосується ідейно-політичних оцінок О. Терлецького, то і надалі існує лише радянська інтерпретація його світогляду, де він виступає як революційний демократ, що опирався на філософський матеріалізм та зазнав впливу марксизму. Стержневою залишається думка, що О. Терлецький перший 1874 р. з революційно-демократичних позицій піддав гострій критиці ідеологію народоців і москвофілів, тій самій критиці, яку на ширшій основі пізніше розгорнув проти них І. Франко [273; 279-281].

Окреме місце в історіографії займає літературна творчість О. Терлецького. Предметом зацікавлення істориків стала теоретична спадщина О. Терлецького у контексті аналізу діяльності «Руської Трійці». При цьому звертались до його роботи «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 рр.» та «Галицько-руське письменство 1848-1865», вивчались рукописи О. Терлецького про творчість І. Карпенка-

Карого, збірник «Молот», де була представлена його робота «Лихва на Буковині», та робота – «Українське село в драмах Карпенка-Карого». Назагал, почали вивчати не лише інформаційні сторони щодо змісту літературного процесу, окресленого О.Терлецьким, а й засади його літературної критики [130; 142; 150-158; 180; 190; 339; 348].

У 1980-х роках зацікавлення до наукових інтересів О.Терлецького як літератора виявив Сидір Кіраль (Кіраль С. С. Стежки Остапа Терлецького // Жовтень. – 1984. – № 12. – С.93-95 ; Кіраль С. С. О. Терлецький про І. Карпенка-Карого : (На матеріалі неопублікованої статті «Українське село в драмах Карпенка-Карого») // У кн.: Українська драматургія і театр в сім'ї братніх культур: Тези доп. та повідомлень наук.-теорет. конф., присвяч. 100-річчю укр. проф. театру, заснованого М. Л. Кропивницьким (25-28 вересня, 1982, Кіровоград) Кіровоград. – 1982. – С. 156-159 ; Кіраль С. С. Українська критика 90-х XIX ст. про творчість І. Карпенка-Карого: (І. Франко, О. Терлецький) // У кн.: 100-річчя укр. театру корифеїв: Тези доп. та повідомлень ювіл. наук. конф. (листопад, 1982, Одеса-Кіровоград). – Одеса-Кіровоград, 1982. – С. 51-53 ; Кіраль С. С. До питання про ідейно-естетичну концепцію О. Терлецького: На матеріалі розвідки «Галицько-руське письменство 1848-1865» // У кн.: Традиції і новаторство в українському літературному процесі: Зб. наук. праць. – К., 1983. – С. 98-111). Його роботи виразно виділялись добрим вивченням джерел, передовсім епістолярної спадщини.

У цей період було здійснено і певну бібліографічну роботу стосовно окремих праць О. Терлецького. Спеціально бібліографія творів О. Терлецького не велась, її можна було здійснити шляхом вивчення галицько-руської бібліографії XIX ст., бібліографії творів, присвячених

Івану Франку, бібліографічного покажчика присвяченому М. Шашкевичу, І. Вагилевичу, Я. Головацькому, покажчику літератури за 1982 р. У рамках цього проекту можна знайти праці О. Терлецького та літературу про нього [351; 252; 357; 361].

1977 року Є. Гуменюк, П. Бабяк, О. Дзьобан уклали анотований покажчик архівних фондів Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника, де окремо описали і фонд Остапа Терлецького [362].

Літературознавчий контекст діяльності О. Терлецького зроблено у бібліографічному словнику «Українські письменники», який з'явився у 1960-х роках; аналогічним було видання «Автографи українських і російських письменників» (з'явилося вже у 1970-х роках) [350; 355; 365; 366].

Певний обсяг важливої інформації щодо О. Терлецького містять праці енциклопедичного характеру з історії України (створені до 1991 р.) Водночас енциклопедичні видання радянського періоду були заангажованими стереотипами комуністичної доби, у зв'язку з цим їхнє значення, як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижується [366; 364].

У 1980-х рр. з'явилися публікації, де фрагменти діяльності О. Терлецького вивчалися у бібліографіях й іншого жанру: взаємини О. Терлецького з М. Павликом аналізує П. Ящук, як видаця творів Ю. Федьковича його подає М. Шалата [383; 339; 328].

Назагал, наявна радянська історіографічна база дає підстави стверджувати, що в дослідженнях існують наступні оцінки творчості О. Терлецького: від 70-х рр. XIX ст. О. Терлецький виступив прибічником не еволюційних, а революційних змін у галицькому суспільстві, стоячи на

засадах «ранніх соціалістів»; у 1875-1876 рр. О. Терлецький разом з О. Подолинським видав у Відні чотири брошури-«метелики», де пропагувалась ідея революційних змін у суспільному житті; вирішальною силою, здатною організувати галицьку суспільність на новій соціальній основі О.Терлецький вважав робітничу людність. Терлецький до кінця днів своїх стояв на ідеологічних позиціях радикальної національної демократії, на захисті народних інтересів [327; 333; 316].

Звільнення історичної науки від ідеологічної та інституційної спадщини радянського часу, спричинило переорієнтацію засад історіописання. Нова політична реальність незалежної України створила сприятливі умови для заповнення «білих» плям минулого України та українців, усунення численних фальсифікацій, пов'язаних з підневільним становищем нації в складі європейських імперій, відновленням заслужених постатей минулого, зокрема й О. Терлецького. Історики почали вивчати проблеми суспільно-політичного руху Галичини, етнічні процеси, національні та національно – культурні теми. З'явилися роботи присвячені загальним проблемам історії Галичини (М. Кугутяк, Я. Грицак, І. Андрухів, П. Арсенич, О. Сухий, В. Васильчук, Н. Шип та ін.) Важливо, що національна історіографія звернула увагу на роль окремих особистостей в історії і розвинула новий напрям – просопографію [131; 143; 144; 169; 170; 177; 211; 212].

М. Кугутяк представив вплив поезій Тараса Шевченка у Східній Галичині на студентську молодь, зокрема і на гімназиста О. Терлецького, якому «новий нечуваний світ отворився із Кобзаря», показав його активну роль у поширенні радикальних ідей, взаємини з М. Драгомановим, який через особисте знайомство з О. Терлецьким, М. Павликом, М. Бучинським, І.Франком та ін., намагався «європеїзувати

галицьких українців», закликаючи їх до «виборення не тільки національних, але й загальнолюдських прав українського народу» [240; 341].

Про О. Терлецького як представника першого покоління соціалістів, «старших» радикалів, який «критично оцінював діяльність обох (москвофільської і української) руських течій і прагнув надати українському рухові модерного європейського характеру, зазнав потужного впливу марксистської теорії та поділяв погляди Михайла Драгоманова на марксистську теорію, як на соціалізм державних націй, націй з розвинутою промисловістю та сильним і організованим промисловим пролетаріатом пише Ярослав Грицак. А у науковій розвідці «Пророк у своїй вітчизні...» називає О. Терлецького представником спільноти Івана Франка – галицьких русинів «духовним батьком» яких був І. Франко. Я. Грицак розкриває причини арештів та судових процесів: 1867 р. – пов'язаного з поширенням О.Терлецьким так званих «метеликів» (брошур, призначених для соціалістичної пропаганди серед українських і російських селян) і 1877-1878 рр. над «Франком і товаришами» (Анною Павлик, Остапом Терлецьким, Михайлом Павлик, Іваном Мандичевським, Щасним Сельським, Михайлом Котурніцьким), де О. Терлецький, а не І. Франко, був «головною дійовою особою «зіркою» судового процесу» [169; 170].

На початку 1890-х рр. Б. Сенюк здійснив спробу проникнути у світ морально-етичних принципів Остапа Терлецького. Українознавець В. Качкан, в контексті суспільно-громадської і національно-просвітницької діяльності «патріота» – Омеляна Партицького, «працівника на ниві культури і науки» – Леоніда Заклинського, «верховинної естетики» – Наталії Кобринської, «Духовного провідника

великої нації» – Михайла Драгоманова, «пресознавця» – Михайла Павлика, «Архітекта народного досвіду» – Володимира Навроцького, «Згаслих крил натужного лету» – Антіна Крушельницького, «Реальних образів сумної правди – І. Кривецького», «Скравок малюнку до життєпису Івана Брика», «З-під преса ідеологічного терору. Воскресіння Мирона Кордуби» згадує і О. Терлецького, як поради́ника Ю. Федьковича у його видавничих справах; автора нарису про В. Навроцького і відгуків на його соціально-економічні публікації; учня М. Грушевського, який як і С. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба В. Герасимчук, Ф. Палійчук, І. Джиджора належали до нового напрямку – державницького, львівської історичної школи і який як «Іван Франко, Олександр Колеса були передовими людьми в Галичині і всі вони поважали М. Грушевського як авторитетного дослідника-аналітика» [282; 286].

Івано-Франківський дослідник І. Андрухів, даючи короткий історичний огляд діяльності українських молодіжних та студентських товариств Галичини, які діяли в період з 1861 по 1939 рік, зокрема студентського товариства «Січ» у Відні (1868-1939), зазначає про великий вплив на його розвиток О. Терлецького та про його тісну співпрацю з М. Драгомановим [120; 121].

Суспільно-політичні умови, в яких розгорталася діяльність О. Терлецького представлені у монографії І. Я. Райківського «Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття». Фундаментальна наукова праця розкриває етнічну спорідненість Галичини з Наддніпрянською Україною в першій половині ХІХ ст.; автор з'ясовує значення «Весни народів» 1848-1849 рр. у формуванні проукраїнської концепції національної ідентичності; показує

місце українофільства і русофільства у процесі національної самоідентифікації галицького населення; зміст «громадівського соціалізму» М. Драгоманова. Завершує монографічне дослідження тема кристалізації ідеї національної єдності українців та перетворення Галичини в український «П'ємонт» на зламі ХІХ – ХХ ст. [290]. Питання національної єдності галичан з наддніпрянцями у ХІХ ст. розглянуті і в інших роботах І. Я. Райківського [291; 292; 293].

У книзі Арсенича П. та Андрухів І., відображено історію національно-культурного відродження Галичини в період так званої «адвокатської доби», де головну роль в культурно-освітньому, суспільно-політичному та економічному житті краю відіграли українські правники, зокрема й О. Терлецький, який захоплювався драгоманівськими ідеями та проходив по справі «соціалістів» [121].

Літературознавець, М. Васильчук, аналізуючи літературну спадщину регіону – Коломийщини, подає бібліографічну довідку про О. Терлецького та зазначає про його участь, як вихованця станіславівської гімназії у виданні листівки – буклету «Стишок в пам'ять Тараса Шевченка»; фольклорист М. Грицик зазначає, що Іван Франко назвав О. Терлецького у числі «перших західноукраїнських фольклористів 70-х років ХІХ ст.» [40; 41; 42; 43].

Акцент на суспільну і партійну роботу О. Терлецького здійснив львівський історик О. Сухий. В роботах О. Сухого представлено національну програму та висвітлено практичну діяльність Русько-Української радикальної партії, Української соціал-демократичної та Української національно-демократичної партії Галичини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., наголошено на вузлових питаннях суспільно-політичного та національно-культурного життя українців Галичини від часу

національного відродження у ХІХ ст. – до утворення Західно-Української Народної Республіки [305-309].

Краєзнавець Б. Сенюк дослідив генетичний рід Терлецьких – великий і знаний у всій Галичині, що залишив помітний слід в історії цього краю. Проблеми суспільної роботи пов'язані із виборчими кампаніями Івана Франка і його спробами здобути мандат посла Державної Ради – австрійського парламенту та позицію О. Терлецького з'ясував М. Кріль; роль О. Терлецького у творенні і діяльності народовської і радикальної течії висвітлив І. Гурак [361; 369; 378; 382; 238; 239].

2008 року вийшла друком антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст., де у т. 6: «Змагання за українську ідею» містяться уривки праці О.Терлецького «Галицько-руське письменство 1848-1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції» і протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття «І ми в Європі» під текстом якого поставив свій підпис і О. Терлецький та відомості про співпрацю О. Терлецького з М. Подолинським [301; 352; 372].

Я. Дашкевич представив історіографічні студії 58 знакових постатей серед них і М. Драгоманов. У есе «З важким багажем до ювілейного драгоманівського року» автор відзначає, що з допомогою «відданих помічників (Франко, Павлик, Терлецький), притягнувши не дуже великі капітали з Наддніпрянщини, вже в другій половині 70-х років ХІХ ст., Драгоманову вдалося розгорнути просвітницьку та паралельно політичну діяльність в Галичині. Мова йде про співпрацю Драгоманова з Терлецьким і його участю в громадському житті краю» [177; 178].

Н. Шип зазначає що, стосунки М. Драгоманова із галицькими демократами склалися неоднозначно внаслідок ідейних та тактичних розходжень, а партія 1898 р. розпалася: з неї утворилися дві: соціал-демократична і націонал-демократична. Важливі оцінки щодо виникнення і становлення суспільних рухів та політичних партій України та їх діяльності у ХІХ–ХХ ст. подавали Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелей С. Д. [211; 212; 213].

Плідна робота істориків впродовж останніх років створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і створення узагальнюючих енциклопедичних видань з історії України у яких визначено і вагомість персоналій, зокрема О. Терлецького [252; 122; 123; 131].

Деякі історики права (Т. Андрусак, М. Мацькевич, О. Мироненко, В. Горбатенко, Г. Трофанчук) проаналізували державний лад і право у Галичині в період їх перебування в складі Австро-Угорщини. Т. Андрусак, досліджуючи погляди Михайла Драгоманова на права людини, показуючи їх місце і роль в усій суспільно-політичній програмі мислителя, а також значення для національного та політичного визволення українського народу, вказав на активний супротив «мирній пропаганді» (порушення прав політичних – Р.Т.) не тільки в Російській імперії, а й у конституційній Австро-Угорщині. На підтвердження вище зазначеного він наводить львівський процес Франка – Павлика-Терлецького 1877-1878 рр., який на думку автора по суті був «не антисоціалістичним», а «антиукраїнським» [120; 361].

Осмилюючи й інтерпритуючи в контексті загальноцивілізаційних надбань державно-правові концепції, теорії вітчизняних мислителів, в їх числі О. Терлецького, Мироненко О. М., Горбатенко В. П., відзначають

вплив марксизму і соціалістичної ідеології на О. Терлецького на основі якої той вибудував свої концепції щодо сутності права. Для нього конституційні засади держав Європи як «хартії буржуазного світу» не були істинними. Найважливішими на думку О. Терлецького, є надання політичних і економічних прав трудящим, досягнення рівності всіх перед законом і рівності закону для всіх. Його ідеалом стала федеративна демократична республіка [351; 361].

На вченні О. Терлецького виховано започатковувача ідеї «політичної відрубності» (повної політичної самостійності України – Р.Т.) Ю. Бачинського. Згодом лозунги вченого запозичив і М. Міхновський, вклавши в них зовсім інший правовий і політичний зміст.

М. Мацькевич, досліджуючи закономірності й особливості формування та розвитку української національно-державницької ідеї в Галичині в умовах австрійського конституційного ладу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відводить вагому роль українським правникам, зокрема правнику О. Терлецькому – лідеру та ідеологу українського державотворення [361].

На демократичність ідей О. Терлецького та підтримку ним федеративного устрою у слов'янських народів вказує Г. Трофанчук. Будучи поборником соборності України О. Терлецький розвивав ідею єдиної української нації і вважав, що Галичина повинна воз'єднатися з Надніпрянською Україною. Це сприятиме формуванню демократичної республіки з повною політичною і соціальною рівністю. На думку вченого гарантом такої рівності буде держава, у якій пануватиме право [361].

Розуміння «національного» українським галицьким інтелектуалом останньої третини ХІХ ст. О. Терлецьким, знайшло відображення у статті В. Бака. На думку автора, поняття національного у О. Терлецького набуло другорядного, підпорядкованого значення, що поступалося перед «практичними питаннями народними», а в його схемі відродження українства відчувався значний вплив немарксистського соціалізму, розробці проблем національного в котрому приділялась незначна увага, основне ж відводилось виявленню особливостей та закономірностей, соціальної та економічної організації праці в капіталістичному суспільстві [361].

Сучасні праці представників юридичної науки суттєво доповнюють розуміння змісту діяльності О.Терлецького, формуючи багатогранність його праці і творчості.

Видавничу діяльність в Галичині нині досліджує Б. Якимович. Вивчаючи видавничу діяльність І. Франка впродовж усього творчого життя, зокрема участь у виданні семи книжкових серій, працю у Науковому Товаристві імені Шевченка та Українсько-руській Видавничій Спілці у Львові, його роль як редактора і видавця власних творів та спадщини попередників, як теоретика і практика видавничої справи інформує і про О. Терлецького [335; 336].

При аналізі культурософської концепції І. Франка літературознавець Т. Гундорова визначає зміст політичної діяльності цілого покоління українських митців: М. Павлика, О. Маковея, О. Терлецького, Н. Кобринської, О. Пчілки, Б. Грінченка та ін. [372; 376].

Не оминула увагу дослідників і редакційна діяльність О. Терлецькогою. Л. Шологон аналізує зміст періодичних видань українських студентських товариств Галичини 60-х рр. ХІХ – початку

XX ст.; В. Благий українську студентську пресу Галичини 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. Відзначено членство О. Терлецького у редколегії журналу «Друг» – періодичного органу народовського студентського об'єднання «Академічне братство» [375].

А. Королько вважає, що поширенню радикального руху сприяло перебування або проживання ідеологів радикального руху І. Франка, М. Павлика і його сестри, К. Трильовського, С. Даниловича, Н. Кобринської, Т. Окуневського і О. Терлецького на Покутті, які особливу увагу приділяли селянській масі; С. Колиб'юк вважає, що О. Терлецький проаналізував ідейні витoki й розгортання організаційних структур народовського руху починаючи від «Руської трійці» і «Весни народів» 1848 р., з'ясував генезу та деталізував широкий спектр зовнішніх і внутрішніх чинників, що визначали його розвиток; про виявлення інтересу до історії козацтва О. Терлецьким, а саме появу на сторінках Записок НТШ у 1896 році його наукової розвідки «Козаки на Білій Русі в 1654-1656 рр.» зазначає В. Бурдуланюк; В. Лотоцький характеризує О. Терлецького як активного громадівця і одного з організаторів таємної народовецької учнівської організації – «Громада» (1863 р.) у Станіславові і її перезасновувача (1865 р.) за ініціативою львівського семінариста О. Непоправного і місцевих гімназистів, самого О. Терлецького та В. Навроцького, як писаря і редактора громадівської рукописної газети «Зірка» (Королько А. Радикальні народні віча на Покутті першої половини 1890-х рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23-24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. – С. 47-64 ; Колиб'юк С. Студентський рух Галичини в західноукраїнській історіографії в другій половині XIX – 30-х роках XX ст.) // Вісник

Прикарпатського університету. Історія. – 2010. – Вип. 18. – С. 136-145 ; Бурдуланюк В. Козацька тематика у творчості українських істориків Галичини XIX – першої третини XX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2010. – Вип. 18. – С. 17-24 ; Лотоцький В. Діяльність українських громад у Станіславській гімназії й учительській семінарії в другій половині XIX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2010. – Вип. 18. – С. 150-155).

Однак окремі документи до біографії О. Терлецького можна знайти в «Пам'ятній книзі» Станіславської гімназії [81]. Історію роду Сасів-Терлецьких (Терлецькі були дрібним шляхетським родом гербу Сас на Перемишлянщині, де володіли селом Перло над р. Стрвяж) відстежили Л. Витосшак і М. Августин (Wytostek L. Rod Dragow – Sasow na Wegrzech i Rusi Halickiej. – Krakow, 1932. – S. 51 ; Masiej Augustyn. Dzieje rodzin szlacheckich herbu «Przestzal», Rocznik Tomarzystwa, opieki nad ZABYTKAMI oddzial bieszczadki. Bieszczad 10. – USTRZYKI DOLNE. – 2003).

Зарубіжна історіографія проблеми представлена передовсім працями української діаспори. Свого часу І. Лисяк – Рудницький пов'язував утворення радикального молодіжного руху в Галичині в останній третині XIX ст. з постатями І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького. Особливу роль у поширенні соціалістичного руху в Галичині вчений відводив М. Драгоманову та західним «лівим» середовищам і гурткам.

Польські видання нами вивчалися в плані аналізу суспільних процесів, які відбувалися у Галичині в останній третині XIX ст. Це видання варшавської дослідниці В. Найдус, вроцлавського історика З. Фраса, краківського – Ю. Бушка та ін. Однак слід зазначити, що

польськими вченими діяльність О. Терлецького практично не вивчалась [340-346].

Про О. Терлецького як політика писала у науковій роботі Анна Вероніка Вендланд, досліджуючи русофільство в Галичині (Anna Veronika Wendland. *Die Russophilen in Galizien Ukrainasche Konsenservative zwischen Osterreich und Rusland. 1848-1914.* – Wien, 2001. – С. 16-17).

Американські дослідники (серед них Франк Сисин) відзначали важливість праці О. Терлецького «Галицько-Руське письменство 1848-1868 рр.» як джерела для детального вивчення літературного руху 1848-1868 рр., впливу творів Т. Шевченка на О. Терлецького і в цілому на активізацію літературного руху в Галичині.

У статті Галичина – український П'ємонт (Galizien als ukrainasches Piemont) (підготовлена австрійськими авторами) відзначається вплив М. Драгоманова на політичний розвиток Галичини в цілому в середині 1870-х років і, зокрема, в «соціалістичному наверненні Львова». Автори встановлюють, що І. Франко, М. Павлик і О. Терлецький «терпіли невдачу з причин відсутності українського пролетаріату» (йдеться про соціалістичний рух – Т. Р.). Таким чином, стверджують дані автори, не дивує, що 1890 р. при заснуванні Радикальної Української партії І. Франком, М. Павликом і О. Терлецьким членами були переважно студенти [346].

Канадський вчений (професор історії Альбертського університету, Едмонтон), дослідник історії Галичини, соціалістичного руху, церкви, Джон-Пол Химка у книзі «Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890)» на основі архівних матеріалів, польської та української преси тих часів, публіцистичних

виступів провідних соціалістичних діячів, використовуючи матеріали судових процесів проти молодих українських соціалістів розглядає і О.Терлецького, як одного з представників політичних сил, який «поклав своє життя на вівтар, служіння простому народові, що був одержимий мрією здобути для нього свободу і справедливість, прагнув згуртованого солідарного суспільства (Химка Д. П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1960-1890). – К.: Основні цінності, 2002. – С. 88, 139, 184-186, 203; Himka John-Paul. Socialism in Galicia The Emrgence of Polisy Social Demokracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890). – Gambridge, MA, 1983. – С. 65).

В останній період відомості про О.Терлецького з'являються на інтернет-ресурсах Електронної бібліотеки «Diasporiana». У фондах електронної бібліотеки української діаспори «Diasporiana» містяться рідкісні і цінні еміграційні документи та видання різних років, які сприяють глибокому вивченню теми і даного дисертаційного дослідження: О. Терлецький – «духовний опікун та дорадник «Січі» представлений у матеріалах В. Леника (дослідження віденської «Січі»; українського студентського руху; персоналій: Анатолія Вахнянина, Юліана Целевича, Івана Горбачевського, Івана Пулюя, М. Бучинського, І. Франка, З. Кузелі та О.Терлецького) [368].

В наукових розвідках Олександра Оглоблина (Diasporiana. Електронна бібліотека «Періодика» Annals of UVAN. – 1957. – № 4(18); 1, 2(19-20). Special Issue: Dmytro Doroshenko: A Survey of Ukrainian Historiography; Oleksander Ohloblyn: Ukrainian Historiography 1917-1956. – New York, 1957. – P. 250-253, 372-374) містяться відомості і про О. Терлецького; до відносин О. Терлецького з І. Франком і М. Драгомановим стосуються дослідження й інших авторів.

Таким чином, аналіз історіографічної бази засвідчує, що недивлячись на численні публікації, цілісної синтези, яка би охоплювала усі напрями діяльності О. Терлецького немає. Це є важливим і основним аргументом для необхідності створення нашого дослідницького проекту.

1.2. Джерельна база

Джерельною базою для написання роботи стали перш за все неопубліковані архівні документи. Це матеріали Державного архіву Івано-Франківської області, де міститься запис у метричній книзі с. Назірної про народження О. Терлецького від 5 лютого 1850 р. (ф. 631); свідоцтва успішності О. Терлецького – учня Першої Вищої гімназії у м. Станіславі (1860–1868 рр.), (ф. 292). Нечисленні документи із двох фондів ДАІФО головно ілюструють дитячі і юнацькі роки О. Терлецького в часи його перебування на Станіславщині [1-10].

Більш представницькою є документальна база про діяльність О. Терлецького в Державному архіві Львівської області. Матеріали в першу чергу висвітлюють студентські роки О. Терлецького. Серед документів наказ ректора про відрахування О. Терлецького з юридичного факультету Львівського університету за власним бажанням і перехід на філософський факультет (24 лютого 1869 р.) (ф. 26); запис у головному каталозі студентів філософського факультету Львівського університету про звільнення О. Терлецького від військової служби, 1869 р. (ф. 26); диплом про закінчення О. Терлецьким філософського факультету Львівського університету, 10 липня 1872 р. (ф. 26) [11-13].

Що стосується також архівних матеріалів Центрального історичного архіву України у Львові, які характеризують діяльність О. Терлецького,

то більшість з них розкривають зміст його громадсько-політичної роботи. Серед них – лист В.Навроцького до М. Й. Бучинського з відомостями про поїздку О.Терлецького на археологічний з'їзд у Києві 1874 р. (24 жовтня 1874 р., Ряшів; ф. 152); листи М. Й. Бучинського до секретаря редакції журналу «Вперед» В. М. Смирнова у Лондон з рекомендацією О. Терлецького як розповсюджувача журналу серед молоді, 1874–1875 рр., Станіславів (ф. 663); протокол проведення поліцією обшуку в бібліотеці Віденського університету, де працював О.Терлецький, 1877 р., 16 червня, Відень (ф. 152); протокол обшуку на квартирі О.Терлецького у Відні, складений поліцією 18 червня 1877 р. (ф. 152); протокол судового допиту О.Терлецького, звинуваченого у приналежності до таємних організацій, складений поліцією у Відні 19 червня 1877 р. (ф. 172); довідка про роботу О.Терлецького у бібліотеці Віденського університету, видана поліцією 23 червня 1877 р., Відень (ф. 152); довідка про друкування соціалістичних брошур у друкарні Я.Ковачева у Відні на замовлення О.Терлецького, видана поліцією у червні 1877 р., Відень (ф. 152); розпорядження Львівського крайового карного суду про арешт О.Терлецького у зв'язку з приналежністю до таємних організацій (18 липня 1877 р., Львів, ф. 152); протокол допиту у Львівському крайовому карному суді О.Терлецького, звинуваченого у поширенні соціалістичних ідей (29 липня 1877 р., Львів, ф. 152); обвинувачувальний акт державної прокуратури у Львові в справі І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького та ін. обвинувачених у приналежності до таємних організацій (10 жовтня 1877 р., Львів, ф. 152); протокол, складений у Львівському крайовому карному суді під час вручення О.Терлецькому акту звинувачення (23 листопада 1877 р., Львів, ф. 152); опис документів конфіскованих під час арешту О.Терлецького у Відні (1877 р., б.м., ф. 152); протокол допиту у

Львівському крайовому карному суді І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького, звинувачених у поширенні соціалістичних ідей (14–16 січня 1878 р., Львів, ф. 152); анкетні дані про заарештованого О.Терлецького, складені у Львівському крайовому карному суді 16 січня 1878 р. (ф. 152); вирок Львівського крайового карного суду І.Франкові, М.Павликові, О.Терлецькому та ін., звинуваченим у поширенні соціалістичних ідей (21 січня 1878 р., Львів, ф. 152); розпорядження Львівської державної прокуратури охороні тюрми про звільнення О.Терлецького з ув'язнення (21 січня 1878 р., Львів, ф. 152); протокол Львівського крайового карного суду про зобов'язання О.Терлецького подавати поліції відомості про зміну міст проживання (21 січня 1878 р., Львів, ф. 152). Відповідно є декілька доповідних записок О.Терлецького Львівському крайовому карному суду про зміну адреси проживання (доповідна записка О. Терлецького Львівському крайовому карному суду про свою адресу від 2 квітня 1878 р., Відень; доповідна записка О. Терлецького Львівському крайовому карному суду про нову адресу від 12 липня 1878 р., Люча, ф.152) [14-22].

Окремі документи ЦДІА України у м. Львові висвітлюють поведінку О.Терлецького під час судових засідань та відбування ув'язнення, його контакти з іншими заарештованими за соціалістичну пропаганду (наприклад, рапорт управи в'язниці у Львові Львівському крайовому карному суду про відбування кари О.Терлецьким від 14 вересня 1878 р., Львів, (ф. 152), а також притягнення О.Терлецького як свідка в інших політичних процесах (протокол допиту О.Терлецького у Львівському крайовому карному суді у справі А. Павлик та ін., звинувачених у приналежності до таємних соціалістичних організацій (25 березня 1879 р., Львів, ф.152.) [23-26].

Важливим для характеристики діяльності О.Терлецького є також особові картки, складані поліцейськими органами, численні довідки та інформації. Серед них: особова картка О.Терлецького, складена Віденською поліцією 17 червня 1877 р. (ф. 152); особова картка О.Терлецького, складена у Львівському крайовому карному суді 26 липня 1877 р., Львів (ф. 152); медична довідка про стан здоров'я О. Терлецького від 17 червня 1877 р., Львів (ф. 152) і т. ін. [23-26].

Документи ЦДІА України у Львові дають можливість відзначити і перші оцінки, які давали його діяльності сучасники і найближче оточення. Визначальною в цьому контексті є стаття М. Павлика, подана в редакцію ЗНТШ (М. Павлик. До відносин mezi М. Драгомановим і др-ом О.Терлецьким (Лист у редакцію ЗНТШ). Стаття. 1902. Вересня 27. [Львів]. (ф. 663) [27-28].

Окремі документальні матеріали, що стосуються біографічних даних про О.Терлецького станіславівського періоду містяться у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. Це статут станіславівської учнівської громади, список її членів. Вказано, що О.Терлецький був писарем громади (дані за 1865 р., Станіслав; ЛННБ НАН України імені Василя Стефаника, В.Р., ф. 17), рукописна газета «Зірка», орган учнівської громади у м. Станіславові, редагована О.Терлецьким, № 1, 2, 4 (1865–1867 рр.; Станіславів; ЛННБ України імені Василя Стефаника, В.Р., ф. 205); фотографія О.Терлецького на повний зріст (імовірно учня 8 класу) б. з. Станіславів; ЛННБ України імені Василя Стефаника [44-49].

У цьому ж відділі зберігаються й матеріали листування О. Терлецького з М. Й. Бучинським, В. М. Навроцьким, Л. Г. Заклинським, А. Бачинським, Д. Білинським, Б. Чайківським,

С. Дністрянським, О. О. Партицьким (див.: ЛННБ України імені Василя Стефаника, В.Р., ф.17, ф.3, ф.25) [48; 49].

Найбільш презентабельним із Відділу рукописів ЛННБ імені Василя Стефаника України є ф.205 (фонд Терлецького О. С.). Тут містяться тексти промов на загальних зборах студентського товариства «Січ» у Відні за 1870-і рр.; окремі матеріали, що стали основою статей «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці», «Спомини з Київської подорожи», «Читателі дивуватися може будуть...» – перша редакція праці «Літературні стремління галицьких русинів», «Українське село в драмах Карпенка-Карого» та ін.; листування О. Терлецького з Білинським Д., Бурачинським, Чайківським Б., Дністрянським С., Здерковським, Левицьким І., Паньківським К., Стахурою Д., Трушем І., Федоровичем В., Павликом М., Янкелем С.), а також фрагменти судових протоколів, листи надіслані О.Терлецькому від службовців банку «Дністер» та різного роду документи Наукового товариства Шевченка, що стосуються особи О. Терлецького [40].

У ході написання дисертаційної праці нами також опрацьовано персональні фонди, що містяться у Відділі рукописів вказаної бібліотеки: Бучинського М. Й. (ф.17), Заклинської Г. О. (ф.48), Танячкевича Д. (ф.1) [44-49].

Важливі матеріали для вивчення наукової і громадсько-політичної діяльності О. Терлецького містяться у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України. Переважно тут зберігається листування О. Терлецького з громадськими й науковими діячами Галичини, а саме з І. Франком (ф.3, спр. 1617, 1618, 1603, 1619, 1615, 1638), В. Навроцьким (ф.3, спр. 4230), Ю.Федьковичем (ф.58, спр. 382, 383, 384, 385, 387, 388), Я. Окуневським (ф.119, спр. 128,

129, 130, 131, 133, 134, 135, 136), І. Белеєм (ф.3, спр. 1618), німецькомовні листи: до Р. Реслера (ф.3, спр. 3703) і телеграми до М. Бучинського (ф.3, спр.1623, 1622); редакційного комітету журналу «Світ» 1880, листопада 18 (ф.100, спр. 2900), до редакції газети «Діло» (ф.100, спр. 2900), а також листи до О. Терлецького: М. Бучинського (ф.3, спр. 4230), Я. Ковачева (ф.3, спр. 1619, мова болг.), Ю. Федьковича (ф.58, спр. 118, 112, 121, 382, 383, 384), Олександра Терлецького (ф.3. №1616/16). Знаходяться тут і матеріали до біографії О.Терлецького: щоденник О. Терлецького /фрагмент. 1871, липня 2 – червня 20/ (ф.3, спр. 4230); довідка, видана О. Терлецькому прокуратурою у Відні про конфіскацію 150 примірників надрукованої ним брошури Ф. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» /1876, квітня 12/; промова О.Терлецького на суді 16 жовтня 1876 р. у Відні з приводу виданої ним брошури Ф.Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків»/1876, середина жовтня/ (ф.3, №215); запрошення О. Терлецькому на урочистий вечір присвячений 25-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка, організований товариством «Академічне братство» у Львові /1886, березня 10/ (ф.3, спр.1608) [50-67].

Джерельну базу становлять і виписки з різних джерел зроблені О.Терлецьким і використані у підготовці виступів на студентських літературних вечорах у Відні /1874-1876 рр./ (ф.3, спр. 351) зокрема доповідь «Дарвінізм і соціалізм» /1876 лютого 5/ (ф.3, спр. 215); тексти промов, виголошених на загальних зборах студентського товариства у Відні /1873/ (ф.3, спр. 215) [50; 51; 62-67].

Науковий інтерес представляють і статті О.Терлецького про революцію у Франції 1789 р. (фрагмент) та про роль освіти для народу; «Порівнююча табеля доходів робітницьких в Австрії за 1878 р.», складена

О.Терлецьким до статті «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах /1880 р./ (ф.3, спр. 215) [54].

Фонди Відділу рукописних фондів і текстології містять переклади О.Терлецьким праць німецького природознавця Е. Геккеля «Die heutige Eutwickelungs Lehre in Verhältnisse zur Gesnmmtwiscens-chaft 1877 /Нинішня теорія розвою і її стосунк до науки/ (ф.3, спр. 218), бельгійського економіста, історика і соціолога Е. Левеля «Власність і її первісні форми» (De la propriete et de ses formes» 1874 (ф.3, спр. 215), брошури російського письменника народника Л.Тихомирова «Сказка о чотырѣх братьях» /1875, Відень/ (ф.3, спр. 218), яка повинна була друкуватися 1876 р. в серії соціалістичних «метеликів». Серед важливих перекладів зроблених О.Терлецьким і стаття німецького статистика Е.Енгеля «Про ціну праці» (ф.3, спр. 215). Водночас тут знаходяться матеріали, що стосуються літературно-мистецького життя. Це виписки О.Терлецького з газети «Neue freua Presse» (за 16 квітня 1876 р.) про революційні поезії 1846 р. (ф.3, спр. 215), фольклорні матеріали записані в м. Белз (тепер Сокальський район Львівської області) від Гаврила Мельника /Кінець 70-х – поч. 80-х рр. ХІХ ст./ (ф.3, спр. 819) [66, 67].

Документальні матеріали Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України висвітлюють широке коло наукових зацікавлень О.Терлецького, оскільки тут ми знаходимо реферати праць Л. Каррана «Походження віри в загробне життя» з французького журналу «Revue des deux Mondes», 1875 desembr 1876 (подано французькою і українською мовами (ф.3, спр. 218) і німецького вченого-ботаніка К. В. Негелі «Про межі природного пізнання» /1877, 20 вересня/ (подається німецькою і українською мовами (ф.3, спр. 215) [54].

Джерелознавчий характер мають і перші публікації про О. Терлецького у «Правді», які знаходимо вже від 1867 року (У статті О. Партицького повідомляється, що О. Терлецький та його брат Олександр зробили грошовий внесок у літературний фонд. – Партицький О. На ділі літературні зложили... // Правда. – 1867. – Ч. 25. – 1 грудня. – С. 200). Згодом інформації про О.Терлецького знову поповнюються і пов'язані вони із віденським студентським періодом. Переважно це повідомлення про виступи О.Терлецького у студентському середовищі (Інформація про виступ О. Терлецького перед студентами у Відні.– Допис з Відня // Правда. – 1874. – Ч. 18. – 3 (15) лист. – С. 771-772; Фрагменти доповіді О. Терлецького для студентів на тему: «Шевченко і Некрасов» – Новинки: Шевченкові вечерниці у Відні // Правда. – 1875.– Ч. 6. – 18 (36) березня.– С. 245-246; Інформація про виступ О. Терлецького перед студентами та про його роль в організації бібліотеки для товариства українських студентів у Відні // Правда. – 1875. – Ч. 23. – 3 (15) груд. – С. 937-939).

Перші оцінки громадсько-політичній діяльності О.Терлецького знаходимо у галицьких періодичних виданнях другої половини 70-х років XIX ст. Це інформація про роль О.Терлецького у заснуванні бібліотеки у Відні для українських студентів, його виступ перед ними. О.Терлецький був причетний до появи української бібліографії у газеті «Друг», поширенні повідомлень про брошури «Про бідність», «Правда», «Парова машина». Ним був підготовлений і короткий звіт про діяльність руських, тобто українських товариств [50, 51].

Матеріали періодичної преси ілюструють і окремі виступи О. Терлецького на політичні теми. Важливою в цьому плані є інформація

про виступ О. Терлецького та літературному вечорі із доповіддю «Дарвінізм і соціалізм» [55].

Періодичні видання за 1877-1878 рр. «Правда», «Слово» виступають джерелом для аналізу поширення соціалістичних ідей в краї, подають хід судових процесів над першими соціалістами та громадський резонанс з приводу цих подій. Тут є повідомлення про хід судового процесу у Львові над І.Франком, М.Паликом, О.Терлецьким та іншими, звинувачення у поширенні соціалістичних ідей, про арешт О.Терлецького у Відні. Аналогічні детальні інформації про процеси перших соціалістів знаходимо й у газеті «Слово» (Соціалісти: із судової зали // Слово. – 1877. – Ч. 59. – 31 травн. (12 червн.). – С. 3; Ч. 60, 2 (14) черв.– С. 3 ; Повідомлення про хід процесу: Соціалісти: із судової зали // Слово. – 1878. – Ч. 2. – 5 (14) січн. – С. 3 ; Ч. 3. – 9 (21) січн. – С. 3 ; Ч. 5. – 14 (26) січн. – С. 3; Ч. 6. – 17 (29) січ. – С. 2-3; Ч. 7. – 19 (31) січ. – С. 3; Ч. 101. – 23 верес. (5 жовт.). – С. 3).

Джерелом до вивчення питання участі О.Терлецького у радикальному русі є видання І.Франка «Народ» та «Хлібороб» (Ця інформація про участь О.Терлецького у Другому з'їзді радикалів відбувався у Львові... // Народ. – 1891. – № 20-21. – 24 жовт. – С. 266-267 ; протест проти пригноблення українського населення Закарпаття угорськими урядовими колами, підписаний І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким та ін. “І Ми в Європі”. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття // Житє і слово. – 1896. – Кн. I. – С. 1-9).

Перші повідомлення про О.Терлецького як про українського науковця і громадського діяча у підросійській Україні знаходимо у журналі «Киевская старина» у зв'язку з археологічним з'їздом у Києві

1874 р., а також у матеріалах, підготовлених М. Драгомановим і опублікованих у Львівській «Правді» [84; 86; 87; 91; 96; 101; 102].

Джерелом вивчення віденського періоду наукової та громадсько-політичної діяльності О. Терлецького, є матеріали архівів і бібліотек Відня (Республіка Австрія). Так, зокрема в Архіві Віденського університету (Archiv der Universität Wien) знаходяться особові картки (Notes) студента О. Терлецького філософського (SS 1873; WS 1872/73) та юридичного (US 1879/80) факультетів і стосуються його навчання у Львівському університеті. В «Огляді академічних установ, професорів, приватних доцентів, вчителів, посадових осіб та інших в Віденському університеті (Übersicht der Akademischen Behörden, Professoren, Privatdocenten, Lehrer, Beamten etc. an der K.K. Universität zu Wien, FUL das studien-jahr) за 1872/1873, 1873/1874, 1874/1875, 1875/1876, 1876/1877, 1877/1878 навчальні роки) зроблено запис про те, що О. Терлецький є помічником вченого бібліотекаря університетської бібліотеки та вказано адресу його проживання у Відні. Зазначені дані свідчать про роботу О. Терлецького в бібліотеці Віденського університету [29-31; 32-39].

Доповнюють джерельну базу і архівні матеріали Державного Архіву (Haus, Hof-und Staatsarchiv) міста Відня. У книгах фонду інформаційного бюро міністерства зовнішніх справ (Informationsburo des k.k. Ministeriums der Aussern) зафіксовані прізвища О. Терлецького (Index 49, 1877, Band I, Seite 464. - 332.865.2262.4559; Index 50, 1878/1879. - 225.1612; INDEX 1882/1883.-3373) М. Драгоманова (Index 49, 1877, Band I, Seite 464.- 332.576.765.2174.2262); М. Павлика (Index 50, 1878/1879. - 2161); І. Франка (Index 50, 1878/1879. - 225); Я. Ковачева (Index 1876 - 738); Барабаша (Index 49, 1877, Band I, Seite 464.- 1960.1982.2262.4559), які перебували в час «візії» О. Терлецького у Відні та з ним співпрацювали

на «полі політичним». А під рубрикою «Polnische Cornspiraciones in Wien und Lemberg» (Польські конспірації у Відні та Львові) – її офіційна назва, знаходяться документи у справі «Барабаша і товаришів», числяться справи, які стосуються галицьких соціалістів, зокрема судових процесів над О.Терлецьким (1960.1982.2174.2262.3306.4559/70) [32-39].

В Австрійській національній бібліотеці (Österreichische Nationalbibliothek) представлені праці О. Терлецького та покажчик друкованих і рукописних матеріалів про нього [32-39].

Джерельна база для дослідження життєвого шляху, наукової, громадсько-політичної діяльності О. Терлецького є достатньо презентабельною. Її складають рукописні матеріали (наукові, публіцистичні та художні твори, розвідки, статті О.Терлецького та матеріали до них); хронікальні матеріали (виступи О.Терлецького на літературних вечорах перед студентами у Відні; фрагменти доповідей О. Терлецького. Повідомлення про судові процеси у Львові 1877, 1878 рр., над І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким; О. Терлецький – учасник II-го з'їзду українських радикалів у Львові; некрологи О. Терлецького; опис рукописної спадщини О.Терлецького); листування Остапа Терлецького з І. Белеєм, М. Бучинським, Л. Заклинським, М. Драгомановим, В. Навроцьким, Я. Окуневським, В. Смирновим, Ю. Федьковичем, І. Франком, Д. Білинським, А. Чайківським, С. Дністрянським, Я. Ковачевим, О. Партицьким.

У сукупності використані джерела утворюють комплексну базу, яка дозволила реалізувати поставлену мету по написанню дисертаційного дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Сучасна українська історіографія характеризується переходом від ідеологічно – заангажованої й політизованої суспільно-історичної концепції-до нових теоретико-методологічних конструкцій, які пов'язані з адекватними уявленнями про зміст і природу історичних знань. Нині методологічні підходи до історичного минулого характеризується різноманітністю у вивченні історичного минулого, впливають із світоглядних відмінностей серед істориків, із різноманітного розуміння ними історичних речей. Методологія вивчення історичного процесу передбачає виокремлення та теоретичне осмислення таких пріоритетних елементів історичного пізнання: об'єкти і предмети дослідження; суб'єкти пізнання методів: логіка йогодослідницької діяльності у процесі кристалізації історичних знань; та структури, адекватності, що до реальності та соціальної значущості. Теоретик історії Л. О. Зашкільняк зазначав: «Методологія історії підходить до історії, як однієї з наук із мірками та засадами прийнятими у наукознавстві, намагається вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історикам свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань, розуміти роль і функції історичних знань у суспільстві» [198].

Методологія ж даної конкретної проблеми обумовлена специфікою дослідження й відповідає загальним рисам методології історії, перед усім виокремленому і теоретично осмисленому предмету та об'єкту дослідження, методам та логіці пошукової роботи. Сучасний методологічний інструмент наукової роботи складається із таких головних складових: принципи, методи пізнання, засоби дослідження.

Особливого значення у просопографічних працях набувають фактографічні напрацювання, які повинні стати основою вироблення

нових підходів до визначення місця та ролі особи Остапа Терлецького в громадсько-політичному та національно-культурному житті.

Активні історичні дослідження, що відбуваються на сучасному етапі, актуалізують методологію наукового пошуку. Нині методологія стала основою сучасних суспільних наукових пошуків. Застосування різних методів та їх поєднання при проведенні наукових досліджень обумовлено постановкою наукової проблеми і вибором відповідних підходів.

Можна стверджувати, що формування теоретично-методологічних засад дисертації впливає із сукупності наукових принципів та методів пізнання, зумовлене тенденцію дослідницьких пошуків у сучасній історіографії з окресленої проблеми. Сучасна українська історіографія, яка стосується просопографічних засад, базується на системі понять, категорій і принципів, які сприяють досліднику йти від аналізу джерел до наукових історичних знань та висновків, сприяють розумінню їх ролі та функцій у суспільстві, а основні методологічні підходи в досягненні мети та реалізацій поставлених пошукових завдань базуються на кращих методологічних зразках.

Просопографічні дослідження реалізуються на основі таких методологічних принципів: об'єктивності, історизму і соціального підходу. Перший принцип орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, які визначають процеси політичного розвитку. Об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів, які визначаються історичним підходом. Соціальний чинник обумовлює аналіз та висновки, які відповідають певному етапу у розвитку суспільства, певному соціальному рівню. Методологія даної наукової праці враховує специфіку суспільно-політичної та науково-

публіцистичної діяльності О. Терлецького, відповідно до часу його праці – остання третина XIX – початок XX ст.; вона також тісно пов'язана з поставленою метою та завданнями дослідження, які визначають специфіку вивчення суспільних процесів цього періоду, а відповідно і певний спосіб відбору та подання матеріалу, окреслюють коло досліджуваних проблем.

В роботі розглянуто декілька дослідницьких завдань: проаналізовано суспільно-політичні відносини в яких відбувалася діяльність О. Терлецького в контексті впливу на нього Івана Франка, Михайла Драгоманова, співпраця з Володимиром Навроцьким, Михайлом Павликом та ін.; видавнича діяльність О. Терлецького на фоні головних суспільних віх Галичини та Наддніпрянщини; показано головні засадничі ідеї презентовані О. Терлецьким у наукових та науково популярних виданнях. У роботі здійснено методологічне осмислення та узагальнення результатів дослідження. Розділи дисертаційної праці сформовані за проблемним методом, а структура наукової праці цілком відображає головні елементи задекларованої теми. Понятійний апарат, який використовується у науковій роботі обґрунтований. В цілому, методологічна база дослідження сприяє досягненню мети; забезпечила можливість міждисциплінарного аналізу проблеми, розширення фактологічної бази та поглиблення наукового пошуку.

Науковий пошук здійснювався при дотриманні дослідницьких завдань пов'язаних із всебічним аналізом особистості О. Терлецького, з'ясуванням змісту його діяльності із суспільно-політичною обстановкою в краї і в усій Австро-Угорщині.

Охарактеризовано методологічні основи та методи дослідження.

Для всебічного вивчення проблемних питань досліджуваної теми було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання:

- метод критичного аналізу та об'єктивності. Цей метод є одним із ключових при визначенні громадсько-політичної діяльності О. Терлецького у суспільно-політичному житті Галичини останньої третини ХІХ століття;
- методи аналізу та синтезу. Аналіз здійснювався способом умовного чи реального розчленування предмета пізнання на окремі складові частини з метою поглибленого вивчення кожного з них. Так, у межах предмета дослідження було виділено чинники, які впливали на формування світогляду О. Терлецького, його участі у культурно-просвітницькій організації, товариствах, політичних партіях;
- методи індукції та дедукції. Їхня ефективність проявилася під час аналізу основних напрямків громадсько-політичної діяльності О. Терлецького;
- системно-структурний метод. Системний аналіз основних складників національної політики Австро-Угорщини, що дав змогу визначити її вплив на громадсько-політичну активність О. Терлецького в останній третині ХІХ століття;
- історико-типологічний метод. Його застосування виявилось ефективним у визначенні спільних та відмінних рис політики щодо галичан, як національної меншини у складі Австро-Угорської імперії;

- історико-генетичний метод використано для відображення причинено-наслідкових зв'язків та закономірностей історичних явищ і подій.

Окрім перелічених, у процесі дослідження застосовувалися хронологічний, проблемно-хронологічний, а також методи наукової абстракції, аналогії та історичної реконструкції.

Таким чином, в основі дисертаційної праці лежать принципи історизму, об'єктивності, системності, розвитку. Принцип історизму є визначальним у науковій методиці історичного пізнання, адже він визначає структуру наукового пошуку й об'єднує усі елементи дослідження у логічно-наукову систему. Дослідники методології стверджують, що саме історизм передбачає підхід до фактів і подій минулого з урахуванням внутрішніх закономірностей і розглядає будь-яку складову подій і явищ як історичну індивідуальність, яка володіє своїми специфічними рисами. Отже, принцип історизму передбачає висвітлення фактів і політичних явищ у зв'язку з конкретно-історичними умовами, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням суспільно-політичної обстановки.

Звертаємо увагу на ще один принцип – альтернативності, який сприяє розумінню причинно-наслідкових зв'язків. Принцип соціального підходу застосовується для подолання відвертого соціологізму, міфологізації суспільно-політичної реальності. Соціальний аналіз дає змогу порівняти соціальні інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив тих чи інших політичних сил на розвиток суспільних процесів, їх відповідність інтересам українського народу.

Важливим є принцип комплексності джерел, який відповідає змісту діяльності О. Терлецького – перший період діяльності – матеріали

Державного архіву Івано – Франківської області; віденський період діяльності – Архів Віденського університету (Archiv der Universität Wien), Державний Архів міста Відня (Haus, Hof-und Staatsarchiv), суспільно – політична діяльність О. Терлецького – Державний архів Львівської області, Центральний державний історичний архів України у Львові; видавнича, науково-популярна діяльність О. Терлецького – Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника, Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Наявна джерельна база стала основою для створення комплексного дослідження.

Водночас використані джерела дозволили розкрити специфіку діяльності О. Терлецького у молодіжних товариствах, національних структурах, видавничій діяльності. Залучені інформаційні повідомлення тогочасної періодики стали базовими для відтворення реалій суспільно-політичного життя, участі О. Терлецького у громадському житті.

Всебічне розкриття теми у методологічному плані базується на пошуку принципів з різних галузей знань, цим самим забезпечується дослідницький плюралізм. Саме цей підхід дозволяє будувати причинно-наслідкові зв'язки, розкривати закономірності в аналізі суспільно-політичних процесів.

Особливо важливим є питання з'ясування теоретико-методологічних впливів на діяльність О. Терлецького Михайла Драгоманова та Івана Франка. Саме цей вплив й ілюструє політичну домінанту на галицьку дійсність М. Драгоманова, яка була пов'язана із тогочасним європейським виміром.

Окремо слід виділити системний підхід, завдяки якому можна визначити складові елементи досліджуваної теми. Йдеться про те, що

системний підхід виступає істотним елементом діалектичного методу пізнання. Дослідники методології проблеми зазначають, що роль системного підходу значно зростає при його поєднанні із принципом історичного аналізу явищ. Саме системний підхід сприяє розумінню тенденцій політичного розвитку, динамізму політичних процесів.

Важливе місце у дисертаційній праці займає порівняльний метод, який сприяє усвідомленню проблем цілісного і взаємозв'язаного світу, орієнтує на пошук не лише відмінних рис, але й спільностей в історичному аналізі. Саме цей матеріал став основою для висунення дослідницьких гіпотез, інтерпретацій та ін.

Методологічні засади наукової праці означені використанням трьох груп методів: світоглядних, загальнонаукових і спеціальних методів. До групи світоглядних методів належить метод діалектичного вивчення історичного процесу (дає змогу вивчити проблему у русі). Окрім діалектичного використовуємо синергетичний метод. Він базується на взаємопроникненні, відкритості, творенні систем зв'язків. До загальнонаукових методів відносимо аналізу та синтезу (фактів, джерел). Історичне пізнання окрім світоглядних і загальнонаукових підходів, обумовлює необхідність використання спеціальних методів. До них відносимо проблемно-хронологічний метод, який вплинув на визначення побудови дослідження; історично порівняльний метод, який дав змогу розгорнути висвітлення функціональних зв'язків, соціальних явищ, знайти зв'язок та основу історичних явищ, дозволив вникнути в реалії суспільного життя окресленого періоду, визнати його найконкретніші риси, тенденції і закономірності розвитку; синхронний та діахронний методи; структурно-функціональний метод.

Висновки до I розділу

Перший розділ дисертаційної роботи присвячений аналізу історіографії теми, висвітленню джерельної бази та методології дослідження.

В оцінці історіографії теми встановлено декілька дослідницьких етапів: вивчення життя та діяльності О. Терлецького розпочали його сучасники І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та ін. Передусім було здійснено аналіз його літературних та літературно-публіцистичних творів (І. Франко, В. Гнатюк), розглянуто його суспільно-політичну діяльність та вплив на нього М. Драгоманова (М. Павлик), висвітлено літературні взаємини із Ю. Федьковичем (О. Гординський), діяльність у віденському товаристві «Січ» (З. Кузеля), взаємини з літераторами – Лесею Українкою, Н. Кобринською та ін. (М. Павлик), створено першу бібліографію творів – до 1895 р. (І. Левицький). У цей період дослідниками були заторкнуті практично усі сторони діяльності О. Терлецького.

Окремий етап у дослідженні діяльності О. Терлецького пов'язаний стосується міжвоєнного часу. Виділяємо два напрямки вивчення творчості автора – у підрадянській Україні (О. Терлецький згадувався у зв'язку із соціалістичними процесами 1877-1878 рр.) та на Західній Україні – в основному аналізувалися літературно-публіцистичні твори (М. Шаповал, М. Мочульський, Д. Лукіянович, М. Стахів, К. Студинський) та ін.

Радянська історіографія у 1950-х – 1970-х рр. вивчала соціалістичні доктрини, до яких мав дотичність О. Терлецький, видання ним революційно-демократичної літератури та поширення її на Наддніпрянщині. Однак, окрім ідеологічних наративів, де

перебільшувалася роль «соціалізму» О. Терлецького, його постать досліджувалася виключно у зв'язку з І. Франком та М. Павликом (висвітлення літературної діяльності – І. Денисюк, М. Нечиталюк, суспільної – А. Брагінець, О. Мороз та ін.). Встановлено, що у 1980-х рр. розпочався новий етап вивчення діяльності О. Терлецького – Сидір Кірраль представив його літературну творчість у декількох публікаціях, які були написані без ідеологічних штампів. В радянський період В. Сокурєнко розпочав вивчення правничої діяльності О. Терлецького.

У сучасній історіографії (Я. Дашкевич, І. Райківський, М. Кугутяк, Я. Грицик, І. Андрухів, П. Арсенич, О. Сухий, Н. Шип та ін.) діяльність О. Терлецького представлена епізодично, у зв'язку з аналізом суспільно-політичних процесів, які відбувалися у Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Однак, в сучасній історіографії з'явилося чимало довідкових видань, де висвітлюється суспільна, літературно-публіцистична, правнича діяльність О. Терлецького.

Постать О. Терлецького частково висвітлена в зарубіжній історіографії (І. Лисяк-Рудницький) та в сучасних публікаціях Електронної бібліотеки Діаспоріана. Окремі оціночні судження відносно суспільно-політичних процесів, які відбувалися у Галичині в другій половині ХІХ ст. нами здійснено на основі аналізу творів польських авторів (В. Найдус, Ю. Бушко, З. Фрас, М. Сліва та ін.).

Аналіз історіографії проблеми засвідчує, що у такому контексті, як запропонований нами у дисертації, попередніми дослідниками вона не вивчалася.

Джерельна база роботи побудована на оригінальних документах почерпнутих із архівів: Державного архіву Івано-Франківської області, Державного архіву Львівської області, Центрального державного

історичного архіву України у Львові. Особливо цінними виявилися матеріали із Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника та Відділу рукописних фондів і текстології інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. У дисертаційному дослідженні вперше в українській історіографії при вивченні цієї теми використано документи Архіву Віденського університету, Державного архіву м. Відня, Віденської бібліотеки.

Окремі дисертаційні блоки у роботі склали мемуари та спогади, матеріали преси.

Презентабельна джерельна база стала основою для написання наукової роботи.

Висновки та положення наукової роботи здійснено на основі фундаментальних теоретико-методологічних засад, які відповідають сучасному дослідницькому рівню.

РОЗДІЛ II

ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПОЛІТИК (60-X – 90-X РР. ХІХ СТ.)

2.1. Політична діяльність О. Терлецького на тлі розвитку демократичних рухів 60-х – 90-х рр. ХІХ ст.

Діяльність О. Терлецького відбувалася на фоні суспільно-політичних процесів, які стали характерними для Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме галицька суспільна діяльність визначала політичні та громадські пріоритети О. Терлецького, відобразилися у його роботі «на полі політичнім», літератури, публіцистики, в історичних творах автора, у його видавничій діяльності; в теоретичних підходах до оцінки права та практичної правничої праці.

Особлива увага істориків завжди концентрувалася на Галичині, яка в силу історичних обставин перебувала в окреслений період у складі Австро-Угорщини, де ліберальні обставини суспільно-політичного і культурного життя сприяли швидкій кристалізації української нації, зміні орієнтирів у політичній боротьбі, головним гаслом якої проголошувалося створення незалежної Української держави.

Українське питання в Австрії як політична проблема вперше постало в період Європейської демократичної революції 1848 року, яка розбудила всі поневолені імперією народи. Скориставшись з проголошення політичних свобод, національно свідомі інтелігенція створила в травні 1848 р. першу українську політичну організацію – Головну руську раду, що організувала згодом мережу повітових рад. Вона домагалася поділу Галичини на Східну (українську) і Західну (польську) частини та утворення з українських земель Австрії окремої провінції.

Однак ця вимога галицьких українців не була втілена в життя аж до розпаду імперії 1918 р. Головна руська рада у своїй відозві виразно задекларувала, що українці Галичини й Надніпрянської України – це один-єдиний п'ятнадцятимільйонний народ, який в минулому мав свою державність, культуру, мову, право та ін. Свідченням активізації суспільно-політичного життя в краї було видання першої у Львові газети українською мовою – «Зорі Галицької» (1848–1852 рр.); створення 1848 р. культурно-освітнього товариства «Галицько-Руська матиця»; відкриття у Львові Народного дому; проведення з'їзду діячів науки та культури – «Собору руських учених»; започаткування у Львівському університеті кафедри української мови (1849 р.) [290; 306; 17-34; 318].

В середині XIX століття українська спільнота здобула і свій перший досвід парламентаризму. Так, в липні 1848 р., скликано австрійський парламент, де інтереси українців представляли 39 депутатів.

Поразка революції 1848 р. започаткувала короткочасний етап реакції. Відновлено майже на десятиліття абсолютистський режим з його централістично-бюрократичною системою. Панування так званої «бахівської реакції» (за іменем О. Баха міністра внутрішніх справ Австрії) звело нанівець політичні й національні здобутки «весни народів» (скасовано так і не введену в дію конституцію 1849 р., розпущено парламент, запроваджено цензуру, уряд обмежив демократичні свободи та діяльність громадських організацій, Головна руська рада 1851р. саморозпустилась, а греко-католицьке духовенство повернулось до суто церковних справ) [306].

Десятиліття неоабсолютизму закінчилось, коли австрійський цісар, зазнавши поразки у війнах 1859 р. з Францією й Італією та 1866 р. з Пруссією, пішов на реформування внутрішнього устрою монархії.

Передбачалося через взаємовигідні компроміси з угорською, чеською і польською елітами забезпечити стабільне майбутнє імперії, перед якою нависла загроза повторення «весни народів». 1860 р. в Австрії проголошено конституцію, котра базувалась на принципі федералізму і розширювала права країв у процесі державного управління.

Еволюція державного устрою від централізму до федералізму завершилась перетворенням Австрії за конституцією 1867 р. в дуалістичну Австро-Угорську монархію. Галичина й Буковина увійшли до складу австрійської, а Закарпаття – до угорської частини імперії. Отже, конституційні реформи 1860-х рр. створили можливості для демократичного розвитку національних рухів в Австро-Угорщині.

Західноукраїнський національний рух у результаті реформ, з одного боку, отримав змогу вільно розвиватись, не зазнаючи урядових репресій і орієнтуючись на політично сильніші народи, тому що декларування (хоча і формальне) рівності всіх народів пробуджувало національну гідність; з іншого ж боку, нерівні умови, в яких опинилися галицькі українці порівняно з поляками, відкрили шлях до полонізації краю.

Водночас, логічною видається думка, висловлена в історичних виданнях, що національний рух галицьких русинів вже від 1848 р. поєднував у собі кілька різних національно-політичних орієнтацій – пропольську, проросійську, українську і австро-русинську, і що перевага тої чи іншої течії у громадсько-політичному житті визначалася, як самим характером руху цих течій так і просто світоглядом окремих лідерів.

Проблема української Галичини почала захоплювати дедалі більшу кількість політичних діячів. Навіть історик Д. Зубрицький, що стояв на русофільських позиціях і аж ніяк не був прихильником українського національного табору, як наукову тему вивчав українсько – польські

стосунки і визначав межі українсько-польського етнічного пограниччя в австрійській державі [306].

Старорусинська, або, як традиційно називають її в історичній літературі, "москвофільська" течія почала набирати сили після кульмінаційного 1848 року. Сприятливий ґрунт для старорусинства створили зростання польських впливів, деморалізація серед української інтелігенції, яка довгий час вірила в підтримку Габсбурзької династії і була вражена поступками Відня полякам. Водночас могутність і престиж Австрії похитнулися в результаті зовнішньополітичних невдач, зокрема у війні з Пруссією. Крім того, симпатії до російського царя в середовищі галицького селянства мали соціальне забарвлення. Після розправи з польським повстанням 1863 р. царизм проводив аграрну реформу на Правобережжі на користь українських селян, намагаючись покарати місцевих польських поміщиків за підтримку антиросійського виступу, тоді як віденський цісар, навпаки, після ліквідації панщини питання про сервітути (право користування лісами і пасовищами) в Галичині вирішував з максимальним урахуванням інтересів польської шляхти. Сукупність вище названих факторів спричинила оформлення в українському національному русі русофільської течії. Галицьке русофільство було породжене не стільки зовнішніми причинами (грошова підтримка і пропаганда москвофільських ідей з боку російського уряду або його представників), скільки внутрішніми особливостями розвитку українського суспільства [308, 7-9].

Русофільські ідеї почали поширюватись ще до революції 1848 р. завдяки активній пропагандистській діяльності в Галичині професора Московського університету М. Погодіна. Приїхавши до Львова, він залучив на свій бік відомого галицького історика Д. Зубрицького, який

зініціював утворення гуртка прихильників об'єднання з «Великою Руссю» («Погодинской колонии»). Старорусинство як течія в національному русі остаточно оформилося в 1860-х роках, коли до нього приєдналася більшість старої руської інтелігенції, передусім з числа духовенства. Так, відомими москвофілами в Галичині стали Я. Головацький (колишній діяч «Руської трійці»), Б. Дідицький, І. Наумович, І. Гушалевиц, на Закарпатті – А. Добрянський та ін. Поступово під впливом старорусинів опинилися основні руські організації у Львові: Ставропігійський інститут, видавництво "Галицько-руська матиця", закладений у 1849 р. Народний дім. На москвофільські позиції перейшла перша українська політична газета «Зоря галицька» (входила до 1857 р.). Характеризуючи суспільне життя в Галичині у 1850-х роках, історик української літератури О. Огоновський писав, що «Дім Народний здіймався в гору й гору, а просвітне й національне життя падало все нижче й нижче» [119; 122].

Старорусини не визнавали існування окремого українського народу, стверджуючи, що галицькі українці є частиною східнослов'янської спільноти, яку означувано поняттям «руській народ» («руській» – не значить російський (великоруський, московський), бо в тій спільноті існував також «малоруський» і «білоруський» масив). Програма Головної руської ради 1848 р., на їх думку, неточно відображала кордони «руського» світу, який насправді охоплює територію «від Карпат до Уралу». Поширювалася концепція історичного розвитку єдиного «панрусського» народу, згідно з якою центр давньої Русі перемістився з Києва до Москви, а в основу могутності Російської імперії лягли надбання Київської держави. Русофіли заперечували правомірність розвитку української народної мови як літературної: вона називалася «наріччям галицької черні», неписьменного селянства, для якого, як

відверто визнав активний москвофільський діяч Д. Зубрицький, цілком достатньо молитвеника, псалтиря і катехізису. Самі ж старорусини писали штучним «язичієм» (сумішшю старослов'янської, російської, української, польської мов), яке називалося «книжним язиком» або «літературно вище об'єднаним» («язиком вищого слога») і було призначене для освічених людей. Обов'язковим вважався кириличний алфавіт з історичним «етимологічним» правописом" як одна з формальних рис руської ідентичності. Платформа старорусинів передбачала поділ Галичини на українську і польську частини, розгляд «галицько-руського» питання на державному рівні, панруські (у політичній площині – проросійські) симпатії мирно поєднувалися з австрійським лоялізмом. Русофільські позиції відстоювала заснована в 1870 р. громадсько-політична організація «Руська рада». Феномен русофільства не вичерпувався політичним аспектом, а мав філософське і психологічне підґрунтя романтичний світогляд, консерватизм, прихильність до традицій та розміреного ритму життя серед тодішньої української інтелігенції [308; 232; 270; 271].

Об'єктивно ідейна платформа русофілів виправдовувала денационалізаторську політику російського самодержавства, вони навіть підтримали Емський указ 1876 р., спрямований проти української культури. У свою чергу, фінансово-організаційна підтримка царизму активізувала русофільську діяльність у Галичині (наприклад, за Емським указом передбачалося надати москвофільській газеті «Слово» постійну субсидію).

Русофільськи орієнтована інтелігенція активно поширювала свої погляди серед західноукраїнського селянства.

В українському русі русофільство стало гіпертрофованою формою слов'янофільства, бо галицькі українці пішли шляхом національного самозречення, стверджуючи про тотожність українського і російського народів. Поширення русофільських настроїв на західноукраїнських землях було пов'язане з сильно зрусифікованим станом Наддніпрянської України. Не спромігшись власними силами протистояти зростаючим польським впливам, зупинити процес полонізації краю, західноукраїнська інтелігенція звернула погляди на схід, де існувала мовно- та історично-споріднена могутня слов'янська держава Росія. В середовищі москвофілів утвердилася думка, що «краще втопитися в російському морі, аніж у польському болоті». На перших порах русофільство, як і слов'янофільство, виконувало функцію відмежування від чужої національної спільноти (польської – в Галичині), що певною мірою сприяло становленню національної свідомості місцевого українського населення, стримало полонізаційні процеси [260; 261; 231; 236; 262; 263].

На початку 1860-х років на громадську арену вийшло молодше покоління української інтелігенції, яке наважилося виступити проти русофілів. Безпосередньо поштовх до зацікавлення українством дала поезія Т. Шевченка. Відомий політичний діяч, письменник і публіцист М. Павлик писав, що вона зробила «в Галичині переворот не тільки тим, що показала, до яких високих поетичних речей спосібна хлопська русько-українська мова, а ще більше тим, що в творах тих галицько-руська інтелігенція вперше побачила власний нарід, котрого природні здібності та людськість так високо підніс Шевченко". Шевченків «Кобзар» сприймався молодими галицькими інтелектуалами як справжнє євангеліє. Народовська течія в західноукраїнському національному русі орієнтувалася на український народ, присвятила себе служінню йому,

звідки й дістала назву «народовство» або «українофільство». Діяльність народовців охопила територію Галичини, Буковини і Закарпаття, провідними діячами серед них були Д. Тячків, В. Шашків (син Маркіяна), К. Климкович, Ф. Заревич, о. Стефан Качала, Ю. Романчук та ін. До народовського табору примикав деякий час і О. Терлецький. Народовці обстоювали ідеї самобутності та єдності розділеного між двома державами українського народу, виступали за народну мову в літературі, освіті, пропагували твори українських письменників Наддніпрянщини і фонетичний правопис (кулішівку). Слідом за наддніпрянськими українофілами вони почали об'єднуватися в 1860-х роках у гуртки-громади, до яких входила переважно університетська і гімназійна молодь, перше покоління галицько-української світської інтелігенції. Перша така громада виникла у Львові 1861р., протягом першої половини 60-х років народовецькі громади утворилися в Самборі, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Станіславі та інших містах. Громадівцем останньої був і О. Терлецький [271, 215, 216; 317, 67].

Свою роботу з метою утвердження національної української ідеї на демократичному ґрунті народовці спрямовували в просвітницьке річище. Створене народовцями у Львові товариство «Руська бесіда» (1861 р.) виступило з ідеєю «просвіти народу», при ньому в 1864 р. засновано перший професійний західноукраїнський театр, у репертуарі якого переважали твори української тематики наддніпрянських драматургів Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка та ін. У 1860-х роках виходили недовговічні народовські журнали «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Русь». Найбільш відомою народовською організацією стало культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке виникло в грудні 1868 р. і почало активно здійснювати видавництво та

поширення книжок, україномовних підручників серед простолюду (лише до 1874 р. вийшло друком понад 81 тис. книжкових видань). Водночас проводилися різні просвітницькі заходи в масах: музично-декламаторські вечори, театральні вистави, вшанування пам'яті Т. Шевченка, організація курсів української мови для неграмотних і т. д. «Просвіта» була материнським тілом, з якого поступово виокремився ряд українських народних організацій: «Руське педагогічне товариство» (з 1881 р. перебрало педагогічну і шкільну роботу, згодом отримало назву «Рідна школа»), товариство «Народна торгівля» (з 1883 р. зайнялося торговими справами, створило в краї мережу споживчих крамниць), «Наукове товариство ім. Т. Шевченка» (НТШ, виникло в 1893 р. на місці однойменного літературного товариства і ставило наукові завдання. Членом історико-філософської секції НТШ (від 1899) був і О. Терлецький), товариство «Сільський господар» (засноване в 1898р., виступило за піднесення сільського господарства й захист селянських інтересів) тощо [190, 21].

Народовці отримували не лише ідейно-організаційну, а й фінансову допомогу з боку наддніпрянських громадівців. Кошти, що надходили з-за кордону, допомагали їм протистояти москвофільській пропаганді, яка проводилася на західноукраїнських землях при підтримці царської Росії. У свою чергу, передова східноукраїнська інтелігенція через співробітництво з народовцями долала заборони щодо українського друку в Російській імперії. Відомо, що при матеріальній допомозі наддніпрянців було засновано у Львові народовський журнал «Правда» (1867), якому судилося стати всеукраїнським літературно-науковим і політичним органом, а також «Товариство ім. Т. Шевченка» (1873). На сторінках журналу «Мета» в 1863 р. опубліковано вірш відомого українського

етнографа, фольклориста і поета П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», автором якого помилково вказаний Т. Шевченко. Західноукраїнський композитор та диригент М. Вербицький написав до нього музику, і незабаром ця пісня-вірш стала національним гімном українського народу. Вперше гімн виконано у березні 1865 р. на шевченківському вечорі в Перемишлі, зорганізованому народовцями. (Див.: Серeda О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861-1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – С. 209).

Будучи лояльним до австрійського уряду, народовство вважало головним засобом у розвитку національної свідомості захист і пропаганду української мови та літератури, не проявляло інтерес до соціально-політичної проблематики.

Суперечки народовців із москвофілами мали характер домашнього спору за мову і правопис, тимчасом, як писав і. Франко, нехтувалася потреба дати народові основи «економічної та соціальної науки», щоб він боровся за свої конституційні права. Відсутність організаційно-політичної опори в масах, другорядні позиції в руському таборі спонукали народовське керівництво стати на шлях пошуку угод і компромісів. Угодова акція народовців 1869-1871 рр. відбулася на ґрунті спільного зі старорусинами протистояння полонізаційним процесам. Однак спроба народовця Ю.Лаврівського від імені українських послів порозумітися з польською сеймовою більшістю завершилася провалом, після чого частина народовців перейшла на русофільські позиції. (Взамін за відмову від ідеї поділу Галичини українці в сеймі ставили дві умови: рівноправність, припинення полонізації краю і кінець «деморалізації», розбиття українського табору.) Як наслідок, була продемонстрована

принципова неможливість рівноправного погодження інтересів двох народів у межах однієї провінції' Австрії.

Протистояння між народовцями і старорусинами навколо мовно-культурних питань не задовольняли молоду галицьку інтелігенцію, що з'явилася в середині 1870-х років. Виступаючи проти консерватизму, провінціалізму обох руських течій, вона намагалася працювати для простого народу, здійснювати його політичне й суспільне усвідомлення в дусі модерних соціалістичних ідей, поширюваних у Європі.

Провідниками нової радикальної течії в українському таборі Галичини були І.Франко, М. Павлик, О.Терлецький та ін., а її ідейним натхненником – М. Драгоманов, який сформулював програму і підтримував зв'язки з лідерами галицьких радикалів [240, 64, 65, 74].

Світогляд радикалів базувався на принципах позитивізму і немарксистського соціалізму. Радикали вважали себе спадкоємцями народовського руху 1860-х років та ідей Т. Шевченка і водночас, соціалістами, захисниками селянських і робітничих інтересів, пропагували ідеал суспільного ладу без визиску й неволі. Загалом кажучи, поява радикалів пов'язана з тим, що народовська течія набирала дедалі більш консервативнішого і клерикального забарвлення [236].

Радикали висунули ідею масового політичного народного руху і поступово усвідомили необхідність створення політичної організації, котра б об'єднала інтереси українських селян, ремісників, робітників, інтелігенції [240].

Боротьба навколо «нової ери» активізувала діяльність радикалів, які виступали проти угодовських проектів народовського керівництва, піддали критиці політику орієнтацій Народної Ради. Видавництвом журналу «Народ» в 1890 р. радикали підготували ґрунт для створення

політичної організації, що мала на меті боронити інтереси українських селян і робітників. Русько-українська радикальна партія (РУРП), заснована в жовтні 1890 р. у Львові, стала першою модерною українською політичною партією. Вона засуджувала народовство і москвофільство, що були, як говорилося в резолюції, не в змозі заспокоїти «теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу та інтелігенції». Ухвалена на з'їзді програма відобразила компроміс двох ідейно-політичних течій у радикальному русі: драгоманівської і марксистської [245, 294].

Проте не всі українські діячі підтримали політику «нової ери» [210, 114]. Проголошення «нової ери» викликало неоднозначні оцінки в українському громадянстві. Проти виступили москвофіли, бо орієнтація українців на Австрію та західну культуру і католицьку церкву підривала їхні ідейні основи. Негативні оцінки «новій ері» дав М. Драгоманов, бо «польським партнером була католицька шляхта», він же відстоював порозуміння з поляками, але тільки з «робочим народом». У жовтні 1890 р. з цієї групи лівих народовців виникла перша політична партія європейського зразка в Україні – Русько-українська радикальна партія. Серед її організаторів були М. Павлик, І. Франко, О. Терлецький, Є. Левицький, В. Охримович, Т. Окуневський, Р. Ярославич, С. Данилович. Мінімальна програма радикалів проголошувала такі завдання: подолання економічного визиску, залучення робітників у різні форми кооперації, організацію громадської допомоги зuboжiлим масам, безоплатне навчанням у школах університетах. У максимальній частині програми зазначалося: «...хочемо колективного устрою в праці і колективної власності средств продукційних» [269, 82; 241, 55-63]. Висувались також вимоги національної автономії громад, політичних і демократичних

свобод особи, совісті, слова, зібрань, преси та ін. Програма радикалів обстоювала існування громадської земельної власності, водночас виступала за збереження дрібної і середньої власності. Радикали захищали інтереси всіх трудящих – промислових робітників, селян, інтелігенції. Зважаючи на аграрний характер економічних відносин у краї, соціальною опорою партії, на думку її керівників, повинні бути селянські маси» [169, 82].

У 1890-х роках радикальна партія в Галичині відображала і захищала інтереси селянства і намагалася зробити цей рух організованим і цілеспрямованим. Для селян видавалися газети «Хлібороб», «Громада», організовано видання спеціальної політичної літератури [241, 55-63].

Передова галицька інтелігенція усвідомила ідею відособлення українських земель в окреме політичне тіло. Ця ідея не була сформульована обґрунтована в середовищі Русько-Української радикальної партії.

І. Франко зазначав, що в складних умовах галицької суспільної дійсності «плекав у своїй душі полум'я високих змагань, жив усе для інших, для загалу і силкувався все життя ширити та розсвічувати те благородне полум'я в своїм оточенні» Остап Степанович Терлецький [320; 321].

Окрім суспільно-політичних обставин, в яких формувався світогляд О. Терлецького і визначалися його національно-політичні і соціальні пріоритети, важливим чинником також стало родинне виховання, яке було пов'язане передовсім із священничим середовищем, традиціями, які склалися в родині.

Родовід кожної галицької родини, в тому числі Терлецьких, сягає своїм корінням у далеке минуле. Дрібношляхетський рід Терлецьких виводять з найпоширенішого в Галичині герба Сас.

В Галичині його уживали здебільшого волохи-емігранти з Угорського королівства. В опису гербів шляхти Галицького королівства (не раніше другої половини XV ст.) він називається «Драг або Сас».

Щодо слова Сас, то в угромовному середовищі воно багатоваріантне: *Szádsz* (читається, як сас) – сасконець, *Száz* (саз) – сто, *Sas* (шош) – орел, *Sás* (шаш) – тростина, очерет. Не виключена і скорочена форма латинського слова *sagitta* – стріла.

До гербу Сас належали приблизно 200 родів. Майже 80 відсотків з них – українські. Вони мають підтвердження шляхетства, на кожен із цих родів в архівах зберігаються значні (по 40-60 сторінок) пласти матеріалів, часом з родоводами до 7-8 поколінь з кінця XVI до кінця XVIII століть. Це Витвицькі, Дворські, Березовські, Ільницькі, Білинські, Кульчицькі, Чайківські, Матківські, Сілецькі, Комарницькі та десятки інших. Всі вони – нащадки давніх українських родів. У гірській частині Перемишльського повіту на межі із Сяноцькою землею опинилося родове гніздо Терлецьких сіл Терло над річкою Стрвяж (Старосамбірщина, поблизу Хирова і Старої Солі), Розсохи та Любохова. Терлецькі були дрібним шляхетським родом (у науковій та публіцистичній літературі дрібну шляхту означено поняттями «ходачкова», «чиншова», «околишня», «загорова», «засцянкава», «загонова», «верстяна», «постоляна», «сірячкова», «кожушкова». До неї відносяться і родини Витвицькі, Височанські, Бережницькі, Березовські, Драгомирецькі, Дрогобицькі, Грабовецькі, Жураківські, Ільницькі, Княгиницькі, Комарницькі, Топольницькі, Яворські, Арсеничі, Геники багато інших) гербу Сас (придомки:

Міскович, Ніскович, Петричак, Петрилович, Прокопович, Савчиць, Шимкович, Заневич). Велика кількість придомків вказує, як на числені родинні гнізда, так і на активне розселення цієї родини у Галицькому Прикарпатті. Ареалами найбільшого скупчення родини Терлецьких стали Коломийський, Станіславський, Городенківський райони (Der Adel von Galizien, Lodomerien und der Bukowina J. Siebmacher's grobes Wappenbuch Band 32, 1985. Bovers Raspe, Inhaber Gernard Gessner Neustadtan der aisch. – S. 227).

Важливим фактором, що вплинув на збереження відчуття окремішностей шляхти, був процес легітимації осіб шляхетського походження. У 1772 році уряд Австрії зобов'язав місцеву шляхту підтвердити своє шляхетство. Бюрократична процедура була настільки марудною і кошовною, що тисячі шляхтичів зігнорували це підтвердження. Так, зі 141-особи Терлецьких, 106 отримало легітимацію в 1782р. і лише 35 – впродовж першої половини XIX ст. В означений період зменшується кількість актів юридичного підтвердження передачі шляхетства нащадками. Терлецькі не ревнювали за збереженням шляхетського статусу. В процесі легітимації тільки меншість Терлецьких підтвердила шляхетство. Більшість не змогла з формальних чи матеріальних причин здійснити цю процедуру, проте на рівні свідомості зберігали пам'ять про своє окреме походження.

Здійснюючи комплексний аналіз мемуарів, епістолярії як джерел вивчення дрібної шляхти Галичини XIX – початку XX ст. дослідниця Л.Сливка вказує на приналежність Терлецьких до дрібної галицької шляхти які ревнювали збереження шляхетського статусу. Так зі 141-ї особи Терлецьких 106 отримало легітимацію (підтвердження шляхетського походження – Р.Т.) в 1782 році і лише 35 – впродовж

першої половини ХІХ століття. При доведенні шляхетства вказували герб роду. Терлецькі належали до герба Сас. Ці дані наводить у своїй монографії Л.Сливка. Історію роду Сасів-Терлецьких відстежують і Л. Тимошенко, І. Мицько (Сливка Л. Епістолярна спадщина та мемуари як джерела до вивчення дрібної шляхти Галичини (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23-24. До 20-ліття утворення кафедри історії словян і 80-річчя професора Петра Федорчака. – С. 257-264 ; Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772-1914 рр.). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 218 с. – (Золотий грифон) ; Тимошенко Л. Рукописна книга братства дрогобицької церкви святого Юрія (середина ХVІІ-ХVІІІ ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип ІХ. – Дрогобич, 2005. – С. 503-520; Мицько І. «Знані боярські роди» // Старосамбірщина. – 2001. – с. 60-62).

Терлецький Остап Степанович (псевдо. – Р.Мак, Н.Заневич, В.Кістка, О.Туземний) народився 5 лютого 1850 року у селі Назірна (тепер Коломийський район Івано-Франківської області) в сім'ї священника Степана Терлецького (парох села Назірна 1848-1858 рр.) (Коломийський районний державний архів ЗАГСу Івано-Франківської області. Книга народжень с. Назірної (1833-1858). – С. 64; ІФОДА. – ф. 631, оп. 1, № 135, арк. 39 ; Церква села Назірна. Метрична книга про народження, шлюб, смерть 1833-1858 рр. – Ф. 631. – Оп. 1. – № 290. – Арк. 37-54).

Дід Остапа Терлецького Іван народився 1787 року і помер 1849-му році як парох села Довгопілля (нині належить до Верховинського району), залишивши свою дружину Юліану і дітей.

Старша дочка Марія була заміжня за Іваном Луковецьким, парохом Обертина. Молодший брат Марії Степан спочатку був парохом у Старих

Кутах, звідки дідич забрав його у Вікняни біля Глумача, а останнім притулком Степана Терлецького стала Назірна під Коломиєю, де він помер і похований у малому родинному гробівці. Ще один син Івана Терлецького – Микола був помічником священика у Верхньому Ясеніві, одружений з Анною Бурачинською.

У 1841 році Марія вийшла заміж за члена «Руської трійці» Яківа Головацького. І незабаром всі три подружжя зібралися на Косівщині – Степан Терлецький у Старих Кутах, Микола Терлецький – у Верхньому Березові, Яків Головацький – у Микитинцях. Потім їхні долі розійшлися. Марія з чоловіком Яковом перебереться до Львова, де Яків став ректором університету, а в 1867 році Головацькі переїдуть у Росію. Там, у Вільно, Я.Головацький працював в Археологічній комісії; сім'я жила дуже заможна.

Микола Терлецький прожив тільки 44 роки, але встиг стати знаним у Галичині політичним діячем. Про це свідчить хоча б такий факт. 31 травня 1848 року у Празі мав відбутися Словянський з'їзд. Підготовчий комітет вислав запрошення Головні Руській Раді. Один з організаторів з'їзду Карел Запп пояснив своєму товаришеві Я. Головацькому, що на з'їзді буде поставлено питання про перетворення Австрії у слов'янську державу, вільну і незалежну від чужої політики. Я. Головацький надсилає до консисторії листа стосовно делегата на з'їзд, і підписують його Йосафат Кобринський, Микола Терлецький.

Мартин Барвінський, рідний вуйко Остапа Терлецького по мамі. Його мати Софія Скородинська була сестрою львівського єпископа Миколая. А Мартин закінчив гімназію у Збаражі, філософські студії у Львові, вчився у Віденському університеті. Висвітив його в священники перший галицький митрополит Антоній Ангелович у 1807 році. Потім

Мартин стає префектом студій генеральної греко-католицької семінарії, професором студій Нового Заповіту. Потім – професором грецької мови, деканом, ректором університету, архидияконом, архипресвітером, генеральним вікарієм, папським прелатом домовим. Чверть століття був депутатом Галицького сейму. Рицар австрійського ордена Залізної Корони, він посідав родове старопольське шляхетство з гербом «Яструб», а 1835 року прийняв австрійське шляхетство з гербом «Тріумф».

Остап Терлецький вчився у Станіславівській гімназії, коли М.Барвінський помер. Поховали його разом з прахом митрополитів Григорія Яхимовича та Спиридона Литвиновича на Личаківському кладовищі у Львові, у гробівці капітули. Після смерті Мартина його спадкоємцем став Степан Терлецький, батько Остапа. Барвінський обдарував усіх: книги передав бібліотеці Народного дому, гроші – церквам і монастирям.

На нову висоту підніме честь роду син Степана Барвінського Василь. Він вчився у Львівській консерваторії, у відомого чеського педагога Вілема Курпи, згодом професора і ректора Празької консерваторії. Потім у Празі Василь вивчав науку композиції у професора Вітезслава Новака, учня Антоніна Дворжака. Тут молодий композитор Василь Барвінський звернувся до симфонічного жанру і в 1911 році написав один з кращих своїх творів – «Українську рапсодію» – для великого складу симфонічного оркестру. Переїхавши до Львова, працював директором Вищого музичного інституту імені М. Лисенка. Керував хором на похороні Івана Франка. У Львові він написав другу частину «Української рапсодії». Цей твір був виконаний на концерті 1917 р. на честь Т.Шевченка. Особливо інтенсивно працював В.Барвінський у фортепіанному жанрі. Шість його мініатюр на українські народні теми

стали на той час найпопулярнішими творами вітчизняної фортепіанної музики і неодноразово видавалися у різних країнах світу.

Та на початку 1948 року Василя Барвінського за наклепом було заарештовано і заслано до мордовських таборів, де він відбув 10 років. Повернувся до Львова і помер у злиднях у рік свого 75-річчя.

Неабиякий слід в літературі залишила внучка згаданої вже Марії Терлецької Марія Ленарт, яка взяла собі псевдонім «Підгірянка» і стала поетесою, яку благословив на тяжкий труд Іван Франко. Вона – автор «Зірнички для дітей», «Ластівок», поетичної п'єси «Ганнуся», збірки віршів «Безкінченні казочки» і багато інших творів. Будучи у Львові, подавала перші поетичні спроби у редакцію «Літературно-Наукового Вісника», була знайома з І. Франком, з І. Трушем, В. Стефаником, А. Крушельницьким, О. Маковеєм, О. Кобилянською та ін.

У родині Терлецьких літературна творчість була в пошані. У селі Люча парохом був рідний вуйко Остапа Терлецького по матері – Ігнатій Цурковський, який мав двох дочок – Павліну та Климентину. Климентина вийшла заміж за народного вчителя, етнографа Миколу Колпуняка, який видав збірник «Пісні з Коломийського Підгір'я», а також описи місцевих весіль. А чоловіком Павліни став Кирило Геник, той самий, який допомагав Івану Франку. У подружжя Колпуняків народилася дочка Марія, яка стала народною вчителькою та літератором: написала оповідання «Сама винна», «Як не твоя, то нічия», «Проти хвилі», повість «Назустріч сонцю золотому». Померла 23 вересня 1922 року і похована в Коломиї, а її просвітницьку працю продовжував чоловік – Осип Кузьма, вчитель народної школи імені Т.Шевченка, брат відомого есперантиста Ореста Кузьми. Осип став знаним у Галичині завдяки соїм популярним видавництвам «Ока» і «Ряст», які працювали в 1921-1929 роках.

Всебічно обдарованим був молодший брат Марії Гнат Колпуняк. На хвилі піднесення українського духу він став у перші ряди борців за незалежність нашої Батьківщини. Коли 15 листопада 1918 року до Коломиї приїхав військовий міністр ЗУНР полковник Дмитро Вітовський, його зустрічала окрема українська сотня, а військовим оркестром диригував Гнат Колпуняк, поручник УГА. Пізніше він був художником-декоратором, мистецтвознавцем, займався прикладною і книжковою графікою, проектував настінні розписи, майолікові плитки; театральні декорації. Та піддавшись більшовицькій агітації, виїхав на Велику Україну і там був репресований і розстріляний у 1937 році (дослідження провів Б. Сенюк).

Істотно те, що доля цієї родини загалом була типовою для галицької української інтелігенції, а помітною постаттю її став Остап Терлецький.

Початкову освіту здобув в Коломиї, а 1859 р. вступив до Першої Вищої гімназії імені Романовського у Станіславові, яку закінчив 1868 р. Одночасно з ним навчалися Володимир Навроцький (1847-1882) – майбутній видатний український економіст, громадський діяч і публіцист, Мелітон Бучинський (1847-1912) та М. Могильницький, Леонід Заклинський (1850-1890) обидва пізніше громадські народовські діячі [2-10]. Особиста дружба єднала О. Терлецького з В. Навроцьким, який позитивно вплинув на формування його як публіциста і на певному етапі підтримував М. Драгоманова, близько стояв до І. Франка, М. Павлика (Про це ширше див.: у листах В. Навроцького до М. Бучинського, М. Драгоманіва, М. Подолинського до В. Навроцького (Галичина й Україна в листуванні 1860-1880 рр. – Львів, 1927. – Т. 1 ; За літ. – К., 1927 ; Возняк М. З листування В. Навроцького з М. Драгоманівим // ЛНВ . – 1923. – Кн.

3 ; Драгоманів М. Австро-руські спомини. – Львів, 1889 ; Терлецький О. Володимир Навроцький // Зоря. – 1893. – Ч. 8).

Навчався Остап добре, особливо в старших класах гімназії [2]. Вже в п'ятому класі з притаманним йому запалом віддається громадській роботі. Після розмови з представником Центральної громади, приступає до організації Станіславівської громади, яка, як і інші народовські громади була таємною учнівською організацією. Відомо, що О. Терлецький з В. Навроцьким та іншими товаришами заклали 1865 р. громаду «Руських школярів» – народовців. До станіславівської громади входило 15 осіб, в їх числі О. Терлецький, М. Бучинський, В. Навроцький, А. Слюсарчук, О. Стефанович, О. Білецький та ін. Вона мала свій статут, який затверджувався її загальними зборами і у написанні якого брав участь і Остап Терлецький. Збори обирали виділ (комітет) громади, що складався з голови, секретаря, писаря, контролера, касира і бібліотекаря. До першого комітету обрано Терлецького, Навроцького, пізніше Бучинського та ін. Терлецький був писарем станіславівської учнівської громади [44-46]. У ній гімназисти обговорювали власні літературні твори, вивчали і популяризували твори Т.Шевченка та Ю.Федьковича, виступали з доповідями та рефератами з історії, географії України, історії української літератури, на економічні теми.

Восени 1865 р., за присутності близько 25 осіб на березі річки Бистриці Надвірнянської відбулися установчі збори громади, на яких О. Терлецький звернувся до присутніх з промовою: «Славні козаченьки, легіники руські, любі та щирі, товариші і браття! Настає важна хвиля для нашої Матері-України. Се хвиля нашого народнього відродження, патріотичної праці і боротьби за волю нашого рідного краю. Боролися, правда, за неї і наші батьки козацькі, зливали своєю дорогою кров'ю

широкий степ, рідну Україну. Але волі вони не вибрали... Їх потомки стогнуть у тяжкій неволі, не маючи на рідній землі кутка, який би могли назвати своїм... Пропадає Україна! І коли на місце давніх борців за народну свободу не стануть нові, свіжі сили, готові за народ наложити своїми буйними головами, то всі загинемо марне в чужім ярмі і слід пропаде за нами... Із прибитої мужицької груди озвався віщий голос народнього генія і завзиває всіх вірних синів народа до нової, послідовної борби. «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте!» І на сей голос Батька-Кобзаря, що як блискавка пронісся по широких степах рідної України і відбився аж о сині Карпатські гори... піднялися з усіх сторін щирі робітники і борці за свободу... Правда, не з шаблями та гаківницями стали нові робітники до трудного діла. Інший настав час і інший мусить бути спосіб боротьби. Замість гармат ми маємо боронитися наукою, замість гетьманів поставимо людей науки і вільного слова... Ні! Не ляжем ми невольниками у могилу!... Ставаймо ж і ми, панове громадо, до народньої роботи!» [10].

Боротьба до якої закликав, мати – Україна, батько – Кобзар – усе те виступало у свідомості громадівця лише абстракцією. Не були лише абстракцією – почуття любові до рідного народу, ідейна трибуна (народовська), з якої виступав. Це був перший політичний дебют О. Терлецького.

Майже до кінця 1860-х років український суспільний рух мав яскраво виражений антипольський аспект. Протестуючи проти колонізації Галичини, Остап Терлецький міняє своє метричне ім'я Станіслав на Євстафій – Остап. Учнем 3-го класу станіславівської гімназії він значиться як Ойстах, наступного навчального року – Ойстаф, з п'ятого до сьомого класу – Станіслав. Домігся змінити ім'я тільки у

восьмому класі – його записано як Остафія. Зміна імен була тоді модною серед молоді, що виникла як реакція на полонізацію. Це бентежило і ватажка українофільської громади, «борця з ляхами», який уже не за модою, а свідомо домагався свого, але якому всетаки довелося носити польське ім'я!

З Остапової біографії В. Навроцького відомо, що власне Навроцький був тоді серед «станіславської молодіжі тим, хто своєю енергією й витривалістю піддержав молодіж, не дав розпастися громаді». Він підтримував і О.Терлецького. І.Франко у широкому соціально-літературному есеї «Д-р Остап Терлецький: Спомини і матеріали» вказує конкретно, що В. Навроцький «бив» О.Терлецького за його «сентиментальність» та «плаксиву фразеологію». Прогулюючись допізна по вулиці Липовій (тепер – Шевченка), обидва дебатували про недавні справи. Саме «Навроцький усе пер на те, що треба з висот танячкєвичівського ентузіазму зійти до низин реального життя і братися до практичної роботи» і Франко наводить цікавий спогад-документ: було тоді серед молоді великою модою ходити «під козаків», тобто шити шаровари, жупани, пояси, шапки. В. Навроцький переконував О. Терлецького, аби не мавпувати далекі часи і не гратися у «панські забавки». «Коли любите народ, – говорив, – то зачинайте любов від того народу, який маєте перед собою... – то вдягайтеся в ті сардаки, киптарі, опанчі та полотнянки, які носять наші селяни. Тоді й вони побачать, що ви близькі до них [321; 325].

Станіславівська «Зірка» була відома багатьом народовським громадам (між ними тривав обмін рукописними газетами), її вважали «найбільшою і найкращою». «Зірка» набула особливої ваги в 1865-1866 роках, коли настала криза українофільської преси в Галичині, тоді вона

стала «одиною народньо-руською газетою на всю Галичину й Україну» [40, 1-20].

Унаслідок урядових репресій «Зірка» перестала виходити 1877 року, але її традиції довго зберігалися серед молоді Станіславова [40, 1-20].

Час навчання О. Терлецького в гімназії був часом масового поширення творів Тараса Шевченка в Галичині. Поезія Шевченка – основне джерело духовного збагачення громадянців, зокрема й Остапа. Захоплення Т.Шевченком не знало меж. «Чому не пришлете нам II випуск Шевченкових поезій? Ми тут уже цілий, тиждень на него чекаємо, та годі ся дочекати», допікав своїми листами Львівську громаду Остап у червні 1868 року. Шевченкові твори переписувалися, декламувалися у товариствах, розповсюджувалися і друковано, і в рукописах, вивчалися напам'ять. Серед молоді «амбіцією кожного... було вміти якнайбільше творів Шевченка напам'ять». Про той період Терлецький писав: «Новий, нечуваний світ отворився нам із «Кобзаря», і молоде, свіже, незопсоване серце відразу полюбило його». Станіславівська громада, шануючи Кобзаря, щорічно проводила вечори його пам'яті. Вона спромоглася й на випуск листівки: «На пам'ятку шестих роковин смерті славного нашого Батька-Кобзаря Тараса Шевченка. Коштом руських гімназістів в Станіславові, з печатні Михайла Білоуса і сп. в Коломії, 1867», де були вміщені вірші, присвячені поетові [40, 1-20].

У палкій натурі Остапа, що сильно й глибоко переймався явищами навколишнього життя, Шевченкова муза знайшла захопленого шанувальника, беззастережного наслідувача і невтомного популяризатора. Під впливом поезій Кобзаря формувался патріотизм Остапа, розуміння ним життя українського селянства. «Не раз, коли візьму Тараса поезії до рук, коли подивлюсь на ті виплакані ним думи

его, на той голосний плач цілого народу, не раз тільки ляжу на ліжко, пріструся безпритомний. – Ох, якби то довелось бути чим путним, ох як же жалібно загреміла би моя пісня по всіх степах України», – писав 10 квітня 1867 року про свої почуття Остап Терлецький [27; 28].

І, наслідуючи Шевченка, писав і вміщував у «Зірці» вірші (деякі збереглися в його архіві). Остап писав їх здебільшого в гімназії і найпліднішим для нього був 1866 рік. Згодом він із насміхом згадував свою «віршарську добу».

У віршах О.Терлецького найбільше місця посідає патріотична тема. Ось у вірші «Україна» читаємо:

*Україно, Україно,
Не раз ще заплачеш,
Нім ти свою долю-волю*

У себе зобачиш...

*...Єще не раз козацькая
Кровиця потече,
Нім до тебе, Україно,
Доленька прийде*

Як зазначав І. Франко, поезія О. Терлецького «зовсім не оригінальна, і форма, й шаблони взяті з трьох взірців: Шевченко, Федькович і народна пісня. Власного нічого», Та вони свідчать про те, що хвилювало юнацьку душу їхнього автора [98, 167-175].

Не обминув у віршах Остап і перше своє кохання, що його нещасливий кінець він так глибоко переживав. Селянська дівчина Марця

чи Марія з Назірної, в яку був закоханий О. Терлецький, з волі матері, котра не повірила в щирість почуттів юнака-поповича, одружилася з заможним селянином. У вірші «На розході» Остап зло закинув своїй колишній любці:

*А ти мене, невірняя, так борзось сцурала,
Серце своє невинноє за посаг спрдала [40, 1-20].*

За тою шаблонною фразеологією крилося щось далеко більше від школярських любощів. Повернувши на канікули 1867 р. додому й бачачи свою милу одруженою, Остап тяжко занедужав і «дістав епілептичних нападів, що в довших або коротших відступах мучили його 20 років і назавжди зламали його енергію, розстроїли нерви і звихнули ціле життя».

Наприкінці навчання в гімназії 18-річний О. Терлецький мав уже громадську славу та ім'я керманича молоді. У народовській газеті «Голось народный» (1866) були надруковані патріотичні за змістом вірші, присвячені Іванові Кістці (псевдонім О. Терлецького). Серед станіславівської молоді його авторитет був непохитний. Майже жодна громадська справа не обходилася без його участі [10].

Оцінюючи станіславівський період діяльності О. Терлецького (до закінчення гімназії у 1867 р.) І.Франко аналізує молодіжні громади, які виникали у краї і містах, оцінюючи їх як структури створені для самоосвіти. На думку І.Франка духовним осередком цього громадського руху була львівська громада, а головним організатором Данило Тянячкєвич, тоді ще слухач теології Львівського університету. Він підтримував зв'язок з громадами, передовсім шляхом листування, інколи їхав на «інспекцію» цих громад. Його діяльність сприяла активності та

ентузіазму тодішньої галицької молоді. В станіславівській громаді працював і Володимир Навроцький, якого І. Франко називає «репрезентантом здорової реальної думки серед станіславівської молоді». Письменство ж О. Терлецького того часу, стверджує І. Франко, носили «вповні ученицький характер». Оцінки політичної і наукової діяльності О. Терлецького знаходимо у роботі І. Франка «П'ять листів Остапа Терлецького», яка вийшла у Львові в 1908 р. у друкарні НТШ і була присвячена 40-літтю заснування товариства «Січ» у Відні [325; 326].

І. Франко зазначає, що епістолярна спадщина О. Терлецького може стати оригінальним джерелом. Зокрема І. Франко публікує листи О. Терлецького до Леоніда Заклинського (за роки – 1866, 1868 (2), 1869) і до Мелітона Бучинського від 1876 року [44, 1-19; 45, 34-37; 46, 1-3].

Листи до Л. Заклинського відображають історію гімназійних громад 1860-х рр., вони стали першими структурами, які поширювали «українофільство». Громадівський гурток у Станіславові, який діяв під опікою Данила Танячкевича (називали його «громадським батьком» та «пророком») займався самоосвітою. Однак І. Франко ставився до такого типу гуртків скептично, вважав, що вони займалися «сумною патріотичною фразеологією» (симпатизував лише Володимирі Навроцькому – Т.Р.) [48, 51; 49]. Водночас листи О. Терлецького до Л. Заклинського були написані вже в той період, коли В. Навроцький і О. Терлецький залишили Станіславів і відбули на навчання до Львова, а Леонід Заклинський залишився в громаді. Як видно з листів (1866 р.) О. Терлецький радить, щоб в громаду прийняли Стеблецького і Кумановського, але як видно з іншого листа (1868 р.), вони так і не були прийняті у товариство. Листи дають інформацію, що у Станіславівській громаді важливу роль відіграє якийсь Лушпінський (напевно був

головою). Однак справи у громадівців занепадали: у 1869 р. О.Терлецькому стало відомо, що «згасла» «Зірка». Останнього листа, з представлених у франковому виданні, було адресовано з Відня до Мелітона Бучинського (1876 р.), коли останній вже був адвокатом у Станіславові. О.Терлецький був тоді головою «Січі», знаходився під впливом М.Драгоманова і зробив значний поступ від колишнього «громадського» наївного народолобства в напрямі нових ліберальних і радикальних ідей, йдеться про дискусії про дарвінізм та реалізм на засіданнях «Січі», реформи О.Терлецького, які стосувалися таких книг: Ч.Дарвін «Походження родів звірів і рослин», М.Зарицького «Боротьба за існування в товаристві людським», про видання О.Терлецьким книг наддніпрянських авторів і ін. [47, 220-221; 226-227; 48, 51; 49, 52].

Читання української літератури ознайомило Остапа з культурою рідного народу, що стала визначальною у складі його духовного світу. Гімназія не давала таких знань. Вони були досягненням освітньої роботи народовських громад. Серед усіх авторів Шевченко, як зазначалося був для О.Терлецького найулюбленішим. Патріотичні почуття його виховував своєю піснею Кобзар. В одному листі О. Терлецький зізнався: «Не знаю, чому мені тота безталанна наша Україна завше на гадці – на думці, од того, мабуть, взялась і та ненависна меланхолія, що мене найвеселіших молодецьких літ моїх позбавляє» [302, 37-49; 304, 56-144].

У служінні народові О. Терлецький вбачав своє покликання, сенс свого життя. У листі 1867 року він писав: «Поки сил та життя, працюватиму для святої ідеї нашої, для добра, просвіти нашого безталанного народу. Своє лихо у кут, коли маємо побороти лихо Отчими, інак не вдієм нічого путнього». Так доля України ставала власною долею її сина. Тодішній патріотизм О.Терлецького був

здебільшого романтично-сентиментальним (В. С. Д-р Остап Терлецький // Молода Україна. – Львів, 1902. – Ч. 4. – С. 98. [Меморандум зберігається в архіві І. Беля (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної Академії Наук України (далі – ІЛ НАН України), відділ рукописів. – Ф. 100, спр. 635).

Як і інші гімназисти, О.Терлецький засвоює народовську ідеологію. Найбільшим злом народу він слушно вважає національний гніт, під яким перебуває його народ в обох імперіях. Єдиною зброєю в боротьбі з ним є освіта, наука. О.Терлецький свято вірить в один із програмних принципів українофілів: «Слово замість гармат!».

У 1868 році, закінчивши гімназію, О. Терлецький вступає до Львівського університету, спочатку на юридичний, а згодом на філософський факультет (Archiv der Universitat Wien, Nationalien, philosophische Fakultat, SS 1872, WS 1872/73) [29-31].

В часи навчання у Львівському університеті О.Терлецький познайомився з молодим дідичем (поміщиком – Т.Р.) Володиславом Федоровичем, власником Вікна, що на Тернопільщині. Дуже швидко він опинився в колі знаних тоді народовців – о. Василя Ільницького, Т.Білоуса, о.Степана Качали і інших «руських патріотів». У 1872 р. О.Терлецький вже перебуває в керівництві «Просвіти».

О.Терлецький товаришує з В.Федоровичем, часто перебуваючи в його маєтку. Він упорядкував домашню бібліотеку та фамільний архів Федоровичів у Вікні, підготував до друку афоризми покійного Івана Федоровича, занотував з розповідей Кароліни Федорович, матері Володислава, її спогади про чоловіка і взявся готувати філософську роботу про Івана Федоровича, яка залишилася незавершеною.

У маєтку в Вікні улітку перебували талановитий маляр і письменник Данило Устиянович, громадський діяч Володимир Ганкевич. Тут велися розмови на наукові, громадські та політичні теми. Сам В.Федорович, який довший період часу жив у Англії і добре знав тамтешнє суспільство, завершував книгу про народне шкільництво на Британському континенті.

З іменем В. Федоровича пов'язують переїзд О. Терлецького до Відня і його працю у Віденському університеті. І.Франко, який не виявляв захоплення працею О.Терлецького у Відні, так пояснював його працю у бібліотеці Віденського університету. На його думку, віденський період останнього пов'язаний з підтримкою В.Федоровича, який був вихованцем аристократичного військового закладу Teresianum і мав численні зв'язки і знайомства у високих сферах у Відні та протекцією професора Цайсберга. Вони й забезпечили О.Терлецькому по закінченню університету у Львові місце урядника Цісарсько-королевської університетської бібліотеки у Відні. І.Франко зазначає, що хоча посада була скромна, вона забезпечувала молодому університетському випускникові матеріальне утримання та можливість взятися до науковій праці. До речі, і сам професор Цайсберг, який працював у Львівському університеті, також перевівся до Віденського університету. О.Терлецький розпочав роботу над новою темою: «Реформи Йосифа II і їх вплив на соціальні й національні відносини в Галичині». Над цією проблемою він працював довгий період. Про це І. Франко написав у своїй роботі: Д-р. Остап Терлецький. Спомини і матеріали Івана Франка.

Коли О.Терлецький у 1872р. вступив до віденської «Січі», то вона знаходилася в занедбаному стані. Тому у листі до М.Бучинського (лютий 1873 р.) він писав: «Про Січ не пишу; я виступив із виділу і з Січи. Нема

в ній що робити, а до співу і до танців я не вродився. Дуже я тепер роздратований, боюся, щоби не впав у свою слабість». Однак, згодом ситуація у товаристві змінилася: почали приїжджати українці, до організації увійшли відомі вчені Іван Пулюй, Іван Горбачевський і ін. Це призвело до того, що в «Січі» відбувалися гострі дебати між старшою консервативною частиною і молодшим радикальним поколінням.

Дискусії завершилися у травні 1873р.: поступовці домоглися заснування в «Січі» читальні і зміни товариства із «забавного» на наукове. Восени 1873р. головою «Січі» було вибрано Скобельського, а через рік – О.Терлецького.

В Києві О.Терлецький при допомозі М.Драгоманова зібрав багато цінних книжок для бібліотеки «Січі»; наддніпрянські українці зібрали кошти для закупівлі книг німецьких і інших західноєвропейських авторів. У Відні О.Терлецький укомплектував бібліотеку також і за власні кошти.

Працював О. Терлецький і науково. По закінченні «абслюторії слабовитий і скуплений в собі» він мав шанси вийти на «кабінетного наукового робітника», отримавши посаду (*Extra statum*) «урядника» (*absolvirter Horer der Philosophie, Volontar*) університетської бібліотеки у Відні. Цьому сприяли добрі знання іноземних мов (англійської, французької, польської та німецької), належна професійна підготовка. Проте у Відні переважила все-таки громадська робота (*Archiv der Universitat Wien, Z 85, Ubersicht der akademischen Behorden, der den einzelnen Facultaten zugehorenden Decane, Pro-Decane, Professoren, Privatdocenten, Lehrer, Adjuncten und Assistenten, dann der Kirche, Bibliothek, Kanzlei, Guastur, Pedellenamt etc. an der kaiserl. konigl. Universitat zu Wien, fur das Studien – Jahr 1872/1873. – Wien, 1873. – 45*).

У час «візії» у Відні О.Терлецький вступив до українського академічного товариства «Січ», став його почесним членом і головою з середини 1870-х років. О.Терлецький і М. Драгоманов надали нового напрямку в роботі товариства і виробили у січовиків новий світогляд «оснований на західноєвропейським соціалізмі». «Апостольські» слова М.Драгоманова викликали: переворот в «Січі», а «промови, відчити і книжки» О.Терлецького оживили внутрішнє життя в «Січі». Завдяки їм «Січ» «стала першою статутною організацією галицьких народовців», що «надавала напрямок не тільки всьому українському студентству, але й усій галицькій Україні» [29-31; 72, 79].

Радикалізм молодшої генерації інтелігенції на чолі з І. Франком та М. Павликом, вплив контактів із М. Драгомановим зумовили критичне ставлення до традиційного народовства й зацікавлення тодішнім західноєвропейським соціалізмом і російським народництвом. Занадто радикальна позиція молоді не подобалася народовцям, а москвофіли побачили в особі О.Терлецького, І.Франка, М.Павлика, І. Белея та їх оточення своїх найповажніших супротивників [68; 69; 91].

У Відні О. Терлецький пориває з народовством і утворює новий напрям, який схилявся до соціальних ідеалів і критично ставився до принципів народовства. Критикуючи народовську молодь, О.Терлецький на зборах «Січі» 1873р. говорив: «Будучи виплекана на твердих основах галицько-руської моральности, вона не потребує ані європейського образования, ані розуміння питань теперішньої історії. Що їй до того, що якийсь Дарвін та Геккель зреформували всі галузі природничих наук, що якийсь Секкі доторкався до критичної аналізи сонця, що якийсь Штраус знищив до крихти всі забобони побожних церковних моралістів, що цілі армії соціалістів пруться на всіх кінцях Європи до радикальної переміни

всіх відносин людського життя і що все те не нині, то завтра мусить відізватись і в закутках нашої богобоязливої Галичини». О. Терлецький дорікав галицькій молоді за те, що вона прикривається «плащиком патріотизму», затикаючи ним дірки там, де не вистачає логіки [310; 17-21].

Діяльність О.Терлецького у Відні повністю визначалася контактами з М.Драгомановим, який і його діяльність «спровадив» на іншу дорогу, дорогу «економічних та суспільних питань, політики». Від останнього Терлецький першим перейняв необхідність «правдивої і повної просвіти народу та двигненню его з нужди» та став для нього і його українських прихильників першою міцною оперою в Галичині. Слід зауважити, що було чимало галичан, котрі ще до Терлецького знали з Драгомановим і його товаришами з України, але «тоті панички» або «старші люди – народовці, задеревілі у своїх давних думках і привичках, пострігували все те з себе, як гуси воду» відразу ж, тільки-но побачивши, що Драгоманов і його товариші «прикладають свої думки й працю до нашого народу» [27, 11-13, 25-27; 28, 1-23].

Ще з кінця 1860-х – початку 1870-х років М. Драгоманов виношував думки про заснування «русько-української радикальної партії». Однак, опинившись в еміграції, він практично не зміг брати участь у цій справі. Тому чимала частка праці припала на М.Павлика, І.Франка, О.Терлецького та інших передових діячів. Деякий час М.Павлик разом з І.Франком тимчасово співпрацювали в «народовських» виданнях: «Правді», «Ділі», «Зорі», чим доводили багатьом інтелігентам, що в тодішніх складних соціально-політичних умовах «народовський» рух був аж ніяк неоднорідний, що крім фальшивих, хвиля внесла у течію і деякі прогресивні елементи, які роблять «народовський» рух «ненаручний

для австрійського цісаризму». Як підкреслює професор М. Нечиталюк, І. Франко штурмував фортецю своєю публіцистикою, а М. Павлик зайнявся книжково – видавничою базою, проникнувши у ... культурницьке товариство «Просвіта», завдяк І. Белею, невдовзі одержав доступ до видання популярної серії «Бібліотека найзнаменитіших повістей» [79].

1874 р. Михайло Драгоманов та група київських інтелігентів запросила О. Терлецького як представника галицького студентства на археологічний з'їзд у Києві, де він мав нагоду познайомитися з українськими і російськими вченими, з науковцями зарубіжних країн, членами наддніпрянських громад, налагодив пересилання літератури та періодичних видань для студентських бібліотек у Львові і Відні. Захоплений археологічним з'їздом та його результатами, О. Терлецький з ентузіазмом приступає до організації громадської праці серед віденських січовиків. Замість «справоздання» з київської археологічної подорожі він помістив у журналі «Правда» (1874) статтю «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці», основою якої була «боротьба з галицько-руською рутиною та заскоружлістю і в москвофільським і в народовецьким таборі; боротьба в ім'я європейської науки та її найновіших напрямів». В молодіжних товариствах стаття справляла велике враження і була «першим актом оскарження против старших галицьких генерацій, піднесеним не заграничними людьми, а власне Галичанином» [84; 88; 91].

У листі від 3 вересня 1874р. до М. Бучинського накреслив план докорінного поліпшення громадської роботи в Галичині, прагнучи перевести громадське життя на «київську дорогу» (співпраця з наддніпрянськими українцями. – Т. Р.), щоб «все в нас гаразд розвивалось і не кисло би так, як до тепер кисне, зводячи навіть найкращу працю до

абсурду». З цією метою Терлецький доручав М. Бучинському організувати студентську громаду в Станіславові, В. Навроцькому і А. Сочинському – у Львові. У листі подавались конкретні заходи і щодо налагодження роботи в «Січі».

О. Терлецький інтенсивно вивчав нові досягнення науки і суспільної думки. На зборах товариства виступав проти байдужого ставлення його членів до нових досягнень природничих і суспільних наук, до долі простого народу. Ним були виголошені доповіді з питань дарвінізму і соціалізму, українсько-російських зв'язків, про секту Штундистів в Україні, у тому числі «Шевченко і Некрасов», «Початки великоруської народності», «Січ яко товариство літературне» [45; 46; 84; 87]. Його заходами і грошима повстала велика січова бібліотека. Не було тижня, щоб Остап не приносив якоїсь нової книжки і не розводив над нею дискусії. Терлецький був «книгоїдом» [27, 25-27; 28, 1-23].

В одному з листів до М. Драгоманова Остап повідомляє: «Читальню на рік від октябля 1875 до октябля 1876 року хочемо впорядкувати так, щоби були в ній найважливіші слов'янські газети і хоть трохи найважливіших книжок про етнографію, історію та літературу». Найбільше систематичності було в доборі літератури, надісланої з Росії. І. Франко, який мав нагоду познайомитися з бібліотекою, писав, що в ній «добирали книжки тямущі люди... Добір такий, що може з найліпшого боку рекомендувати російську культурну роботу». Це була найцінніша частина січової бібліотеки і саме вона справила значний вплив на розвиток літературного смаку в Галичині В черговому листі до М. Драгоманова (16 листопада 1874р.) О. Терлецький писав, що українська молодь охоче читає «великоруські газети й журнали і починається

виробляти річ у галицьких українофілів досі не бувала: впроваджується прихильність до народних справ російських» [68; 69].

У «Січі» всі горнулися до О.Терлецького, бо був він «найповажнішою особою, «ученим в європейським дусі, щирого серця і горячого патріотизму», «був ментором і щирим товаришем». Найбільше сил і засобів Остап спрямував на просвіту молоді, щоб, навчившись «правдивої європейської культури і не занедбавши свій «спеціальний фах», стала «щирими робітниками для народної справи» [40, 1-20].

Віденський процес 1876р. започаткував ряд дальших «нагінок» проти соціалістів – І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького та їхніх однодумців, а конфіскація брошури Волховського, яку не скасовано і після процесу, за словами М. Грушевського, «була вказівкою для адміністрації і для всяких денунціантів-добровольців на будуще» [40, 1-20].

У червні 1877 р. у Львові і Відні знялася чергова хвиля «ревізій» (обшуків – Р. Т.), «ув'язнень», що закінчилися судовим процесом 1878 р. над Терлецьким, Сельським і Бжезінським, Франком, Павликом, Мандичевським, І. Белеєм. Заарештованих судили на підставі непрямих доказів. Терлецького та інших обвинувачували у належності до таємної організації з соціалістичним цілями, зв'язками із закордоном, у соціалістичній пропаганді, проте ані суддя, ані галицька публіка не мали чіткого поняття, що таке соціалізм і в чому полягає його злочинний характер [14; 15].

Судовий процес відбувався у січні (14-21) 1878р. Справу слухала кримінальна колегія суду у складі чотирьох суддів. Це був відкритий судовий процес. З-поміж обвинувачених останнього слухали Терлецького (16.01.1878р.). Остап зізнався, що був за «переконанням соціалістом», приятелем і політичним однодумцем Драгоманова і вважає себе одним із

«нечисленних речників» соціалістичної думки серед галицьких українців [218; 219, 21-31].

Одним із доказів соціалістичної пропаганди, що вів Остап, був лист В.Навроцького від 20.VI.1876р., написаний у відповідь на записки О.Терлецьким до участі В.Навроцького у часописі з соціалістичним напрямком, що мав виходити у Відні. На тісні зв'язки О.Терлецького з Драгомановим вказувала «картка» останнього з Женеви до Терлецького (26.10.1876р.) у якій М.Драгоманов просив того відіслати 200 екземплярів своєї брошури «По вопросу о малорусской литературе» до Галичини забрати з «друкарні» Ковачева у Відні болгарську історію Гільфердінга і кілька чисел «Пчелы» – ілюстрованої газети, ще виходить у Петербурзі.

Оборонну промову на суді О.Терлецький закінчив словами: «Моя совість і мій обов'язок каже мені вірно вистояти при моїх політичних переконаннях і при святій народній справі, котру я полюбив усім серцем і котрій служити буду, поки мого життя стане. Я знаю дуже добре, що на моїй стороні правда і право, і для того я зовсім спокійно чекати буду на ваш засуд!». О.Терлецького визнано винним і засуджено за участь у таємних товариствах строком на 1 місяць. Звільнено його з ув'язнення 21 січня 1878 р. [44, 1-19; 45, 1-31; 45, 34-37].

Відбувши покарання, О.Терлецький повертається до «Січі». «Худий, згорблений, лиш його сірі очі світилися, говорив мало, а більше слухав, що казали інші». У дискусіях рідко брав участь, тільки інколи відгукнувся з «відтінком добродушної іронії». А по закінченні «відчиту» або «дебати» брав під руку будь-кого з січовиків і починав говорити і пояснювати і «то не я а mentor ex cathedra», а як «щирий і добрий товариш», і закінчував свою бесіду: «Ти прочитай собі ще се або те» [40, 1-20].

Саме завдяки Остапові віденські українці в університеті зрозуміли «духа нашої історії, тої неупинної боротьби демосу проти шляхетсько-польського утиску й визиску». За політикою він стежив без зупину. «В газети й журнали всяких мов – він знав по-англійськи і по-французьки – так і закрібувався». Але не політика кабінетів (великодержавна) цікавила його, а класова, соціальна боротьба. Шлях українства до державності Остап Терлецький пов'язував з розвитком просвітництва в національно-політичному житті. «Замість гармат, – пише він, – ми будемо боротися наукою, замість гетьманів поставимо людей науки і вольного слова». Остап був переконаний, що «...доля України, так легко вернетця, як легко утекла!.. Буде Україна мала долю-волю свою!» (незалежність – Т.Р.). Ідеал О.Терлецького – федеративна, демократична республіка, де суд і правду вершить громада, яка поєднує законодавчу і судову владу, тобто республіка, де панує безпосередня демократія і здійснюється принцип верховенства волі народу. Конституційна доктрина Терлецького передбачала надання політичних і економічних прав трудящим, досягнення рівності всіх перед законом і рівності закону для всіх з метою втілення принципу повної соціальної справедливості [53, 128-136].

Слабосилий і хворий, він записується на юридичний відділ і складає іспити. Велика сила волі була в Остапа, коли лише склав три правничі іспити і три «ригорози» з титулом доктора прав (1899), а й адвокатський іспит і до кінця життя провадив адвокатську практику в містах Галичини, зокрема у Львові (Archiv der Universitat Wien, Nationaliten, Juridische Fakultat, US, 1879/80) [31].

Останні 20 років жив у злиднях, багато писав. Дрібніші роботи видрукував у 1880-х, головні праці – у 1894-1895 рр. Автор літературно-публіцистичних та наукових праць на історичну, економічну, літературну

та суспільно-політичну теми («Першопричини великоруського народу» (1873), «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Лихва на Буковині» (1878), «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 р. до 1848 р.» (1895), «Галицько-руське письменство у 1848-1875 рр.» (1903), «Історія української держави. Княжа Доба» (1923), «Історія української держави. Козацька доба» (1924), «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах» (1881), «Українське село в драмах Карпенка Карого» та інші).

Один з фундаторів Русько-Української радикальної партії (Львів, 1890). Член історико-філософської секції НТШ (від 1899).

Сфера стосунків, ділових контактів О.Терлецького з передовою частиною української суспільності, діячами української культури у найширшому розумінні цього феномена надто різноманітна. Особливо предметний характер народознавчих зацікавлень проступає у стосунках О.Терлецького з М.Драгомановим, І.Франком, В.Навроцьким, С.Подолинським, М.Павликом, Щ.Сельським, В.Гнатюком, Ю.Федьковичем, М.Лисенко, О.Кобилянською, М.Зібером, Оленою Пчілкою, Ф. Вовк, А.Іонін, І. Горбачевський, В.Федорович та багато ін.

Оцінки діяльності О.Терлецького І.Франко дав у розлогій публікації «Д-р. Остап Терлецький. Спомини і матеріали Дра Івана Франка», яка вийшла з ЗНТШ у Львові у 1903р. (тобто вже після смерті О.Терлецького), а також була видана окремим відбитком-брошурою [90, 31-33].

І.Франко зазначає, що діяльність О.Терлецького почалася у переломному періоді в житті Галицької Русі, під цим він напевно розуміє початковий період його роботи – 1860-ті рр., які характеризувалися

протиборством в українському політичному таборі між русофілами і народовцями, політичною невизначеністю.

Молодого О.Терлецького І.Франко розглядає як «ідеаліста, який плекав в своїй душі полум'я високих змагань, жив усе для інших, для загалу...» [323, 160-186].

І.Франко відзначає велику скромність О.Терлецького, яка й напевно привела до того, що у літературі він менше представлений за своїх сучасників письменників, літераторів і вчених. Зокрема І.Франко зазначає: «...він ніде не любив фігурувати в реєстрах співробітників, не любив реклами і ховався зі своїм іменем навіть там, де його праця робила його імени велику честь, та проте його особистий вплив давав себе чути особливо в хвилях вагань і сумнівів, бо тоді звичайно він своїм спокійним, але рішучим словом освітлював шлях і піддержував захитаних».

Перше знайомство О.Терлецького з І.Франком відбулося «на судовій розправі» 1877р. І.Франко зазначає, що на лаві підсудних опинилися люди «запхані до купи», які фактично не належали до одного товариства, які були незнайомі між собою, яких судили не за їхні дії (у І.Франка – «діла» – Т.Р.), а за погляди.

І. Франко мав, починаючи з цього часу, вагомий вплив на О. Терлецького. Виділяємо декілька напрямів цього впливу/співпраці: літературна і літературно-критична діяльність, видавнича праця, спільна політична діяльність.

1890-і рр. означилися спільною роботою І. Франка та О. Терлецького в Русько-Українській радикальній партії, яка була пов'язана не лише з виробленням партійних цілей та програмних засад,

але й з практичною діяльністю у селянських середовищах, головним чином на Покутті.

2.2. Видавнича діяльність О. Терлецького

Одним з основних чинників поширення новітніх поглядів на суспільні відносини й активізації політичного руху І. Франко і товариші вважали саме книговидавничу справу, оскільки трибуна періодичних видань була недостатня для широкої пропаганди. Через видавничу діяльність І. Франко,

О. Терлецький, М.Павлик та їхні друзі й спільники виступили як пропагандисти ідей, що нуртували в Європі, вміло поєднуючи як легальні так нелегальні форми книговидання, докладаючи зусиль, щоб їх книжки знаходили читача в Галичині та Наддніпрянській Україні [335; 336].

Видавнича діяльність О. Терлецького розпочалася ще в гімназійні роки. Упродовж навчання в гімназії Остап брав дійову участь у заходах громади. Познайомившись 1865 р. із Юрієм Федьковичем (1834-1888) О. Терлецький запропонував громаді видати твори поета. 1867 р. коштом громадівців у Коломиї вийшли поезії Буковинського Кобзаря [2-5].

Видавнича діяльність О. Терлецького була тісно пов'язана, на першому етапі його праці, із збиранням фольклору та його підготовкою до видання. Атмосфера, яка панувала серед гімназистів спонукала збирати народну творчість. Те обов'язкове «щось ділати» сприяло тому, що вже 1866 року під час літніх канікул О.Терлецький зробив чимало фольклорних записів, які доповнив у наступних роках. Треба думати, що він зібрав значно більше матеріалу, ніж той, що зберігається нині в архівах.

У Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника у фонді О. Терлецького (№ 205) зберігся його рукописний збірник, заповнений ліричними піснями та коломийками. На одній із сторінок дата – 17 липня 1866 року. Це в основному ліричні, обрядові та баладні пісні. Матеріал зібрано переважно в селі Назірній та Коломийщині. Записи зроблено найбільше олівцем, тому відчитуються сьогодні з великими труднощами. Про цей зошит згадує Іван Франко у спогадах про фольклориста.

Жанрового чи тематичного поділу у рукописному збірнику О.Терлецького нема. Деякі коломийки об'єднані за змістом по 6-8 рядків і набувають форми окремої пісні. Збіркою фольклорних записів Терлецького цікавився Анатоль Вахнянин. Сліди цієї праці Терлецького знаходимо у друці [40, 1-20].

Учнівське захоплення О.Терлецького народною творчістю швидко переросло в органічну потребу глибокого її осмислення. У роки його громадянського змужніння фольклор розкриває духовні та соціальні інтереси народу, думки, надії, сподівання, допомагає пізнати моральні й етичні цінності.

Коли перші аматорські записи О.Терлецького ще не показують захоплення соціальною тематикою, то пізніші засвідчують намагання зібрати матеріал, пов'язаний із реальними суспільно-економічними умовами життя народу («Ой зацвіла черемшина, на ню цвіт упав», «Ой зацвіла черемшина коло перелазу», «Ой в полі могила з вітром говорила» та ін.) [40, 1-20].

Звернення О. Терлецького до фольклору не було побіжним захопленням. Він продовжував цю роботу і в пізніші роки, про що

свідчить його листування з М. Бучинським та М. Драгомановим [44, 1-9; 45, 1-31; 46, 1-3].

У спогадах О. Терлецький розповів, що занепад улітку 1865 року українофільської «Ниви», літературного додатку до газети «Слово», спонукав його до думки про видання літературної газети власними силами. Товариство підтримало цю думку. Від жовтня 1865 року двічі на місяць продовж 1865-1867рр. виходила гострокритична рукописна газета «Зірка».

Редактором газети був О. Терлецький, громадським критиком – В. Навроцький, який йому допомагав і одночасно писав статті під псевдонімом В. Небиловця. Газету «зادля своєї прегарної каліграфії та невичерпаної пильності», як сказав і Франко, писав сам редактор. Дописи подавали члени громади. Газета інформувала про новини літературного життя Галичини і Наддніпрянщини. В кожному її наступному номері вміщувалася рецензія В. Навроцького на попередній. О. Терлецький вмістив у «Зірці» і власні «спроби пера». І. Франко відзначав, що Остап для «Зірки» був «найплодовитішим громадським письменником», поміщуючи в ній і вірші, й повісті, й публіцистику [1, 39; 2-8].

Новий етап видавничої діяльності О.Терлецького був пов'язаний із співпрацею з Наддніпрянцями, після його участі в Київському археологічному зїзді 1874 року [40; 40, 1-39].

За домовленістю з київськими діячами і матеріальної підтримки київської «Громади» у Відні (1875) видав під прізвищем В. Кістка соціально орієнтовані брошури – «метелики» Сергія Подолинського «Парова машина», «Про бідність», «Правда». 1876 р. вийшла четверта брошура «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» Фелікса Волховського, де на підставі Святого Письма і віршів Т. Шевченка

закликав селян до повстання проти панів. Критично відгукнулися про віденські «метелики» Іван Франко (...віденські брошури, а особливо «Правдиве слово хлібороба» та «Парова машина», далеко більше мали в собі російського наївного народництва та бунтарства, ніж західноєвропейського соціалізму) та Михайло Драгоманов («...названі брошури написані були в духу, – по моїй думці, – не стільки новішого європейського соціалізму, – скільки великоросійського так званого «народництва» 70-х років... Я вважав корисним зацепити в Галичині той російсько-український «народницький рух», – тільки з боку його гарячої любові до простого люду, а не з боку його ідей...» [22, 127-129].

Владу непокоїло, що на території Габсбурської монархії починають поширюватися соціалістичні ідеї, а брошури-метелики «Парова машина», «Про бідність», «Правда», видані українською мовою О.Терлецьким та С. Подолинським, розповсюджуються в Галичині, яка виявилася більше підготовленою до сприйняття соціалістичних ідей, аніж Наддніпрянина. На думку М. Павлика, в Галичині було кому понести соціалістичні ідеї в народ: цьому сприяло навчання українською мовою в народних школах, розвиток національного руху в 60-х роках, ліквідація 1848 р. панщини (кріпацтво в Росії скасовано 1861р.), виборча австрійська система, позитивна діяльність громадських просвітницьких організацій, зокрема й роль І. Наумовича, його часопису «Наука», який привчив селян любити книжки і газети. Очевидно, було відомо і те, що С. Подолинськи, близький товариш О.Терлецького, підтримував зв'язки з К.Марксом, М.Драгомановим, російським народниками. 27 вересня 1876 р. журнал «Друг» опублікував рекламне повідомлення, що брошури С.Подолинського та О.Терлецького продаються в його редакції. А ці брошури, за словами В.Барвінського, як він висловився у «Правді»,

несуть небезпечний вплив комуністично-соціалістичної пропаганди, і є шкідливими для народу, оскільки характер українського народу «оказується противним комуністичній і соціалістичній нівеляції». Однак слушно критикуючи захоплення модними на той час гаслами, В. Барвінський не побачив здорового ядра в діяльності молоді, яка прагнула активізувати політичне життя. Москвофіли вдалися до тактики прямих доносів і цькування. Широку кампанію проти соціалістичних ідей розгорнули польські консерватор, яких лякала також національна спрямованість української радикальної молоді [317, 121-129].

Розгортаючи видавничу справу, І.Франко враховував досвід видавців Центральної та Західної Європи, Росії. Яскравий приклад таких видань – «Живописна Україна» та «Букварь южнорусский» Т. Шевченка, що їх готували в Петербурзі, віденські брошури О. Терлецького та С. Подолинського 1875-1876 рр. [286].

Остання брошура Фелікса Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», звернена проти царів та панів, призвела до першого соціалістичного процесу 1876 р. проти О. Терлецького, який відбувся в Австрії. Під час проведених обшуків у друкарні Янка Ковачева забрано 2850 примірників брошури, а в «мешканні» О. Терлецького конфісковано переписку із Драгомановим та іншими діячами женецького гуртка, забрано книжки, а видавця і друкаря віддано до суду. О. Терлецького, що був тоді «урядником» Віденської університетської бібліотеки, «завішано в урядванні, застановлено його платню», через що довелося йому довгі місяці прожити і неспокої, голоді і холоді. Процес відбувся 16 жовтня 1876 року. Тримався О.Терлецький під час процесу гідно. У своїй «оборонній» промові став він на науковім ґрунті реальної історії скасування кріпацтва в Росії. Присяжні судді виправдали обох

«обжалованих», але Остапові Терлецькому довелося ще чекати до 8 грудня 1876 р. поновлення на службі. Ця обставина ускладнила ще гірше його важкі матеріальні відносини [40, 1-20; 217, 51-53].

Великий вплив на формування світогляду О. Терлецького на та, зрештою, на його видавничу справу мали ідеї М. Драгоманова та І. Франка. Радикальні ідеї в Галичині були підтримані молодого генерацією української інтелігенції – студентами русофільського «Академічного кружка», народовського «Дружного лихваря», учнями ряду повітових гімназій. Галицькі радикали видавали часописи «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», брошури соціалістичного змісту, в яких вперше говорилося про соціально-політичні проблеми українських селян і робітників. Особлива увага, з огляду на аграрний характер краю, приділялася освітній та організаційній праці серед селянства, найбільш широко охопила територію Коломийщини і Косівщини. І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький і їх однодумці співпрацювали з польськими та єврейськими соціалістами. Так, І. Франко був одним із редакторів робітничої газети на польській мові «Prasa», брав участь у складанні «Програми польських і руських соціалістів Східної Галичини» (1878) [340; 346]. Співпрацював з ними і О. Терлецький. Австро-польська адміністрація, намагаючись зупинити поширення радикальних ідей, здійснювала відкриті репресії над їх активними пропагандистами. У 1877-1878 роках власті провели перший львівський судовий процес проти радикалів-соціалістів (І. Франка та його товаришів в тому числі і О. Терлецького), які були звинувачені в революційній змові. Водночас проти соціально-політичної програми радикалів різко виступили москвофіли і старше покоління народовців. Незважаючи на багато труднощів і перешкод, радикальний напрям зміцнювався протягом 1880-х

рр., що засвідчила організація масових народних віч, зборів по всій Галичині, видавництво соціалістичної літератури, журналів тощо. У радикальному русі брало активну участь жіноцтво, яке вперше включалося в політичну боротьбу.

Досвід політичної роботи та організації видавничої діяльності О. Терлецький здобув у співпраці з радикалами. Ці традиції продовжили засновники й організатори радикального книговидання на українських землях І.Франко та М.Павлик. Для реалізації цих завдань серед інтелігенції і особливо серед молоді, студентів, старших гімназистів, за ініціативою І. Франка створено гурток, який став фактично комітетом для підготовки серії «Дрібна бібліотека» – першої української видавничої серії радикального спрямування. До його складу разом із І. Франком увійшли М. Павлик, І. Белей, Є. Олесницький, Є. Озаркевич та ін. [336, 42].

У листі до М.Драгоманова від 6 лютого 1877 р. І. Франко ділиться своїм задумом про видання серії, висловлює думки з приводу джерел фінансування, пропонує найпершу програму веде широку пропаганду «Дрібної бібліотеки» і залучає до цієї справи багатьох людей, громадські організації, налагоджує зв'язки з Києвом через Дорошевича, з віденським товариством «Січ» через Щ. Сельського, з Одесою через О. Терлецького. Спричинилися І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький до заснування нового періодичного видання «Громадський друг» у червні 1877 р. у зв'язку із забороною виходу у світ журналу «Друг». У назві відбито спадкоємність «Друга» та спільність з ідеями наддніпрянських «Громад». Це видання було найнещасливішим у видавничій діяльності І.Франка, оскільки зазнавало конфіскацій і постійного переслідування з боку поліції (Детально про це видання та його зміст див.: Іванов П. І. І. Франко в

часописі «Громадський друг» (1878) // Слово про Великого Каменяра: Збірник статей до 100-ліття з дня народження Івана Франка: у 2 т. – Київ, 1956. – Т. 2. – С. 215-272). Це змусило видавців І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького спробувати замість часопису видавати неперіодичні збірки, бо вони не підлягали цензурі. Продовженням «Громадського друга» став альманах – двомісячник «Дзвін». Але і його спіткала подібна ж доля, так 29 серпня книгу сконфікувала прокуратурія, а 18 вересня 1878 р., згідно з розпорядженням намісника Галичини гр.

А.Потоцького доручено пильно стежити за появою цієї збірки, а у випадку її нелегального розповсюдження вжити належних заходів та інформувати намісництво [317, 121-129].

Отже, фактично єдиним легальним виданням кінця 70 – х років ХІХ ст., яке не зачіпала поліція, для І.Франка і його однодумців була серія «Дрібна бібліотека».

Залучений О.Терлецький І.Франком і В.Нагірним до написання біографії В.Навроцького свого покійного приятеля. Вже 31 жовтня О.Терлецький дає відповідь, у якій високо оцінює ідею видати твори В.Навроцького, згадує, що статті науковця друкувалися в «Киевском телеграфі», «Одесском вьестнике», погоджується на ухвалу комітету написати біографію, однак на це не має зовсім часу, бо заклопотаний своїм навчанням. Вважає, що для написання наукової біографії не має достатньої кількості документальних відомостей і просить такі матеріали надсилати йому. О.Терлецький застерігає за собою право обумовлювати з ним будь – які скорочення статті й дуже жалкує, що твори дослідника про життя українського народу Галичини будуть виходити етимологічним правописом.

Новий етап у діяльності О. Терлецького був пов'язаний з виданням програмних творів Русько-Української радикальної партії, власних творів. Однак переважно твори О. Терлецького були передані після його смерті І. Франком та М. Павликом. Видавнича справа О. Терлецького в 1890-х рр. проходила в складних умовах, що було пов'язано з його хворобою, складними матеріальними обставинами та ін.

Висновки до II розділу

Встановлено, що діяльність О.Терлецького розпочалася на тлі глибоких змін, які відбувалися у галицькому суспільстві 60-х-70-х рр. XIX ст. Це був період, коли в Габзбурзькій імперії відбулися децентралізаційні реформи 1860-х рр. і Галичина, як провінція Австрії (з 1867р.) Австро-Угорщини отримала автономію. Однак, на відміну від польського політичного руху, український національний політикум був ослаблений протиборством між русофілами та народовцями, де, особливо в русофільстві переважали консервативні тенденції. Українська молодь, а в їх числі і О. Терлецький еволюціонували у своєму політичному вимірі від русофільства до народовства, а далі, під впливом М.Драгоманова до громадівства: «громадівського соціалізму».

Проілюстровано участь О.Терлецького у гімназійній громаді м.Станіславова та показано зміст діяльності гуртківців. Як окремий дослідницький напрям у роботі виділено роботу гімназистів щодо поширення творів Т.Г.Шевченка, видання газети «Зірка», читання рефератів та ін.

Показано діяльність О.Терлецького у Львівському університеті та вплив на нього у цей період галицького громадського діяча Володислава Федоровича та студентського середовища і окремих професорів.

Особливе місце О.Терлецький зайняв у віденському товаристві «Січ», де виявляв неабияку організаційну активність, вивчав західноєвропейські соціалістичні теорії, традиційне народовство і російське народовство. Будучи штатним працівником Віденської бібліотеки мав фінансову змогу використовувати власні кошти для закупівлі книг для «Січі» та початку видавничої діяльності.

Встановлено, що вже від 1876 р. видавнича діяльність О. Терлецького викликала «ревізії» (обшуки) віденської поліції в його квартирі, за що він піддався судовим переслідуванням «за соціалістичну пропаганду» спочатку у Відні, а згодом і у Львові. У 1877-1878 рр. відбувся Львівський процес соціалістів і О. Терлецький піддався арешту спільно з І. Франком, М. Павликом та ін. Контакти з І.Франком привели його у 1890 р. до Русько-Української радикальної партії в якій він став співорганізатором партійної структури (взяв участь у підготовці мінімальної і максимальної програми; у виробленні національної платформи партії).

Видавнича діяльність у наступні роки була пов'язана із Наддніпрянськими демократичними силами, виданням творів С. Подолинського, Ф. Волховського. Встановлено, що видавнича діяльність О. Терлецького сприяла формуванню зв'язків місцевих галицьких українців із європейськими і наддніпрянськими діячами.

Видавнича діяльність О. Терлецького у 1890-х рр. ускладнювалася його хворобою та матеріальними труднощами.

РОЗДІЛ ІІІ

НАУКОВА ТА ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. ТЕРЛЕЦЬКОГО

3.1. Наукова діяльність О. Терлецького

Остап Терлецький виступив у громадсько-політичне життя Галичини не тільки як політик, але і як публіцист і літератор, науковець, правник.

Роботи періоду 1870-х рр. визначалися соціальною проблематикою, де автор виявив своє розуміння як теоретичних економічних проблем, так і їх практичне розв'язування в Австро-Угорщині. Суспільно-політичні проблеми О. Терлецький ув'язував з галицькою дійсністю, зі становищем українського населення в краї. Назагал, соціальна проблематика, яка піднімалася автором, пронизувала і його літературні та літературно-публіцистичні твори.

Водночас в науковій діяльності О. Терлецького, особливо в історичних роботах, які розкривали суспільно значимі теми, відобразився вплив на нього М. Драгоманова, І. Франка та ін. Постійними були у нього контакти з М. Павликом, не тільки як з громадсько-політичним діячем і літератором, але й з керівником бібліотеки Наукового товариства Шевченка, значним бібліофілом.

Оцінюючи діяльність О. Терлецького, його однодумці стверджували: "Ім'я О. Терлецького згадувалося завжди – не лише в кругах його однодумців, але й загалом серед рускої суспільности – лише з щирою повагою. Бож і був то чоловік наскрізь характерний, яко Русин – горячий патріот, при тім з великими відомостями, з ширшим поглядом і критичним умом; о сказанім свідчить его жите, свідчать его літературно-

критичні і наукові праці. Тих праць не залишив по собі багато, бо по - перше – «не мав здоровля (покійника в молодім і мужескім віці мучила страшна «велика» недуга), по – друге – «чимало зазнав лихої долі, а вкінці у всякій роботі» був незвичайно совісний, отже і своїх писань доти не пускав до друку, доки не набрав певности, що основне розглянув і обробив предмет, – але за те кожда єго праця, що дійшла до рук публіки, була цінна, інформувала, поучала і будила гадки ...» [89, 4].

Головні видання О. Терлецького були здійснені протягом 1870-1890-х рр., а вже після його смерті перевидані М. Павловим та І. Франком. Праці, опубліковані у 1870-х – 1890-х рр. відображали як суспільно-політичні проблеми, так і літературно-критичні теми. О. Терлецький став автором літературно-публіцистичних та наукових праць на історичну, економічну, літературну та суспільно-політичну теми («Першопричини великоруського народу» (1873), «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Лихва на Буковині» (1878), «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 р. до 1848 р.» (1895), «Галицько-руське письменство у 1848-1875 рр.» (1903), «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах» (1881), «Українське село в драмах Карпенка-Карого» та інші) [310; 360].

Науково-публіцистичний доробок Остапа Терлецького невеликий, однак його твори зачепили багато гострих політичних питань суспільного розвитку Галичини. В 1873–1874 роках він пише реферат «Первопричини великоруського народу», в 1874р. статтю «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці», пізніше, в 1902 році перероблену на брошуру «Москвофіли і народовці» [225, 93-95].

Стаття «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» була опублікована на сторінках «Правди» в 1874 р. і викликала жваві відгуки у

громадському середовищі. В радянській історіографії це було потрактовано одлнобоко і озднозначно. Зокрема, дослідник І.Стебун зазначив, пишучи про статтю, що вона "...мала яскраво виражене революційно-демократичне спрямування...", а також стаття протистояла "москвофільсько-народовській" реакції (Стебун И. Концепция реализма в эстетику Ивана Франко. – М.: Сов. писатель, 1981. – С. 20).

У 1878 році в демократичному журналі «Молот» була вміщена стаття О. Терлецького «Лихва на Буковині». У 1881 році Франко поміщає в журналі «Світ» статтю О. Терлецького «Робітницька плата і рух робітницький Австрії в останніх часах».

Особливе місце у творчості О. Терлецького зайняли його твори на соціальну тематику.

У 1895 р. в друкарні Ставропігійського інституту була видана робота Івана Заневича [О.Терлецького] «Знесення панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830 – 1848 рр.» Свою роботу автор присвятив Михайлу Драгоманову. Праця О. Терлецького складалася із 12 розділів і була досить об'ємною – 288 сторінок. У ній знайшли відображення господарські відносини в Галичині, які склалися на кінець існування Речі Посполитої, політичні процеси – намагання Польщі «відірватися» від Росії повстання 1830-1831 рр., характеристика магнатського стану і дідичів, Польського демократичного товариства (1832) та польської еміграції.

Проект знесення панщини обговорювався у 1844 р. і він не повинен був порушити чийось «власність і свободу» (Заневич І. [Терлецький О.] Знесення панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830-1848 рр. – Львів: Друкарня Ставропігійського інституту, 1895. – С. 257).

Важливим для О. Терлецького є відображення в статті суспільного руху в Галичині в період між 1830 і 1845 роками. У центрі уваги стоїть з'ясування взаємовідносин між галицьким селянством і польською шляхтою. Польські шляхетські кола, висунувши лозунг відбудови "історичної Польщі" хотіли використати антикріпосницькі селянські рухи в своїх цілях, обмежити їх вузькими національними рамками. О. Терлецький вбачав основну причину невдачі польського повстання 1830 року в тому, що польська шляхта боялась народу, бачила в народних масах "своїх противників" і не хотіла звільнення селянської маси від кріпацтва. "І за часів Костюшка і в 1830 році, – писав Терлецький, – шляхта польська свої Інтереси поставила вище, як інтереси свого народу, що оба рази вона оперлася освободженню мужиків і через те пошкодила відбудуванню Польщі" [111].

О.Терлецький глибоко проникає в суть соціальних антагонізмів шляхти і селянства. Шляхта хотіла, говорить він, не тільки відновлення польської держави в давніх межах, але головним чином відновлення шляхетської Польщі з шляхетськими привілеями. Саме в цьому полягає суть антагонізму між шляхтою і народом. Від самої згадки про таку Польщу, зауважує О.Терлецький, мороз пробігав по шкірі, а руки стискались в кулак.

Природно, що лозунг відродження «історичної Польщі» не зміг знайти відгуку в серці польського селянства і залишався, за образним визначенням О. Терлецького всього лише «блудним колесом» шляхетської політики.

«Аристократія, – роз'яснював він, – не знала і не хотіла знати іншої Польщі, як лише таку, в котрій вона, як за давніх польських часів, була би всім, а народ нічим, котра з своїх політичних і суспільних привілеїв не

хотіла ані крихіточки уступити на користь народу і радше хотіла жити під чужим пануванням, ніж допустити до утворення такої самостійної Польщі, в котрій би побіч неї також і підневільні дотепер народні маси допущені були до політичних і суспільних прав» [238, 3-9; 299].

О.Терлецький показує ще одну причину провалу домагань польських шляхетських кіл, яка полягала в історичній суперечності між більшістю українського населення Галичини і пануючою в краї польською шляхтою. Ще з середини XVI століття, починаючи від Люблінської унії, точилась боротьба українського народу проти пансько-польського засилья, за свою національну мову, свої звичаї, свою культуру. Ні переслідування прогресивних діячів української національної культури, зокрема, М.Шашкевича та інших членів «Руської трійці», не могли заглушити волелюбних прагнень українського народу. Найголовнішими питаннями були звільнення українського селянина від гноблення.

Галицький селянин залишився зовсім байдужим навіть і до ліберальних проектів польських реформаторів Красіцького, Василевського та інших прихильників дарування селянам свободи, які мріяли на цій основі відродити Польщу в межах 1772 року. Серед шляхти проекти не знаходили широкої підтримки [40, 1-20].

О. Терлецький вважав, що рух народних мас по шляху історичного прогресу «має закономірний характер і впливає з попередньої конечності, котра помимо всіх неудач пре нарід до дальшої праці над собою» [25, 7-8; 25, 49-50].

Торкаючись питання про суспільний розвиток Галичини після революції 1848 року, О.Терлецький показує непривабливу картину діяльності галицької інтелігенції. «Замість підтримувати і розвивати далі

розбудженого у мужика духа самодіяльності, – писав О. Терлецький, маючи на увазі викликане 1848 роком піднесення в Галичині, – представники руської інтелігенції радше старалися його приспати, проповідуючи йому і в церковних проповідях, і на окружних зборах повітових руських рад, і в «Зорі галицькій», «аби в усім спустився на розум, ласку і добру волю уряду» [82].

Він з гострим сарказмом говорить про обмеженість національних устремлінь ліберальних діячів, які виступали тільки з сміхотворними вимогами замінити польські і німецькі назви на вулицях на українські [89].

В статті О.Терлецький виступає поборником з'єднання українських земель в єдиній державі, добре розуміючи, що справа з'єднання українських земель може стояти на реальному ґрунті лише тоді, коли національно-визвольний рух народу Галичини буде зливатись в одне русло з визвольним рухом всієї України. Таким чином, О. Терлецький поєднував соціальну проблематику із вирішенням національної української проблеми, яка окреслювалася ним в рамках «національно-культурної платформи», спільності дій українців Галичини та Наддніпрянщини, культурних та політико-орієнтованих зв'язків між обидвома частинами українського народу.

Упродовж усієї наукової та науково-публіцистичної діяльності О.Терлецький звертався до проблеми русофільства (москвофільства), як зрештою згодом і до вивчення та оцінок народовства. Він допомагає збагнути генезу москвофільства, подає перебіг його основних історичних віх, акцентує увагу на діяльності найважливіших і найвпливовіших його ідеологів. Публіцистична праця О.Терлецького – «Москвофіли і народовці в 1870-х рр.» (надрукована в «Правді» 1874 р. стор. 708-717,

747-763). У першому варіанті стаття називалася «Галицько-руський нарід і галицько-руські народці, замість справоздання з київської археологічної подорожі». В той час вона справляла велике враження на молодь. У «Передмові» до праці І. Франко зазначає, що основою Остапової статті була «боротьба з галицько-руською рутиною та заскорузлістю і в москвофільським і в народовецьким таборі; боротьба в імя європейської науки та її найновіших напрямів» і була «першим актом оскарження против старших галицьких генерацій, піднесеним не заграничними людьми, а власне Галичанином» [102, 910-912].

Характеризуючи москофільну партію 1870-их рр. О.Терлецький писав: «... москвофільська партія в Галичині зреклася самостійного мислення і дій, не знаючи навіть, на що і для чого зрікається. Вона з самого початку свого існування дуже мало мала того, що називається політичним розумом; складаючись з людей несамостійних, що вийшли з-під старої поліцейської системи образования, вона не мала найменшого розуміння про те, що значить проводити самостійну національну народну політику, і навіть не здогадувалася, що помочи для народа треба шукати в самім народі і совісною роботою видобувати з самого народа ті сили, які б йому дали можливість опиратися шкідливим впливам сильного ворога. Коротко сказати і вони від самого початку свого існування проводили політику братнього непотизму, і ми даремно шукали б хоч одної якої-небудь праці, про котру можна було б сказати, що члени москофільної партії самостійно її передумали і самостійно її зробили» [310, 3-64].

О.Терлецький таким чином оцінює діяльність москофільної партії і «...вони «боролися» з поляками, але тільки за поміччю правительства, вони хитіли доказати народні школи, але тільки за поміччю правительства; вони багато говорили і політизували у сеймі: раді

державній, але говорили і політизували тільки так, як того хотіло правительство. При кожній нагоді і при кожній справі, в якій їх голоси нераз рішали, вони ж питалися, чого хочуть народні інтереси і як би своє вигідне положення можна використати на користь народу, але питалися тільки, чого правительство від них хоче.

Замість стояти на стороні народних інтересів, вони пішли у правительственні лакеї» [310, 3-64].

Окремо слід зазначити, що О.Терлецький стверджує: москофіли ніколи не мали соціальної програми. Він зазначає: «...члени москвофільської партії ніколи й не мали великих симпатій для тої хлопської минувшости свого народу і для того з сквапливістю стали її тепер покидати; вони представляли собі відродження свого народу так, що те відродження має бути перенесенням панських звичаїв польської народовності на нашу хлопську землю. Їх хвала до себе та блискуча поверховість польського панства, їм бажалось стати нарівні із тим панством, що з такою насмішковою дивилося на прості обставини убогого руського життя...» [310, 3-64].

На думку О.Терлецького Росія ніколи не могла виступити в інтересах руського (українського) населення Галичини. Тому він вважає, що москвофільська партія діяла в такий спосіб: «Не маючи найменшого розуміння про те, що таке Росія, вона голос кількох слов'янських самодурів – у котрих окрім імени теж нема нічого живого і слов'янофільського – прийняла за симпатичний відгомін усієї Росії. На той галас вона відцуралася всього домашнього патріотизму, і так сказати розплилася в якімсь туманнім загальноруським патріотизмі, від якого сподівалася і ще й тепер сподівається допомоги і підмоги для своїх політичних спекуляцій» [310, 3-64].

Характеризуючи діяльність москвофілів, О. Терлецький називав їх лакеями російського уряду. Антинародна політика, яку проводили лідери москвофільства стала згодом причиною їх політичного банкрутства. Керівники цієї партії були виразниками інтересів російського самодержавства в Галичині, в силу чого вони дійшли до заперечення існування самої ідеї українського народу. «Їм хотілось, – писав О.Терлецький, – панувати над масами, а не рівноправності маси. Вони з такою самою насмішливою погордою дивились на прості нужденні обставини хлопського життя, з якою дивилося панство на них самих» [310, 3-64].

Байдужі до потреб народу москвофіли, зауважує письменник, відвертаються «від тих часів української історії, в яких народ боровся і проливав свою кров не за восковані паркети, але за свій хліб насущний». Дорікаючи москвофілам за їх замилювання боярством і князівськими часами російської історії, О. Терлецький писав: «Вони не хотіли бачити того моря народної крові, в яким купалися оті паволоками та золотом одіті князі та бояри, не хотіли бачити, що за тими князями всюди йшли пожарища та руїни убогих хлопських хат, оберталися в пустку тисячі городів та сіл» [310, 1-64].

Як бачимо, критика О. Терлецьким москвофільства, його проросійської орієнтації, зв'язків з російським царизмом була соціально-загостреною. Такою ж гострою відзначалась і критика О. Терлецького народовського табору. Він іронізував над моралізаторством видань «Просвіти», в яких містились заклики вступати в товариства тверезості і цим піднімати добробут народу. Галицьких народовців О. Терлецький називав «народолюбцями з заячою шкірою», політичне кредо яких: «не виходить ніколи поза рамки гарних, але неясних слів». Він вказував на

характер праць народівців. Оскільки О.Терлецький розділяв погляди перших соціалістів, то ідеї ранніх народівців (народівців 60-х рр. ХІХ ст.– Т.Р.) були для нього неясними і нечіткими, такими, що абсолютно не зачіпали соціальних проблем. О.Терлецький висловлює думку про те, що рівень національної самосвідомості народу слід формувати, прив'язуючи національні завдання до всього комплексу історичних та соціально-економічних проблем.

«Для народу, який починає пробуджуватись, – писав він, – немає нічого гіршого ніж замкнутість, погорда до сусідів і небажання вчитись у них. Народна партія зашкарлупившись у свій погляд виключного націоналізму і не давши навіть у цих вузьких границях духовним силам відповідного простору, сама собі і народові заперла дорогу до дальшого життя і розвою».

Як видно, висловлювання О. Терлецького в національному питанні дуже подібні до висловлювань І. Франка. Не випадково І.Франко, видаючи брошуру О. Терлецького, в своїй передмові підкреслював її гостру політичну спрямованість. Як І.Франко, О.Терлецький закликав українську громадськість приділити увагу в першу чергу «соціальному, економічному становищу народу, боротись за політичні права народу» [310, 1-64].

Робота О.Терлецького «Москофіли й народівці в 70-их рр.», що з'явилася у Львові в 1902р. стала передруком друкованої у «Правді» 1874р. Його статті «Галицько-руський нарід і галицько-руські народівці, замість справоздання з київської археологічної подорожі» [311, 197-228].

І.Франко зазначав, що перевидана робота автора у 1902р. вже не відображала характеристики галицьких партій, оскільки від 1874р. змінилася їх структура, програма та тактика. Але, на думку І.Франка,

автор роботи не стільки хотів проаналізувати галицькі партії, як дати характеристику невеликої групи молодих політиків, які гуртувалися навколо нього у Відні, а визначальною для якої була «... боротьба з галицько-руською рутиною та зарозумілістю в москофільнім і народовім таборі, боротьба в ім'я європейської науки та її найновіших напрямів, ось що було основою цієї статті» [311, 197-228].

Критично оцінюючи діяльність галицьких політиків 1870-их рр. О.Терлецький зазначав: «Викинемо з нашого народного руху соціальне питання, а не лишиться нам нічого, тільки порожня лупина; відберім народу надію, що він від нас має сподіватися повного і справедливого залагодження своїх матеріальних відносин, а він нас так само назве панамі, як назвав панамі усіх тих, що під аркою народолюбства і оброни народніх інтересів збагачують тільки свої кишені» [310, 3-64].

Значний інтерес для з'ясування еволюції світогляду О.Терлецького має його стаття «Лихва на Буковині», надрукована в 1878 році у журналі «Молот». Написана як рецензія на брошуру австрійського економіста Ю.Пляттера, стаття порушувала ряд питань соціально-економічного становища буковинського селянства 70-х рр. ХІХ століття.

На початку статті О.Терлецький висміює вчених, які прикриваючись науковою термінологією, намагались пояснити тяжке економічне становище селянства. Заперечуючи докази Ю.Пляттера, який твердив, що нібито причиною лихварства було лінивство і пияцтво буковинського мужика, О.Терлецький нагадував, що залишившись «на віками политому потом клаптику землі, без заробітків і освіти, селянин не може заробити собі навіть на шматок хліба і змушений шукати позики у лихварів». Ця робота свідчила про те, що автор ставив перу його завдання

розробити наукові програми суспільно-політичного порядку на основі новітніх знань.

О. Терлецький з'ясовує структуру буковинського і галицького суспільства та зазначає: «Інтелігенція наша, зробивши моральні недостатки народу головною, а то навіть єдиною причиною його економічного упадку, виходить з того, зовсім логічно, що тільки моральна поправа може його підняти, що мораль, значить, зможе усунути відразу всі причини економічних і суспільних непорядків [314, 122-142].

Піднімаючись до широких політичних узагальнень О.Терлецький відзначав, що основна причина зубожіння люду Буковини – існуючі суспільні порядки. Він підкреслював, що «не в моральних і не в духовних хибах треба шукати хиб економічних, але якраз на виворіт: економічна нужда нерозлучно і конечно веде з собою і моральний і духовний упадок народу».

О.Терлецький викриває суть лихварства в сільському господарстві. Він наводить переконливі факти того, як ріст лихварства розорює селянське господарство. Наприклад: на Буковині тільки в 1877 за борги було продано майно 1123 боржників, майже виключно селян. Встановлений державою надзвичайно високий процент позики (33% на рік) Терлецький розцінював як пряму підтримку лихварства з боку австрійських законодавчих органів. Австрійська держава, яка за образним виразом Терлецького, після 1848 року одягла на селянина «новий конституційний хомут». «Народ, – вказував Терлецький в цій статті, – ізнемігся під тими тяжкими кайданами, у які скувала його господарство і його працю теперішня соціальна державна машина». О.Терлецький з гнівом відзначав, що безпорадний на своєму клаптику землі селянин поливає її потом і кров'ю і йде в кабалу, щоб «заткнути рот усім тим

п'явкам, котрі так цілком впилися в його тіло» [313, 84-109; 314, 122-142].

О.Терлецький вказував, що тільки велике громадське господарство може вилікувати суспільство, «виробивши із себе тверду основу для соціальної організації і зібрання людей в свідому громаду» [202, 57-60].

Суспільно-значими були й інші роботи автора на історичну та соціальну тематику. Зокрема ще І.Франко вважав, що основою для написання роботи «Первочини великоруського народу» стали статті О.Терлецького у Львівському університеті на першому році навчання. Молодий Остап знаходився під впливом професора Цайсберга, лекції якого відвідував і який заохочував його до вивчення староруської історії.

Обґрунтовуючи необхідність написання своєї роботи він зазначав: «У цілій нашій князівській історії нема може історичної хвилі, котра б для історії Східної Європи і для нас самих була така важна, як той час, у котрий припадає початок великоруського народу. Великоруський народ під впливом вигідних історичних стосунків виріс у могучу політичну силу, котра розростаючись по всій Східній Європі і наш нарід загорнула під себе, так що ми у нашій історичній боротьбі за народну самостійність дуже часто мусимо боронити свою етнографічну візуальність від нього. Річ тим же ясна, що питання про початок великоруського народу, про його стосунок до нашого народу обходити нас мусить безпосередньо, бо зачіпає за найважливішу суть нашого життя, за наше право до самостійного народного існування...».

О.Терлецький стоїть на засадах, що великоруси – це мішанина слов'ян і фіннів, особливо племен Мері, користуючись при цьому сучасними йому російськими працями Корсанова «Мере и ростовское

княжение» (1872р.), Уварова «Мерене и их быт по курганным раскопкам» (1873р.).

І.Франко зазначає, що було б корисно, якщо би О.Терлецький у питанні великорусів проаналізував дві популярні тоді етнографічно-політичні доктрини і московське слов'янофільство і польська теорія Духінського, про яку згоди Будоен де Куртене висловився як про ненаукову і вказав на її політичну шкідливість.

Загалом, І.Франко був незадоволений написанням цієї роботи О.Терлецьким, ввважаючи, що вона написана на малій джерельній базі і в ній не проаналізовані значні масиви досліджень. І.Франко скептично зазначає «...се методи не стільки історична, як радше публіцистична або властиво адвокатська» [372; 364, 358; 324].

Новий етап вивчення О.Терлецьким соціальної проблематики розпочався у 1880-х роках. У 1881 році він пише статтю «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах. В цій праці він вказує на поглиблення соціальних суперечок в Австро-Угорщині у 80-х роках, наводячи факти страшних злиднів промислових робітників Відня, Кракова, Львова. Наприклад, із кожних 30 робітників Львова з найнижчою зарплатою лише один має більш-менш достатній прожитковий мінімум.

О.Терлецький звертає увагу та те, що розвиток капіталізму в Європі, зокрема в Австро-Угорщині, приносив з одного боку, колосальні прибутки навіть французьким біржовикам, що проникали в Австрію зі своїми капіталами, а з другого – злидні, голод, безробіття. "Із усіх сторін чуємо, – писав Терлецький, – що пролетаріат росте, що чимраз більше людей здорових, роботящих, котрі не можуть нігде найти роботи і мусять

ходити в обдертих лахманах, не маючи кавальчика ліба, щоби заспокоїти голод, ані свого кутка, де би могли поспати і відпочити" [317, 121-129].

В боротьбі двох головних соціальних верств – "верстви біржове" банкової «верстви робітницької" О.Терлецький бачив основу соціально-політичного і економічного розвитку Європи 80-х років. Але він на цьому не зупинився, а йде далі, відзначаючи, що "в рухові двох соціальних верств теперішньої Європи криються зародки великих перемін, до котрих очевидячи недалеко будучність мусила дійти". Спостерігаючи перші виступи робітників в Австрії, він висловлює думку про те, що робітники повинні мати свою політичну організацію, яка б виборювала для них соціальні й політичні права. О. Терлецький глибоко вірив, що робітничий рух "видвигне замість нерозумних і дитячих національних сварок на перший план питання соціальне і дасть робітникам можливість боротись своїх прав з лучним успіхом, як дотепер" [382].

Аналізуючи науково-публіцистичні твори О.Терлецького, можна зробити висновок, що політичне майбутнє галицьких українців він пов'язував всупереч ідеям галицьких народовців, які виступали за ідею об'єднання українських земель навколо Галичини під егідою Австрійської монархії, саме з Наддніпрянською Україною, де жила більшість, українського населення. Саме ця частина українських земель повинна була стати осередком з'єднання України. "Там, а не в Галичині, – писав О.Терлецький, – лежала будучність народу" [348, 263-264].

О.Терлецький пов'язував шлях українства до державності з розвитком просвітительства в національно-політичному житті. "Замість гармат, – пише він, – ми будемо боротись наукою, замість гетьманів поставимо людей науки і вольного слова".

Великий вплив на О. Терлецького, зокрема формування його суспільно – політичних поглядів мав В. Навроцький.

Тому, відгукуючись на соціально-економічні публікації В. Навроцького, О.Терлецький писав, що їх автор «повертається тут на зовсім нове, досі у нас ніколи не управлене, а навіть незнане поле статистично-економічних студій нашого краю: станувши на нову дорогу, підіймаєсь тяжких, широких студій і розкриває нам правдиві образи стремлення в нашім краєвім життю політично-суспільнім» [313, 84-109].

О.Терлецький супроводжує книгу В. Навроцького розвідкою «Згадка про житте Володимира Навроцького» (С. I – XLVIII)

У невеличкому нарисі залишив хвилюючі слова про В. Навроцького : «...серед всіх своїх злиднів ані на хвилю не забував про ...Русь-Україну, і вище як власний гаразд лежало йому відродження власного народу на серці. За нього він боровся від ранньої молодості; серед народу на університеті, серед самотного і нещасливого вигнання на чужині, любов керувала його науковими працями. За сю боротьбу, за сі наукові стремління він заплатив здоров'ям і життям» («Нарис» було опубліковано в ілюстрованому календарі «Просвіти» на рік 1886. – Львів, 1886. – С. 61). Ніби узагальнюючи страдницький шлях таких як В. Навроцький, О. Терлецький у «Згадці про життя Володимира Навроцького» писав: «Всі вони майже вмирають на сухоти, а всі вони зароди до сеї убивчої хвороби получили в університеті. А умирають найкращі найбільш уталантовані сили, котрі й перед тим і тепер найменше себе шкодували, найбільше рвалися наперед і при нормальному розвитку найбільше користі були б принесли народному ділу». Твори В. Навроцького були опубліковані у Львові вже у 1884 році. Ініціатором цього видання стали І. Франко, М. Павлик, а також О. Терлецький.

Значним науковим напрямом для О.Терлецького стали його літературні та літературно-публіцистичні дослідження.

Його літературна діяльність проходила в складних суспільно-політичних умовах Галичини, де, недивлячись на ці обставини, працювала група молоді, яка орієнтувалась на кращі демократичні загальноєвропейські зразки, що вироблялися у тодішній науці, літературі і мистецтві. У 70-80-х рр. XIX ст. "...першорядну роль у розробці важливих теоретичних проблем української літератури відіграли І.Франко, М.Драгоманов, М.Павлик, І.Белей, О.Терлецький, П.Грабовський, праці яких для того часу були дуже корисними і не втратили свого значення досі" [214, 441].

Безумовно, що літературна та літературно-публіцистична діяльність О.Терлецького увязувалася з його історичними, філософськими, теоретико-економічними, юридичними концептами. Дані напрями у найзагальнішому вигляді були представлені у наступних роботах, присвячених О.Терлецькому. Чи то особисто, чи його особа розглядалася лише спорадично: Возняк М. С. Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів: Вид-во ун-ту, 1955; Денисюк І. О. Іван Франко і Михайло Павлик // Слово про великого Каменяра. – К.: ДВХЛ, 1956. – Т.2 ; Бернштейн М. Українська літературна критика 50-70-х років XX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959 ; Дей О. Українська революційно-демократична журналістика. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959 ; Денисюк І. Михайло Павлик. – К.: ДВХЛ, 1960 ; Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів: Вид-во ун-ту, 1966 ; Калинович В. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів: Вид-во ун-ту, 1967 ; Трусевич С. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50-70-х роках XIX ст. – К.: Наук. думка, 1973 ; Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли Украины. –

М.: Искусство, 1981 ; Стебун Н. Концепция реализма в эстетике Ивана Франко. – М.: Сов. писатель, 1981 ; Освободительное движение и русско-украинские литературные взаимосвязи. – К.: Наук. думка, 1982 ; Пашук А. І. Проблеми суспільного розвитку в ідеології революційного демократизму України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Львів: Вища школа, 1982 та ін.

І.Франко 1884-1885 роках в журналі «Житє і слово» – публікує найбільшу працю О.Терлецького «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 рр.»). (Робота О. Терлецького публікувалася частинами).

Робота була присвячена аналізу літературного процесу галицьких українців протягом сторіччя їх перебування у складі Австрії. Разом з тим, сам О.Терлецький відзначав, що окремі віхи літературного процесу ним висвітлені фрагментарно, зокрема, літературного життя 50-х рр. ХІХ ст. (Про обставини написання цієї статті докладніше розповідається у спогадах Івана Франка: Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали // ЗНТШ. – 1902. – Т. 50. – С. 50-61). “Не знаю властиво сказати, що мені в обробленню 50-х років не сподобалося, але чую, що їм щось бракує, лиш не знаю що,” – писав О.Терлецький І.Франкові.

Відповідно І.Франко, аналізуючи твір О.Терлецького, зазначав, що ним не охоплено усього літературного матеріалу. Взявши до уваги поради Франка, О.Терлецький розпочав працю над з'ясуванням усього літературного пласту останньої третини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

Та з новим виданням «Літературних стремлінь ...» були певні труднощі. Річ в тім, що у зв'язку з видавничими проблемами у І. Франка “Літературні стремління...” були опубліковані у журналі “Житє і слово” тільки у 1894 р. (Це боляче переживав О. Терлецький, а тому не надсилав

Франкові нових студій. Лише після смерті Терлецького названа праця у доопрацьованому варіанті потрапила до рук Франка, який опублікував її із своєю передмовою 1903 р. у “Літературно-науковому віснику” під назвою «Галицько-руське письменство 1848-1865 рр.». Дослідник С. Кіраль вивчав тексти цієї роботи, які зберігаються у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, зазначивши, що першу і другу назву дав їй Франко. С. Кіраль стверджує, що зіставлення оригіналу і тексту показали, що І. Франко зробив окремі виправлення, скоротив певні абзаци.) У 1903 р. праця вийшла окремою брошурою під назвою “Галицько-руське письменство 1848-1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. (“Недокінчена праця д-ра Остапа Терлецького” (Львів, 1903. – 146 с.)). Хоча фактично свою розвідку О.Терлецький написав, як видно із спогадів І.Франка, у 1886 році.

Літературознавці відзначали, що праця була новаторським явищем як за жанром, так і за методологією дослідження [226, 51-53]. Нас цікавить осмислення автором літературного процесу в народознавчому і соціо-політичному контексті. В цьому плані можна говорити про народний характер твору, де прослідковуються стержневі засади авторської праці, який розділяв погляди перших галицьких соціалістів. Напевно мав рацію дослідник С.Кіраль стверджуючи, що О.Терлецький мірилом прогресу літератури схильний вважати в основному ступінь соціальної заангажованості літератури, її народності, але тут же він щасливо уникає однобічності, не забуваючи про естетичну функцію художнього твору, про якість форми, відповідність її ідейному змістові [227, 98-111].

Розвиваючи дану думку, С.Кіраль стверджує: “Історія ідей, “стремління галицьких русинів” подається не абстрактно, а в зв’язку з соціальною психологією яскравих особистостей, тим, що Леся Українка називала “політичним темпераментом” письменника. О.Терлецький вправно й пластично накреслює портрети діячів, які брали участь у літературному процесі. Так, зокрема, з іронією у підтексті змальовано постать Д.Зубицького (Не поділяв О.Терлецький думок і стосовно вкладу Д.Зубрицького в галицький літературний процес, пишучи листа Кирилу Студинському з приводу власного аналізу статті Якова Головацького “Денис Зубрицький”, яка з’явилася у 1862 р. Детальніше див.: ЦДІА у Львові, ф.362, оп.1, спр.396, арк.22). Виведено образи молодих ентузіастів, готових служити справі народу – Івана Заневича (псевдонім самого Терлецького), Володимира Навроцького. Для увиразнення якоїсь постаті, для визначення специфіки певного явища Остап Терлецький користується методом порівняльного аналізу. Зокрема, йому вдається чіткіше, ніж іншим тогочасним критикам, вловити те спільне, що єдило Ю.Федьковича як поета з Т.Шевченком, і водночас виявити межі й можливості Буковинського Солов’я, обмеженість соціального звучання його поезій у порівнянні з Шевченком [227, 38-111].

Назагал йдеться про те, що засадничими для аналізу літературного процесу для О.Терлецького є суспільні основи літератури, їх зв’язок із конкретикою історичного буття.

Слід сказати, що коли І.Франко познайомився з першим варіантом праці О.Терлецького, то зазначав в ній: “...роздумування над фактичною характеристикою даних, досить обмежений круг використаних матеріалів”.

Водночас згодом І.Франко відмічав й авторську концепцію, бо розвідка, на його думку, характеризувалася “добрими прикладами”, “широким теоретичним освітленням справи і намаганням внести якесь суцільне, критичне розуміння в ту добу нашого письменства” (йшлося про 50-і рр. ХІХ ст.– Т.Р.).

На думку цитованого вже нами С.Кіраля, І.Франко порівнював студію О.Терлецького з “Оглядом національної праці русинів” В.Коцовського (Зоря. – 1887. – Ч.20–21). Однак за методологією дослідження, за критичним пафосом, вона стоїть ближче до праці І.Франка “З останніх десятиліть ХІХ віку” [225, 93-95].

І.Франко цінність праці О.Терлецького в прикінцевих її частинах вбачає у тому, що вона “написана переважно на основі власних споминів, сучасних листів та розмов товаришів Терлецького, має в великій мірі значення джерела першої руки, споминів та зізнань сучасника”. А у «Матеріалах і увагах до історії австро-руського відродження 1772-1848» підкреслював, що народознавчі дослідження ...як «Літературні стремління галицьких русинів у 1772-1872 рр.» І. Заневича, «кинули вже, без сумніву, багато світла на історію нашого народного і літературного відродження в Галичині»

Як видно з твору О.Терлецького, духовний злет руської (української) думки розпочався з новою силою (після початку літературного процесу 30-х рр. ХІХ ст. “Руською Трійцею”. – Т.Р.) в період “Весни народів” – європейської демократичної революції 1848–1849 рр. В українстві цей рух ознаменувався початком літературної та історичної праці М.Устияновича, А.Могильницького та ін.

Однак згодом, а практично вже від 60-х рр. XIX ст. в літературі гору бере русофільський (москвофільський) табір. Ще у 1876 р. О.Терлецький у “Правді” різко виступив проти русофілів-москвофілів [310, 3-64].

У практичній політиці О.Терлецький виступив проти москвофільського літератора І.Гушалевича і дав йому оцінку, яка становить значний інтерес з кількох поглядів. По-перше, праця критика вийшла у світ 1903 року, коли помер Гушалевич. Тогочасна “москофільська” газета “Галичанин” на “всі застави кричала і голосила по великім поеті” і можна було думати, казав Франко, що на небі зоря ясна згасла. По-друге, Терлецький виділяє окремі вдалі поезії раннього періоду у творчості Гушалевича, що відзначав І.Франко. Ще до появи статті І.Франка про Гушалевича в 1903 р. О.Терлецький бачив в ньому поета, “... якому реально життя не годне дати нічого, окрім сльозових споминок і туги за тим, що було, а чого немає... у якого надія на кращу будучність така слаба, що виливається лише сльозами, від яких і йому не легше і охота до праці пропадає”. Таким чином, Терлецький засуджує зневіру, песимізм у літературі, які вели до занепадництва, реакційності і проти чого виступала революційно-демократична критика, особливо в кінці XIX ст. – на початку XX ст. До цього дійшов і Гушалевич, поезії якого тому й були “безформні, безсочні та незугарні, як рідка смола” [320; 321].

Серед літераторів 50-х рр. XIX ст. О.Терлецький виділяє Миколу Устияновича, аналізуючи його твори “Месьть верховинця”, “Страстний четвер”; Антона Могильницького “Скит Манявський”, перші вірші Івана Гушалевича “Над Галичем”, “Дума над могилою”, “Дума Наддністровська” та ін. [325; 233-245].

Варто відзначити, що О.Терлецький аналізував літературні твори середини ХІХ ст. у народознавчому контексті. Він відзначав частоту мови окремих творів М.Устияновича, А.Могильницького, їх “дух здоровий і свіжий”.

Коли після смерті Остапа Терлецького в «Літературно-науковому віснику» заходами І.Франка було надруковано новий варіант цієї праці під назвою “Галицько-руське письменство 1848–1965 років”, то зрозумілим стало, що стаття Остапа Терлецького пройнята демократичним духом, в ній ясно проглядалося намагання історично вірно підійти до з’ясування складних соціальних процесів, гаряче бажання допомогти рідному народові в його тяжкій нужді. В окремих своїх статтях Терлецький піднімається до широких соціальних узагальнень, дає гостру критику існуючих порядків, таврує москвофільство і народівців за зраду інтересів народу, викриває політику австрійського уряду і польської шляхти на західноукраїнських землях [250, 117-118].

Так, стаття Остапа Терлецького «Літературні стремління галицьких русинів», за свідченням І.Франка, була оцінена галицькою молоддю як перша спроба цілісного змалювання соціально-економічних процесів у Галичині за сто років. Відзначаючись глибоким змістом, свіжістю думки, ця праця мала значно більшу соціально-економічну основу, ніж праці О.Огоновського, Малишевського та інших. “Остап Терлецький, – писав І.Франко, – звертав увагу на економічні та духовні інтереси народної маси, підкреслював необхідність тісних контактів інтелігенції з простим народом [251, 22-42].

В 1894–1895 роках в журналі "Жите і слово" з номера в номер друкується під псевдонімом І.Заневич велика праця О.Терлецького

"Літературні стремління галицьких русинів (1772-1872 рр.)" частина якої пізніше вийшла окремою брошурою під назвою "Знесення панщини в Галичині". Зміст праці значно ширший від її назви. Обґрунтовуючи необхідність дослідження розвитку української літератури в Галичині за останні сто років, О. Терлецький писав, що література відбиває розвиток народу в «літературних стремліннях», яке в дзеркалі, відбиваються всі заходи нашого народу до свого піднесення" [225, 93-95].

Свою працю Терлецький не довів до кінця. На перешкоді стала тяжка хвороба, матеріальні злидні, а в зв'язку з припиненням виходу "Життя і слова" – повна безнадійність надрукувати в якомусь іншому журналі свої дослідження, бо про виступ в народовській пресі О.Терлецькому нічого було й думати.

Сучасні дослідники літератури відзначають, що робота О. Терлецького представляє важливий зріз національної історії. У праці «Літературні стремління галицьких русинів (1772-1872 рр.)» характеризується діяльність М.Шашкевича, Я.Головацького, І.Вагилевича. Вони показані як зачинателі –«будителі» країнського національного відродження в Галичині першої половини ХІХ ст. О.Терлецький вказує, що одним з факторів активізації їх роботи пильної уваги до простого люду були фольклорні записки, збірники М.Максимовича, І.Срезневського, «Енеїда» І. Котляревського, повісті Г. Квітки-Основ'яненка, «які дісталися до Галичини і мали тут дуже благодійний вплив» [227, 98-111].

Певний інтерес для з'ясування суспільно-політичних поглядів О.Терлецького має також і друга частина статті «Літературні стремління галицьких русинів (1772–1872)» опублікована заходами Івана Франка в

Літературно-науковому віснику під назвою «Галицько-руське писемництво 1848-1865 рр.»

Робота О.Терлецького заторкує і проблему мовних дискусій у Галичині, які були характерні для усього ХІХ ст.

О.Терлецький засудив так зване «язичіє», культивувація якого, на його думку, гальмувала розвиток літератури на народній основі. Твір "Русалка Дністрова" М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького, написаний народною мовою, Терлецький вважав початком нової народної літератури в Галичині.

Панування реакції протягом 50-х років ХІХ ст. сприяло появі низькоідейних, художньо примітивних літературних творів. Виникла, зокрема, так звана література "тверезості". Були майже забуті твори і традиції М.Шашкевича. Лише поодинокі голоси іноді (окремі твори М.Устияновича, Л.Данькевича, Р.Моха, А.Могильницького) нагадували, що все-таки дух «Руської трійці» ще живий.

О.Терлецький вимагав від мистецтва «високості ідеалів». Але ідейний зміст художнього твору має бути не "пустою фразою", а органічно вплетеним у тканину "живого реалізму" твору. Різко засуджував він твори, які переймалися "офіційним патріотизмом, як убивчим для письменника і для літератури, особливо молоді" [227, 98-111].

Художній твір, за О.Терлецьким, мав ґрунтуватись «на глибокій науці, на ясному зрозумінню духа і життя народнього». Без цього не може бути справді і потрібної народів літератури. Тому О.Терлецький народність твору вбачав не тільки у мові та описі народного побуту, а найперше у насиченні твору духом і психологією народу.

Критикував галицьких літераторів за зіпсовану мову. Мова літературних творів галичан рясніла полонізмами, русинами, германізмами. Терлецький називав її “язиковою мозаїкою”. Коли мова москвофільської літератури є “тільки карикатурою язика великоруського”, то мова народовців – є “карикатурою народньої бесіди”.

О.Терлецький з висоти нових завдань визвольної боротьби народу оцінив Шевченкову спадщину. Українська молодь “з ентузіазмом читала поезії Шевченка, першого і найбільшого хлопського поета в цілій майже Європі... в них в своїм часі містилася програма політичної і соціальної роботи для усіх живих руських людей, а найдужче для руської молодіжі”. Подібними оцінками творчості Шевченка Терлецький у 1874 році поставив питання про розробку наукових програмних праць суспільно-політичного порядку на основі новітніх знань [310, 3-17].

Особливо важливе місце в праці О.Терлецького займає питання про літературно-суспільні зв'язки Галичини і Східної України. Розглядаючи цю проблему в соціально-політичному аспекті, критик стверджував ідею єдності української літератури. О.Терлецький вважав, що Східна Україна благотворно впливала на національно-культурний розвиток Галичини, починаючи вже з 30-х років ХІХ століття [314, 122-142].

О.Терлецький пов'язував спад суспільного життя Галичини в 40-50-х рр. ХІХ ст. з послабленням впливу Наддніпрянської України на Галичину після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. З цими думками погодитись не можна, оскільки спад національно-політичного руху галицьких українців став результатом згортання досягнень Головної Руської Ради, врешті ліквідації цієї організації взагалі, а також переорієнтацією австрійської влади на польські сили в Галичині.

Для глибокого з'ясування світогляду О.Терлецького важливе значення має неопублікована ним стаття під назвою "Українське село в драмах Карпенко-Карого". Обсяг статті – 31 сторінка чіткого рукопису, не датована і підписана відомим псевдонімом О.Терлецького- Іван Заневич. Написана стаття ґрунтувалася на творах І.Карпенко-Карого. Крім того, піддано аналізу п'єси "Чумаки" і "Понад Дніпром". У своїй статті О.Терлецький охарактеризував українське село виключно на підставі драм Карпенко-Карого, чим був незадоволений І.Франко, оскільки той не взяв до уваги статистики і уже на підставі її аналізу не показав наскільки драматург правильно відтворив у своїх творах ті відносини, які панували в українському селі. Свій аналіз О.Терлецький почав з комедії "Чумаки", де відображено життя кінця XVIII ст. [228, 156-159].

Автор вважав, що в цій комедії суспільні конфлікти на Україні представлені "справді по-майстерськи". "Єдина, але як на мій погляд, – зазначив О.Терлецький. – есенціональна хиба комедії єсть моралізаторська запрашка, котрою она заправлена, ..моралізованя не належить до драми; воно моральності не допоможе, а драмі шкодить" і далі: "Драма має представити життя таке як воно є, а з такої драми, як і з самого життя мислячий чоловік сам собі мораль витягне, коли того скажеться потреба, бо нема кращої школи моральності, як само життя". Не треба бути дуже проникливим, щоб побачити в останніх словах відгук естетичного принципу, який проголосив І.Франко, а саме, що життя-єдиний кодекс естетичний. О.Терлецький усією своєю творчістю ствердив, що він визнає дію об'єктивних законів суспільного розвитку. З цих позицій він підходив і до драм І.Карпенка-Карого. В другій частині своєї праці О.Терлецький спинився на тих драмах, присвячених

українському пореформеному селу, де письменник розкриває ряд типів: тут і багаті-спекулянти, і сільська адміністрація, і темний убогий народ, і нарешті, опозиційні елементи, які вийшли з народу. "І тим може найбільш цікаві для нас ті драми, що нема в них жодної примітки "інтелігентного" елементу, що перед нашими очима виступає чисте мужицьке життя, котрі всі ті суперечні змагання і стремління витворило само з себе, без жодного зовнішнього впливу". Після цієї загальної оцінки автор спиняється на характеристиці окремих образів, змальованих у драмах "Розумний і дурень", "Сто тисяч" і "Бурлака". До речі, О.Терлецький відзначив, що образ волосного старшини Михайла Михайловича ("Бурлака") "змальовано знамените", а типи людей-багатців з їх ненаситною жадобою до панування автор змалював неповно: образ Жолудя, Чобота, Пузиря зовсім не змалював [228, 156-159].

На думку О.Терлецького перемогу в боротьбі з визискувачами можна здобути при наявності позитивної програми. Це видно і з драми "Бондарівна", і з комедії "Паливода", "XVIII століття". Позитивно І. Карпенко-Карий ставився до закладання спілок на селі (драма "Понад Дніпром") "Коли би ся драма була вірним образом реального життя", – писав О.Терлецький, – то сей новий прояв народної ініціативи був би доказом справді великого наступу..". Але ледви, чи драма вірно представила справжнє життя..." Не зважаючи на це, один факт постановки такої проблеми, є свідченням "великого поступу народної мислі" [44; 47].

Змальовані І. Карпенком-Карим змагання селянина до ліпшого життя не вичерпують всього змісту боротьби народу проти всіх форм гноблення. Але на основі цього ми можемо уявити селянське життя з його суперечними інтересами та боротьбою.

Оглядаючи в статті “Русько-українська література” (1898) драматургію головним чином 80–90-х років XIX ст., Франко лише побіжно зупиняється на творчості Карпенка-Карого, обіцяє найближчим часом повернутись до її розгляду в широкому плані. Та це йому вдалося зробити лише 1907 року, і то вже у вигляді некролога.

Правда, не маючи змоги сам глибоко простудіювати твори великого драматурга, він наштовхував на їх дослідження інших. Цікавий в цьому відношенні факт, про який згадує І.Франко 1902 р. в статті “Остап Терлецький. Спомини і матеріали”. Бачачи велику зацікавленість творами Карпенка-Карого, яку виявляв Остап Терлецький, Франко запропонував йому написати літературну характеристику талановитого драматурга. “Я раз у раз повторяв з натиском, – згадував І.Франко, – що нам для Л.Н. Вісника потрібна студія про І. Карпенка-Карого як письменника і про його драми як літературні твори”. Ці вимоги І.Франка свідчили по високу оцінку ним ідейно-художньої сторони драматургії І. Карпенка-Карого, про підхід до драматичних творів взагалі з міркою літературних творів [283, 57-110].

Однак, О.Терлецький не написав такої статті, яку вимагав про творчість І. Карпенка-Карого І. Франко. В листі від 1901 року до М. Грушевського, тоді одного з редакторів «Літературно-наукового вісника»

І. Франко писав: «посилаю Вам до перегляду розправу О.Т. Так, як вона є, се не є стаття про драми Карпенка, а тільки нарис історії укр. селянства на основі деяких драм Карпенка – річ ані не наукова, бо драми не є історичні джерела, ані літературно-критична і надто дуже вкучна. Для того я є противний друкуванню сеї праці... Додаю, що автор застерігається проти усяких змін, скорочень і т.п.» [283; 107].

Водночас, не дивлячись на критичні оцінки І. Франка, праця О. Терлецького «Українське село в драмах Карпенка-Карого» стали важливим зразком тогочасної літературної критики. Підкреслюємо, що автор акцентує увагу на суспільних конфліктах, представлених в драмах І. Карпенка-Карого, естетичних принципах, показу селянського життя з його суперечливими відносинами.

Таким чином, в науковій спадщині О. Терлецького відобразилися суспільні, економічні, історико-правові, літературні процеси, які відбувалися в Галичині з кінця ХІХ – до початку ХХ століття.

3.2. Публіцистична діяльність

У власній публіцистичній діяльності О. Терлецький жваво реагував на громадсько-політичні виклики, які відбувалися у Галичині в 60-х рр. ХІХ ст. Його публіцистика пов'язана ще з гімназійним періодом у Станіславові, а далі вона наповнилася новим змістом у роки навчання у Львівському університеті в період його діяльності у Відні.

О. Терлецький зазначав, що значний вплив на розвиток суспільно-політичного життя українців Галичини мали події, що відбувалися на Наддніпрянщині, починаючи від 30-х років ХІХ ст. О. Терлецький з цього приводу зазначав, що Наддніпрянщина “мала великий вплив на літературний розвиток галицької Русі, якій піддавала свої ідеї, свої традиції...” [133, 141-146].

Особливе враження справив у Галичині «Кобзар» Т. Шевченка, який вийшов з друку 1860 р. в Петербурзі і куди ввійшли, зокрема «Гайдамаки». Очевидно, серед книг, які привіз у 1862 р. з Києва за дорученням Львівського студентства купець Михайло Димет, був «Кобзар» петербурзького видання 1860 р. Коли з'явився “в Станіславі

один екземпляр “Гайдамаків”, – писав О.Терлецький, – присланий одному школяреві якимсь добрим чоловіком із Львова, то його за пару день майже на шматки рознесли” [79].

Закономірним в концепції реалізму і народності О. Терлецького є (питання про зв’язок літератури з фольклором. Критик робив акцент на соціальному змісту фольклору. Він відзначав важливу роль фольклору в розвитку народної літератури, разом з тим засуджує твори, автори яких сліпо “фотографували” зразки народної творчості. Особлива ланка в естетичній концепції О. Терлецького складає оцінка творчості Т.Г.Шевченка. О. Терлецький одним з перших акцентував увагу саме на соціальних ідеях його творів. Він назвав Кобзаря “першим і самим великим народним поетом в цілій майже Європі” [310, 3-64].

Визначальним у станіславівський період стають інформації О. Терлецького про «Кобзар» Т. Шевченка і його поширення серед школярів, перші оцінки творчості Кобзаря. Він вважав, що в задушливій галицькій атмосфері діяльність і вірші Т. Шевченка викликали щире захоплення в колах молоді, закликали її до дій, заставляли по іншому дивитися на мізерні «домашні» справи.

Одним із центральних у виступах поточної критики було питання, зв’язане із творчістю Т.Шевченка, у вирішенні якого яскраво виявилися світоглядні, ідейно-художні позиції автора. Відомо, що представники москвофільських кіл взагалі заперечували творчість Кобзаря, або робили із нього ідейно-обмеженого. О.Терлецький же вважав, що у задушливій галицькій атмосфері діяльність і вірші Т.Шевченка викликали щире захоплення в колах прогресивної молоді, кликали до дії, заставляли по-іншому дивитися на мізерні “домашні” справи. Під впливом Шевченкового слова і сам О. Терлецький “став прозрівати”, відходити від

романтичного “козакофільства”, бо “... новий, нечуваний світ створився нам із “Кобзаря”. Зовсім іншим показався нам тепер мужик. Погороджений і зневажений донедавна, він нараз піднісся на висоту народного ідеалу і став в очах молодіжи німим, довготерпеливим мучеником...”.

Твори Т. Шевченка плідно впливали на розвиток суспільно-політичної і філософської думки в Галичині, а перше критичне українське слово в Галичині про Шевченка належало діячам “Руської трійці” Я.Головацькому (1845) та І.Вагилевичу (1848) [275, 9-10].

Не міг сприяти піднесенню української культури в Галичині в 50-х роках стан національної в Наддніпрянській Україні. Так, розгром Кирило-Мефодіївського товариства й арешт Шевченка справили гнітюче враження в колах галицької інтелігенції. Цілком ймовірно, що “якби не катастрофа Кирило-Мефодіївського братства в Києві, може й літературний рух галицький не був би так знидів і ми не дожили би були до повного видання “історичного перекенництва малорусинів” ... що знайшло вираз в утворенню кружка Зубрицького–Погодіна” [261].

Галицькі народовці у 60-х роках звертались до творчості Тараса Шевченка. Народовські часописи 60-х років “Вечорниці”, “Мета”, “Нива”, Русалка” друкували твори поета. У “Вечорницях” 1862 року було вміщено поеми “Неофіти”, “Кавказ”, послання поета “І мертвим, і живим, і ненародженим...”, “Холодний Яр”, вступ до поеми “Гайдамаки” та ін. У часописі “Мета” 1863 року надруковано “Заповіт”, “Мені однаково, чи буду...”, “Н.Костомарову”. 1867 року у Львові народовцями на громадські кошти було організовано видання двотомника поезій Тараса Шевченка [231, 81-99].

Творами Т. Шевченка особливо захоплювалась студентська і учнівська молодь. “Не було майже питомця (з виїмкою хіба деяких духово зовсім німецьких), який би не мав переписаних поем Шевченкових”, – згадував про першу половину 60-х років відомий композитор, народовець А.Вахнянин. “Амбіцією кожного з нас, – свідчить сучасник, – було вміти якнайбільше творів Шевченка напам’ять” [134, 71-78].

Покликані об’єктивним ходом історії захищати інтереси селянства, вони в юності з жадобою читали, вивчали Шевченка, який був для них попередником і вчителем. Тому не дивно, що “переворот у поглядах молодіжці зробив аж могутий талант Шевченка... Новий, нечуваний світ створився нам із «Кобрязя» і молоде, свіже, незіпсоване серце відразу полюбило його. Зовсім інакшим показався нам тепер мужик... Всіх голосна Муза великого поета, як кліщами тягла до себе і всі ми тоді поробилися гарячими хлопоманами», – як писав згодом О.Терлецький.

Намагаючись в усьому наслідувати Т. Шевченка, О.Терлецький починає писати вірші, що не завжди виразною ідейною спрямованістю, але важливі для нас як свідчення думок, пошуків і переживань молодого Терлецького, як вияв впливу Шевченка. Про своїх сучасників писав О.Терлецький: «Обніміте, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеться, заплакана мати!» – казав Шевченко, і ми обіймали його і любили так, як лиш молоді серця вміють любити” [143; 157; 176, 5-19].

Твори Т. Шевченка виховували не споглядацький, сентиментальний патріотизм, а дійову любов до батьківщини, кликали до дії.

Уперше О.Терлецький виступив з друкованим словом про Т.Шевченка у 1874 році в народовському журналі “Правда”. Цей виступ О.Терлецького був одночасно гострою критикою політичної програми

народовства. І не дивно, що друкування статті О.Терлецького “Галицько-руський народ і галицько-руські народовці” у “Правді” було припинено.

У цій статті О.Терлецький повідомляє про захоплення Шевченком у 60-х роках: “На золотих крилах фантазії великого поета кожне молоде серце руське думало вирватися із тої душної атмосфери щоденного життя, із його понурої дійсності, із його важкого невідрадного положення. Якимсь одним великанським поривом гарячого серця, якимсь одним героїчним ділом ми хотіли на шматочки пірвати ті кайдани, що всасалися в тіло народне; хотіли перемінити усі ті відносини, що таким важким каменем лежать на руках і ногах простого хлопа...”. І Терлецький звинувачує народовців за те, що не підтримали і не розвинули далі той бунтарський дух та громадську активність, що оволоділи були молоддю під впливом Шевченкового слова.

Значний інтерес у Галичині викликала й історична тематика творів Т. Шевченка. До її трактування ідеологи народознавства й революційної демократії підходили з різних позицій. На вечорі віденського товариства галицького студентства “Січ” у присутності численних гостей з чеського, хорватського, російського, польського молодіжного товариств з доповіддю “Шевченко і Некрасов” виступив О.Терлецький. Він констатував, що для Галичини “якнайважливішим питанням є питання хлопське”, що 1848 рік не усунув “несправедливих економічних стосунків” у житті народу, що політичні свободи не визволили його “з економічної неволі”. Визначаючи роль літератури у визвольній боротьбі народу, О.Терлецький звертає увагу на те, що в Росії “кріпацтво знесено вправді пізніше, але там віддавна вже література працювала над виявленням сеї справи” [108, 245-246].

О.Терлецький пов'язує творчість Т.Шевченка з насущними завданнями українського народу в соціальній і національно-визвольній боротьбі. «Шевченко, від сумної теперішності обертаючись до минувності, в блискучих споминках народної борби за волю шукає відради і заохоти до нової праці, нової борби за волю» [40, 1-20; 79; 91, 806-807].

Як літературознавець, О.Терлецький виступив пропагандистом і спадкоємцем естетичних засад Шевченкової творчості. Про якого художника не писав Терлецький, він часто порівнює його творчість з творчістю поета. Літературна спадщина Шевченка була для О. Терлецького взірцем ідейності, народності, мистецької досконалості [108, 245-246].

Вплив Т. Шевченка О. Терлецький бачить також у тому, що молоді галичани почали відходити від романтичного захоплення «козакофільством», а підносилися «на висоту народного ідеалу». У львівський період своєї діяльності О. Терлецький звинувачує народівців, що вони не підтримали і не розвинули під впливом Шевченкового слова «бунтарський дух» та «громадську активність».

Пропагандою творів Т. Шевченка О. Терлецький займався і в наступні роки. Це було пов'язано з тематикою реферативних виступів, які віддзеркалювалися передовсім у Львівській пресі, у товаристві «Січ» у Відні. У цій молодіжній студентській структурі О. Терлецький знайомив із творчістю Т. Шевченка не лише українців, а й представників чеського, хорватського, російського, польського студентства.

Публіцистична діяльність О.Терлецького після археологічного зїзду 1874 р. у Києві була пов'язана із Наддніпрянщиною. О.Терлецький виступає із статтями в газетах «Вольное слово», «Южный край», журналі

«Вперед» та інших періодичних виданнях. На його суспільні позиції впливали різні умови, обставини та чинники (соціальні, політичні, історико – традиційні, національні, демографічні та ін.). О. Терлецький у своїй роботі чітко відчував ставлення австрійської монархії до української преси, її організаторів та редакційних груп. Водночас він розумів і вплив преси на формування національної самосвідомості, яка гуртувала маси до стратегічних цілей.

Саме з публіцистичної діяльності О. Терлецького можна визначити етапні періоди в житті українців Галичини – це вплив на них Кирило-Мефодієвського братства, «Київської громади», журналу «Основа», творчістю українців у підросійській Україні.

Політичне майбутнє галицьких українців та їх національнодержавні перспективи О.Терлецький пов'язував з Наддніпрянською Україною, де проживала більшість українського населення і «лежала будучність народу». Публіцистична діяльність автора окреслювала шлях українства до державності, на думку якого він пролягав через «просвітительство в національно-політичному житті».

Публіцистичні праці О.Терлецького відображали усі стержневі віхи галицького суспільно-політичного та інтелектуального життя.

Висновки до III розділу

У роботі виділено декілька напрямків наукової праці О.Терлецького. Першу групу складають його твори із суспільно-політичної та соціально-економічної проблематики. До цієї групи належать твори: «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), де він виступив проти русофілів-московофілів, засуджуючи їх занепадництво і реакційність; «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах» (1881), проаналізував прибутки європейських біржовиків на підприємствах Відня, Кракова, Львова та показав злиденне становище робітників та ремісників; в підсумковій частині цієї роботи робить висновок про необхідність створення робітничої організації. Значний суспільний резонанс мала робота О.Терелецького «Лихва на Буковині» (1878), яка була написана як рецензія на брошуру австрійського економіста Ю.Пляттера. О.Терлецький дискутує з автором брошури відносно причин зубожіння і злиднів серед буковинського селянства, відкидаючи його тези про «лінивство» та «пияцтво» і висуває власні аргументи щодо соціального стану селянства: малоземелля, відсутність можливості заробітків і освіти та ін.

Гостру полеміку у галицькому українському суспільстві викликала стаття О.Терлецького «Першопричини великоруського народу» (1873), де було аргументовано історичні права «руських»-«українців» Галичини і Наддніпрянщини на давньоруську спадщину. Встановлено, що це була одна з перших публікацій із означеної проблематики, яка з'явилася вже на початку 1870-х рр.

Квінтесенцією думок автора, щодо аналізу суспільних процесів у Галичині стали його публікації щодо знесення панщини 1848р. у краї,

аналіз відносин між москвофілами та народовцями («Москофіли і народовці», 1902), рецензії та відгуки, які з'явилися вже у 1890-х рр.

Зазначаємо, що переважне число видань О.Терлецького пов'язане з літературою і літературною критикою. Це праця «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872рр.», де проаналізовано літературний процес галицьких українців в часи перебування у складі Австрії (Австро-Угорщині). У дисертації зроблено висновок, що окрім літературного дискусу, який є важливим з огляду на інформативність, засадничими є позиції автора щодо аналізу суспільних основ літературного процесу. У дисертаційній роботі також проаналізовано другу частину роботи «Галицько-руське писемництво 1848-1865рр.». Обидві роботи О. Терлецького стали предметом огляду здійсненого І.Франком.

Як окремий напрям літературознавчої критики у дисертаційній роботі розглянуто працю О.Терлецького «Українське село в драмах Карпенка-Карого», де він звернув увагу на суперечливі відносини в українському селі, відмітив естетичні принципи автора драм.

Зазначаємо, що в науковій спадщині О.Терлецького відображались суспільно-економічні та літературні процеси, які відбувалися у Галичині з кінця ХІХ – до початку ХХ століття.

Публіцистична діяльність О.Терлецького була пов'язана з суспільно-політичними викликами Галичини від 1860-х рр. і до початку ХХ ст. Установлено, що вона розпочалася ще в роки навчання у Станіславівській гімназії, а далі продовжилася у Львівському та Віденському університетах. Початковий період публіцистичної діяльності О.Терлецького пов'язаний з поширенням творів та ідей Тараса Шевченка в галицькому та віденському молодіжних середовищах. У своїх публікаціях він підносив галичан до рівня «народного ідеалу». В розділі

зазначається, що працюючи у Відні О.Терлецький знайомив із творчістю Т.Г.Шевченка не лише українців, а й представників чеського, хорватського, російського, польського студентства.

У розділі зазначено, що після участі у 1874 р. в археологічному з'їзді у Києві О.Терлецький налагодив зв'язки з Наддніпрянцями та почав публікуватися в газетах «Вольное слово», «Южный край», журналі «Вперед». Важливими для галичан стали інформації О.Терлецького про діяльність наддніпрянців – Кирило-Мефодіївське товариство, про журнал «Основа» та зміст статей опублікованих в ньому, творчість окремих діячів та літераторів у підросійській Україні.

Розділ завершується аналізом публіцистичної діяльності О.Терлецького, яка була пов'язана із виробленням ним національно-визвольних перспектив українців. Йшлося про «будучність народу», шлях до державності через «просвітительство в національно-політичному житті». Зазначено, що у публіцистичній діяльності автора відображались усі політичні та суспільні виклики галицького суспільства 1860-х рр. – початку ХХ ст.

РОЗДІЛ ІV

ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ – ТЕОРЕТИК ТА ПРАКТИК ПРАВА

Правнича діяльність О.Терлецького пов'язана з розв'язанням загальних питань про виникнення та сутність держави: права, які він намагався вирішити на галицькому ґрунті та реалізацією практичних завдань в ході власної адвокатської практики.

Суспільно-політичні ідеали О.Терлецького сформувалися в останній третині ХІХ ст., коли в Австро-Угорщині пройшли децентралізаційні реформи, які повинні були гарантувати вирішення національних проблем численним народам імперії. Водночас у самому галицькому суспільстві актуальним залишалося польсько-українське протистояння, а в українському таборі діяли внутрішні конфлікти між народовцями та русофілами, а в кінці ХІХ ст. сформувалися національні партії.

Діяльність О.Терлецького як юриста в історичному плані була пов'язана із Львівським університетом, де він у 1890-х рр. сформувався як вчений, а його наукова праця була пов'язана з кафедрою австрійського цивільного права з українською мовою викладання. Уся робота О.Терлецького в університеті була пов'язана не лише з теоретичним вивченням положень юридичної науки, а й з підготовкою докторату, де вчений працював виходячи із засад «основного Австрійського Закону...». Не стояв О.Терлецький у Львівському університеті і осторонь від політичних проблем, передовсім викликаних польсько-українським протистоянням. На рубежі ХІХ-ХХ ст. українці у Львові, а в їх числі професори М. Грушевський, С. Рудницький та ін. включалися у рух українських університет у Львові [172; 173; 174].

Польсько-українське протистояння знаходило свій вплив і в стінах Львівського університету, адміністрація якого полонізувала вищу школу. Особливо активно це відбувалося у 1869 р., коли польська мова отримала у краї статус офіційної. Українці намагалися зберегти та розширити власні права в освіті. Українські студенти відчували дискримінацію з боку польського керівництва університету, а тому намагалися збільшити кількість українських кафедр, розширити можливості викладання українською мовою [372].

Підготовка докторату О. Терлецьким у Львівському університеті співпала з періодом 1890-их рр., коли «доцентуру» здобував інший відомий правник, в майбутньому професор і завідувач кафедри Станіслав Дністрянський [361].

До «новоерівського часу» (до 1890 р.) – у Львівському університеті уже діяло чотири українські кафедри: дві на юридичному та дві на філософському факультеті. Згідно польсько-українських домовленостей, підтриманих віденським урядом з 1894р. було відкрито «кафедру всесвітньої історії із соціальним оглядом на історію Східної Європи» (тобто кафедру історії України), яку очолив Михайло Грушевський [177, 78-93].

О.Терлецький як правник формувався під впливом українських професорів у Львівському університеті, зокрема С.Дністрянського та ін. На кафедрі австрійського цивільного права з українською мовою викладання читались лекції та відбувалися правничі семінари з цивільного і конституційного права, унормовувалася українська юридична термінологія, а також опрацьовувалася власна концепція держави і права. В майбутньому до цього процесу долучився і О. Терлецький. Початок ХХ ст. ознаменувався появою наукових праць

С. Дністрянського, які справили вагомий вплив і на інших українських працівників. Це були роботи: «Сімейне право», «Австрійське право про зобов'язання» та ін. [361].

Особливо актуальною для працівників стала дискусія відносно мови викладання у Львівському університеті. Зокрема, професор С.Дністрянський, відстоюючи права українців на власну мову у вищій школі, аргументував власну позицію положеннями ст. 19 «Основного Австрійського закону...» і присвятив цьому наукову працю «Права руської мови у Львівським університеті» [361].

Ще в період навчання О.Терлецького на юридичному факультеті виникли проблеми із науковим забезпеченням українцями двох національних кафедр: вже у 1870р. на кафедрі карного права і процесу поляка В.Скорівського замінив українець доктор Іван Добрянський, після смерті якого її професором став українець доктор Петро Стебельський. Однак, проблеми із заміщення викладацькими кадрами виникли на другій кафедрі з українською мовою викладання – кафедрі австрійського цивільного права: після смерті професора Омеляна Лопушанського у 1875р. кафедра залишилася без очільника. Керівництво університету намагалося поставити свою кандидатуру та це викликало негативну реакцію з боку українців – розпочалося тривали протистояння між українською громадськістю Львова та університетським сенатом [375].

На певний час – 1882-1891 рр. професором цивілістики став професор Омелян Огоновський, та знову після його смерті виник конфлікт. Українська громадськість підтримувала Михайла Зобкова – українського правника з Боснії, який представив дисертаційну наукову працю, однак вона була відхилена сенатом університету. Згодом М.Зобков захистив цю дисертаційну працю у Загребському університеті.

Врешті сенат університету вирішив передати кафедру поляку докторові Александру Долінському, однак українсько-польське протистояння змусило його відмовитися від кафедри [378].

Таким чином, майже сім років питання керівництва кафедрою цивільного права залишалося відкритим.

Нарешті, зміни наступили з приходом в університет С.Дністрянського, якому адміністрація дозволила мобілізуватися, що дало змогу стати спочатку доцентом кафедри австрійського цивільного права, а в 1901р. – надзвичайним професором. Статус професора давав підстави очолити кафедру [361].

О.Терлецький спільно з С.Дністрянським працювали у правничі комісії наукового товариства ім. Шевченка, розпочинали видання «Правничої бібліотеки».

Наукові пошуки О.Терлецького завершилися захистом у 1899р. дисертації, за яку вчений отримав наукову ступінь доктора права [299; 259].

Проте вчений, який в пору захисту дисертації вже був знаним політологом і письменником зосередився на практичній юриспруденції, працюючи адвокатом та реалізуючи окрім дисертаційної роботи проекти правової науки.

Таким чином, можемо стверджувати, що О.Терлецький належав до тих галицьких суспільно-політичних діячів, які велике місце відводили вирішенню державно-правових проблем [299, 259-270].

Розвиваючи, поруч з літературою і літературознавством, філософією, соціологією, науко про державу й право, він глибоко розумів те значення, яке воно має для демократичних перетворень суспільства. В державі і праві, він бачив можливості, завдяки яким народ зможе

здійснити соціально-економічні перетворення, бачив творчу силу цих інститутів в майбутньому вільному суспільстві.

О.Терлецький не був марксистом, а у своїй діяльності, яка реалізовувалася в суспільно-політичній і ідеологічній роботі виступив проти монархій, пригнічення і несправедливості. Висловлюючи інтереси передовсім селянства, міських низів. Інших пригнічених мас, в своїй теоретико-правничій діяльності він поєднав вчення про державу і право з ідеалами боротьби за соціальні, політичні і національні права українців Галичини і Наддніпрянщини, усього українського народу.

Проблемами політики і права займався у Львівському університеті окрім О.Терлецького ще й професор С.Дністрянський. Зокрема ним у цей період були визначені засадничі підпори до права: політики і розглядав право як норму суспільного життя, а політику вважав методом, яка цим життям може кермувати. Таким чином, право і політика у його розумінні стояли в «нерозривному зв'язку між собою», а зміни в суспільному житті повинні були зв'язуватися із нормами, яким воно відповідає. Що ж до політики, то вона можлива тільки там, де є правні норми і де існує потреба далі їх розвивати. (Про ставлення О.Терлецького та С. Дністрянського до концептів «політика» і «право» – див.: Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2019. – Т. 1. – 428 с.).

Можна стверджувати, що історико-правові дослідження проведені у Львівському університеті на зламі ХІХ-ХХ ст. (С.Дністрянський, О.Терлецький і ін.) дозволили в перспективі визначити «ідеї української державності», обґрунтувати підстави права українського народу на самовизначення, розкрити зміст історичної, державно-правової і соціальної синтези в суспільному поступі держави і народу.

Окремі дослідники називали О.Терлецького соціологом, аналізуючи його висновки щодо соціальної та соціально-економічної історії. Це ж відмічала газета «Діло» ще у 1899 р. Показовим у цьому плані є те, що на рубежі ХІХ-ХХ ст. окремі галицькі правники стали першовідкривачами такого напрямку як статистика. Зважається, що цей дослідницький напрям був підвиданий практикою та реаліями галицької дійсності. Зачинателем статистики став професор С.Дністрянський, який розглядав цю галузь знань як фундамент, чи, скоріше допоміжну дисципліну для проведення соціально-економічних, правових та соціологічних досліджень. Зокрема були визначені такі розділи статистики: статистика населення, аграрна, торговельна, промислова, робітнича, шкільна, санітарна, кримінальна та інші види статистики [299]. (Ці ж проблеми піднято у роботі С. Дністрянського «Національна статистика». Рік видання не зазначений).

Вивчення творчого доробку О.Терлецького допомогло виявити цілу низку проблем, що стосуються виникнення і сутності держави і права, що стало підставою для з'ясування його державно-правових поглядів.

Державно-правові погляди О.Терлецького формувались в останній третині ХІХ ст., коли в галицькому суспільно-політичному житті проходила боротьба між галицькими партіями – “москвофілами” і “народовцями”, коли формувалась їх програма та висувались властиві, як російському політикуму, так і певним силам в Австрійській монархії [299].

В ідейно-політичному контексті О.Терлецьким висувалась програма, яка, в першу чергу, звертала увагу на себе своєю соціальною зорієнтованістю. Оцінюючи попередній політичний досвід у Галичині, О.Терлецький зазначав, що “староруські партії” ніколи не мали ніяких симпатій до селянина. Вони прагнули до панування над масами, а не до

рівності мас”. Аналогічна критика стосувалась і утвореного у 60-х рр. XIX ст. народовського крила. З приводу діяльності цієї течії О.Терлецький зазначав, що вони “не хотіли думати про народ”, тобто, що в них була відсутня чітка соціальна програма. О.Терлецький гостро критикує сліпе захоплення “народовців” минулим українського народу, в якому вони шукали ідеал майбутнього державно-правового устрою. Виступаючи з критичними застереженнями щодо державно-правових і суспільно-політичних ідей і програм “москвофілів” і “народовців”, він відстоював державно-правові та суспільно-політичні інтереси галицької української суспільності у контексті ідей національного визволення [299, 101-120].

Визначаючи державно-правові перспективи українства у Галичині, О.Терлецький виходив із необхідності економічного, політичного, національного і духовного звільнення народу. Він відзначав роль мас в історії, акцентуючи увагу на тому, що минув той час, коли історія розглядалась, як історія діяльності “верхів”. Для О.Терлецького “історія – це боротьба народів проти багатих верхів” [91, 806-807]. Для того, щоб організувати цю боротьбу, на думку політика, необхідно “просвітити народ, підняти його свідомість не тільки книгами і письмом...”. Зміст “просвіти народу” О. Терлецький бачить у загальному розвитку наукових знань у суспільстві і лише через досягнення певного рівня цих знань суспільство може бути підготовленим до кардинальних змін у ньому. Отже соціальні рухи у суспільстві, за ідеєю О.Терлецького, повинні відбуватися через усвідомлення необхідності змін у вирішенні першочергових соціальних завдань.

Вирішення проблем держави і права, О.Терлецький тісно пов'язував з економічними відносинами в країні, з економічним становищем народу, а економічне визволення останнього вважав головним у його житті.

Він бачив тісний зв'язок між економікою, державою, правом і політикою в цілому. Розуміючи економічні проблеми як основні в суспільстві, О.Терлецький доводив необхідність їх спільного вирішення з політичними завданнями, державно-правовим перетворенням. Основне в житті народу – “його соціальне становище, визволення з-під гніту панів і буржуазії, його економічна незалежність” [40, 1-20].

Даючи оцінку революціям XVII–XVIII ст., які дуже мало дали народу, зокрема революції 1848р., в результаті якої селянин змушений сплачувати податок за те, що його зробила “вільною людиною” (Остап Терлецький).

О. Терлецький приходять до висновку про можливість соціального і політичного визволення народу шляхом соціальної революції, здійсненої спільно робітниками і селянами всіх національностей, які населяють Австро-Угорщину.

Вирішення соціального питання можливе тільки власними силами трудящих всіх національностей, які населяють Австро-Угорщину, про що зазначав О. Терлецький у праці “Робітнича плата і робітничий рух в Австро-Угорщині в останніх часах” [91, 712].

“Як в минулому, так і сьогодні, писав він, перед народом стоять тіж вороги, таж неправда, таж зло, тільки злидні народу стали ще більшими: більше народу, а менше хліба і менше землі; більше нищенських рук, простягнутих до куска хліба, і значно менше тих, які спроможні “нагодувати своє брюхо і прикрити (користь) голе тіло”. Цілком зрозуміло, що для визволення народу потрібні не декларації, не

напівміри, а корінні зміни соціально-економічного ладу, усіх його установ [91, 763].

О.Терлецький, визначав відношення особи до держави, вважаючи недостатнім в умовах класової боротьби в Галичині стверджувати тільки те, що людина по своїй природі істота політична і тому призначена для життя в державі.

Держава ж, в свою чергу, існує не для боротьби проти неї, а для життя в ній. Тим паче, – зауважив Остап Терлецький, – людям не байдуже в якій державі живуть і яка політика цієї держави по відношенню до них самих. Людина повинна не тільки жити в державі, але і боротися за утвердження кращої, справедливішої держави правової системи в ній, за політичний прогрес свого народу, за свої політичні права і свободи [299, 101-112].

З такими проблемами підходив о. Терлецький до вирішення питань походження і сутності держави і права, розглядаючи їх в єдиному потоці виникнення суспільства. На його думку виникнення держави і права – є результатом закономірного процесу історичного розвитку суспільства. У світі існує один закон розвитку. Об'єднання в суспільство і виникнення держави і права, рівне як їх розпад – це результат діяльності цього закону.

Далі О.Терлецький зображає природний хід процесу інтеграції. Малі поселення об'єднуються в великі, великі – в провінції, провінції в королівства. В кінцевому результаті це призведе до зникнення кордонів племен. Так, у сучасній йому Європі між державами також виникали союзи в більшій чи меншій мірі стійкі, об'єднані політичні групи або партії, які своїми взаємними впливами обмежували виникнення конфліктів між народами, домовлялись, про вирішення міжнародних

суперечок, утворювали міжнародні суди. Падіння комерційних кордонів, розвиток комунікацій, сприятимуть міжнародному спілкуванню та стануть результатом міждержавної діяльності. В цьому О.Терлецький вбачав зародки європейської конфедерації, вважаючи її найбільшою інтеграцією людства.

Такі інтеграції О. Терлецький називав поверховими об'єднаннями, виділяючи, при цьому, від них внутрішню інтеграцію. З розвитком політичної інтеграції інтегруються і розрізнені частини суспільства, тобто не що інше як виникає уряд, адміністрація, військо, церква, законодавство. Ці “галузі інтеграції” об'єднуються в одне ціле – в державу. Найважливішою, з погляду О.Терлецького, є інтеграція соціальна. Виникнення держави і політичних союзів на думку О. Терлецького не припиняє процесу інтеграції людства, який закінчиться із створенням найдосконалішого суспільства [299, 147-158].

Таким чином, основними причинами виникнення держави і права були зовнішні і внутрішні інтеграції народів, розвиток їх духовної і матеріальної культури.

В державно-правових поглядах О.Терлецький розкрив закономірності які існують в соціальному світі. Розвиток суспільства і його інститутів не є появою випадкових сил та обставин, не є наслідком діяльності видатних особистостей, підпорядковані закономірності, в основі якої лежать умови матеріального життя даного суспільства [207, 39-41].

О.Терлецький зазначає, що практично в усій Європі, в міру дії законів суспільного розвитку відбувається процес перетворення держав із феодальних в конституційні, поліцейсько-бюрократичні, тобто буржуазні. Ці перевороти і не зважаючи на активну і повсюдну проповідь феодалізму

і церкви, здійснюються в повному підпорядкуванні владі. Без належного урахування в активній діяльності суспільних сил історичного перебігу закономірностей суспільного розвитку дія цих сил приречена на поразку. Так, продовжує О.Терлецький, феодальна держава намагалась будь-якою силою затримати поступ народу, “але навіть під залізною кришкою абсолютизму реальні обставини життя виявилися сильнішими”, аніж той укомплектований апарат, який кожна деспотична система, а особливо тогочасна австрійська, використовувала для того, щоб це життя задушити і вбити [299].

На прикладі польського визвольного руху, спрямованого на возз'єднання Польщі в історичних межах 1772 р., О.Терлецький (в цілому схвалював прагнення поляків створити незалежну державу), пояснював що причина поразки поляків полягала в тому, що ті йшли урозріз вимогам закономірного розвитку суспільства, усіх його сторін. Суперечністю їхньої діяльності було те, що вони після знесення кріпацтва в Галичині, подій 1848 року і “політичного потепління” в країні хотіли побудувати польську демократичну державу, але при збереженні національного і політичного кріпацтва для галицьких русинів”. О. Терлецький твердив, що справжня демократія ніколи не може поєднуватись з будь-якою формою гноблення і цю суспільну закономірність нікому не вдалось ще обійти. Як бачимо, Терлецький був прихильником демократичних форм державного устрою.

Досить змістовно розкрив О. Терлецький суть держави на прикладі Австрійської монархії феодального і буржуазно-конституційного періоду. До уваги при цьому брались відносини, які існували між даною державою і народом, тобто те що робить держава для народу в їх економічному, політичному, національному і культурному розвитку [299].

Кому ж повинна служити державна машина? Питання яке ставив О.Терлецький перед собою, намагаючись водночас відшукати відповідь на нього. Його ідеалом була республіка робітників і селян. “Австралійська монархія, – писав О. Терлецький, – поклала на простих робітників, на селян усю тяжкість своїх величезних витрат. Становище селянина не покращилось від того, що його одягнули в новий конституційний хомут” (ці положення були аргументовані у праці О. Терлецького «Лихва на Буковині»).

Характеризуючи австрійську феодальну державу, О. Терлецький підкреслював її класову суть, владу поміщиків над селянами, де поміщик був як законодавцем, так і суддею, опікуном підлеглих, і носієм адміністративної, політичної і виконавчої влади.

Не покращили становища селянина і державні реформи Йосифа II, які зміцнювали феодальне суспільство і абсолютну монархію. Селянин і далі відробляв панщину, незважаючи на те, що згідно закону вважався особою, вільною.

А непослушного селянина карали. Тяжкість покарання залежала від рішення домінії. Оскільки, вони могли втратити величезну кількість робочих рук, а також загинули б їхні кастрові привілеї без абзацу. Реформи Йосифа II з одного боку захищали селян від свавілля домінії, а з другого закріплювати повне підпорядкування селянина домінії як політичній владі.

“Так патент 1 вересня 1781 р., – писав О. Терлецький, – закріплював поослушність селянина усім наказам домінії і її урядникам. Якщо ж селянин відчуває себе ображеним, він має право подати скаргу, проте це не звільняє його від виконання наказів домінії. Непокірною ж селянина карали. І тяжкість покарання визначала домінія”. Після смерті Йосифа II

відбулося зближення уряду і галицьких феодалів проти селян. Феодална держава пригнічувала народ не тільки економічно, політично, але і морально, але і морально. Галицьких селян феодализм скував і елементарних питаннях освіти. “Необхідно визнати, що галицькі феодали добре розуміли наслідки народної просвіти, в результаті якої б вони втратили велику кількість робочих рук, а також загинули б їх кадастрові привілеї”.

На зміцнення експлуататорської держави спрямовувались і проповіді священників. Добровільний послух церква проголошувала найвищою добродією.

Характеризуючи становище галицького селянина в феодалній державі, О. Терлецький зазначав, що народ в Австрійській монархії був робочою силою, селянин був робочим волем для панівних класів. А після придушення, в р. селянських заколотів, які спалахнули в деяких місцях Галичини внаслідок посилення панщини, народ побачив, що у своєму пригнобленому становищі йому ні на кого покладатися. “І в національному, і в економічному, і в освітньому відношеннях народ русинів помирав. Помирав, але так і не помер, його придушили історичні обставини, вони ж його і підняли”, – писав О.Терлецький у 90-х роках [40, 1-20].

Березневі події 1848 р. у Відні скинули феодалний абсолютизм, який протягом тривалого часу проголошував волю монарха в державі усім, а народ – нічим. Під тиском повсталих імператор Фердинанд змушений був “дарувати” конституцію. В ході подій 1848 року ліквідовано і панщину. Тим самим, галицька феодална реакція попередила повстання селян і зберегла свої майнові привілеї.

Революція закріпила нові відносини в суспільстві, збільшила капіталістичний розвиток, згуртувала нації імперії. Складено проекти федеральних перетворень країни. В одному з них, з метою створення союзу національностей Австрії, держава поділялась на 15 національних областей, однією із яких була Галичина. Проте створення Австро-Угорської дуалістичної монархії поклало кінець федерації в Австрії, але зупинити національно-визвольний рух в країні монархічна влада не змогла.

Події 1848 року підірвали основи державного устрою всіх європейських країн, уряди яких з острахом заглядали у завтрашній день.

Березневий вітер 1848 р., писав О. Терлецький, розхитав і повалив могутність централізованої держави. Все пішло вверх дном. Зруйновано урядову систему. Наступила політична свобода.

А який з того результат? "Народовці не допомогли галицьким селянам скористатися політичною свободою. Русини не мали своїх політичних діячів. А шум і тряскіт з яким руйнувалися старі державні порядки в Австрії, приглушили русинів і їх заляканих і придавлених "політичних діячів" – "народовців". На початках вони навіть не знали, що робити з "дарованою свободою". В "народовської" інтелігенції не було ані віри в свої сили, ані власної ініціативи, сильною була тільки віра в силу уряду і верховну владу" [44, 1-20; 45, 1-31, 34-37; 46, 1-3].

В таких умовах, коли інтелігенція відійшла від народу політична свобода не використовувалась і помирала. Не було такої сили і творчої думки яка б підтримала остигаючий запал народу і він поступово потрапляє під економічний і політичний вплив своїх "суперників".

Такою описав О. Терлецький, Галичину, а разом з нею і становище українських селян після подій 1848 року в Австрії. І так, Галичина

залишалась селянською державою, Австрійська держава із феодальної, Австрійська держава із феодальної, бюрократично абсолютистської перетворилось в конституційну". Новий же конституціоналізм був не чим іншим як старим напівабсолютизмом [299].

Характеризуючи австрійську державу, О.Терлецький підкреслював її верстову суть, стверджуючи, що поміщик був як законодавцем, так і суддею, опікуном підлеглих і носієм адміністративної, політичної і виконавчої влади. Березневі події 1848 р. у Відні скинули феодальний абсолютизм, а імператор змушений був «дарувати» конституцію. Революція закріпила нові відносини у суспільстві, привела до нового стану розвитку товарно-грошових відносин, згуртувала нації імперії. Автор стверджує, що створення Австро-Угорської дуалістичної монархії поклало кінець абсолютизму в Австрії, але зупинити національно-визвольний рух в країні монархічна влада не змогла.

О. Терлецький бачив ті суттєві зміни, які відбулися після березневих подій 1848 р. в суспільстві і державі. Не помітним для нього не могло не залишитись і те, що революція не вирішила соціальних суперечностей. Перемога феодальної контрреволюції породила нові суспільні суперечки, що так наклало свій відбиток як на конституцію так і на державу, яка ступила на капіталістичний шлях розвитку. Змінився тільки тип держави і її форми, але її сутність залишилась попередньою експлуаторською і спрямовувалась на політичне, економічне і національне пригноблення мас на онічнення націй, а в Галичині ще й на ополчення українського народу, який складав більше 80-ти відсотків населення краю тією ж старою.

О. Терлецький розумів, що нова держава не виконала своїх зобов'язань перед народом, не дивлячись на закріплені в конституції

обіцянки і гарантії. Народ продовжував залишатися економічно і політично залежним. “Політику інтересів, яку проводила нова держава була політикою буржуазії і поміщиків”. Піддаючи гострій критиці австрійську конституцію О.Терлецький зазначав, що вона навіть формально не захищала людину від свавілля влади. “Навіть книжок не можна було поширювати! І це – писав він, – конституційна держава, яка таким підлим способом підлапузюється! Підла Австрія, підліша за Росію!” [27, 161].

Такої думки щодо австрійської конституції і Австрії дотримувалися усі галицькі революціонери-демократи. Зокрема Іван Франко австрійську конституцію називав “свинською”, а М.Павлик оцінював її як “безправ'є і свавільство” [109].

М. Павлик писав, що австрійська конституція закріплювала свободу думки, слова і науки, таємницю листування, недоторканість поштової кореспонденції громадян, їх житла і особи проте уряд, суд і поліція не виконували цього.

Яскравим прикладом цього може служити судовий процес над галицькими соціалістами. Так, на першому процесі М. Павлика засуджено за переписку з М. Драгомановим, тобто не що інше як за ті дії, що дозволялися конституцією, а на другому – за те, що той поділяв соціалістичні погляди – і знову ж таки, за те, що гарантувала австрійська конституція. обидва вироки суду були результатом судового свавілля. О. Терлецький разом з І. Франком і Павликом критикували формальні приписи австрійської конституції, найважливіший із її інститутів – охорону права і свобод громадян який мав би закріпити непорушність основних прав і свобод особи, суспільства і організацій [120, 11-24].

Галицькі революціонери-демократи на сторінках преси заявляли, що в Австрії діє не конституція, а свавілля уряду, чиновників, суду.

О. Терлецький писав: “Ті, які здивуються чому народні маси в Австрії до цього часу не виступили самостійними партіями і не висунули енергійних діячів, ми вкажемо на головну причину – в конституції Австрії немає політичної свободи” [78; 120].

В єдності з державою О.Терлецький розглядав і право. На його думку право – це юридичний закон чи інший акт державної влади, який приписує правила поведінки для класів, груп населення, або ж для всього народу країни.

Сутність права виводив (приходив до висновку) із соціально-економічної основи суспільства. В праві він вбачав цілеспрямоване волевиявлення влади, яке відображало інтереси класів, в руках яких знаходилась політична і економічна влада над народом. Своє розуміння сутності права О. Терлецький виклав в характеристиці державних реформ Йосифа II.

Критикуючи державні реформи Йосифа II, Терлецький сформулював своє розуміння зв'язку правової системи в державі з економічним устроєм і завданнями її розвитку, наголошуючи на тому, що навіть найкращі закони, якщо вони не втілені в життя (реалізовані), залишаються тільки на папері, прикладом чого можуть бути укази Йосифа II. Укази Йосифа II виражали волю реформатора, а не волю пануючого класу феодалів. Терлецький добре розумів, що право повинно відображати волю пануючого класу, спрямовану на запровадження такого ладу і відносин, в яких зацікавлений цей клас.

В указах Йосифа II не було ні першого, ні другого. Дворяни не підтримували реформатора, і володіючи реальною політичною і

економічною владою в країні, поступово підкочувалися під фундамент цих реформ, доти поки не підірвали його.

Розуміючи, що законодавство є засобом реалізації(втілення) державної політики О. Терлецький підкреслював, що між змістом закону і способом його здійснення повинна існувати єдність. Такої єдності не було в реформаторських актах Йосифа II.

Таким чином, О. Терлецький бачив суть права не тільки в словесному змісті нормативного акту, але і в правильному втіленні його в життя. Тільки добре зорганізований державний апарат може забезпечити реалізацію права. Терлецький звернув увагу і на забезпечення правових приписів примусовою силою держави, яка повинна бути реальною.

Ці висновки зроблені на основі критики законодавства Йосифа II послужили основою тверджень, що повне визволення народу може бути закріплено в законах, написаних безпосередньо народом – робітниками і селянами.

Стверджував, що правовими нормами не можна змінити характер суспільних відносин людей і економічний устрій в суспільстві. Наприклад: юридичний закон не ліквідує лихварство, бо воно породжене існуванням дрібних виробників в умовах великого промислового і сільськогосподарського виробництва.

Основним критерієм оцінки права, так і держави вважав "розмір " права і свобод гарантованих масам. Виходячи з цього питання політичних прав і свобод, займало головне місце в державно-правових поглядах О. Терлецького.

Державно-правові перспективи українців в Галичині О.Терлецький виводив із необхідності економічного, політичного, національного і духовного звільнення народу. При цьому він зазначав, що головну роль у

суспільному процесі відіграє народ, а його рух по шляху історичного розвитку є закономірним для суспільства.

Теоретичні положення про сутність держави і права О.Терлецький реалізував на практиці, захистивши докторську дисертацію та працюючи адвокатом.

Висновки до IV розділу

Особливе місце в аналізі суспільно-політичних процесів, які відбуваються у Галичині в другій половині XIX ст. займають історико-правові праці О.Терлецького. Його діяльність була пов'язана з сучасною правовою наукою, зокрема із діяльністю правничих українських кафедр у Львівському університеті і науковими дослідженнями професора Станіслава Дністрянського. У розділі зазначається, що в останній третині XIX ст. зріс інтерес українців до правничої науки та й, зрештою до навчання на юридичному факультеті Львівського університету, а далі до правничої, юридичної роботи. Львівські викладачі-українці, які захистили «докторати», а в їх числі й О.Терлецький стали не тільки знаними науковцями і практиками, але й відомими громадськими діячами. Вони захищали інтереси українського населення краю у Віденській Державній Раді (парламенті), Галицькому сеймі, на судових процесах, в адміністративній юридичній практиці та ін.

Зазначаємо, що історико-правова робота О.Терлецького в 1890-их рр. була пов'язана з актуальними політичними проблемами галицького суспільства: польсько-українським протистоянням у краї, незавершеним конфліктом між народовцями та москвофілами, міжособистісним протистоянням лідерів політичних партій, які утворилися наприкінці XIX ст. – Русько-Української радикальної партії, Української національно-демократичної партії, Української соціал-демократичної партії, політичних структур пов'язаних з церквою та ін.

У розділі аналізуються історико-правові погляди О.Терлецького на фоні соціально-політичних процесів, які відбувалися у Галичині: «Весни народів» 1848р., яка привела до октройованої («дарованої») конституції, ліквідації панщини в краї та феодального абсолютизму в усій державі,

переходу від станових відносин до товарно-грошових і, нарешті, створення дуалістичної імперії Австро-Угорщини. У розділі підкреслено, що важливе значення для суспільних змін у Галичині мали децентралізаційні реформи 1860-х рр. в Австрійській державі та прийняття Конституції 1867 р. Новим явищем для суспільних та громадських відносин у галицькій провінції стало відкриття у 1861 р. Галицького сейму.

Підкреслюємо, що державно-правові перспективи українців О.Терлецький зв'язував із необхідністю економічного, політичного, національного і духовного звільнення народу.

Суспільні процеси О.Терлецький ув'язував з діяльністю народу, тобто головну роль у суспільному процесі відіграє народ, а його рух по історичному шляху є закономірним для суспільства.

У розділі зазначається, що історичні положення про сутність держави і права О.Терлецький реалізовував на практиці, займаючись адвокатською діяльністю, відстоюючи права українського населення Галичини.

ВИСНОВКИ

Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького почали формуватися вже у ранньому віці. На його світогляд вплинула ситуація, яка склалася в Галичині у 1860-х рр. і яка була пов'язана з децентралізаційними реформами, які привели до перетворення австрійської держави в дуалістичну імперію Австро-Угорщину. Цей процес привів до прийняття у державі Конституції 1867 р. Нова політична ситуація, яка склалася в Австро-Угорщині викликала зміни в Галичині, де суспільно значимими стали: діяльність Галицького сейму (діяв від 1861 р.); намісника та його адміністрації; віденського уряду, який дав дозвіл на адміністративну посаду Міністра для Галичини, котрий працював у Відні. Реформи 1860-х рр. активізували політичне життя у краї. Цим найбільше скористалися польські політичні сили, які невдовзі зайняли домінуюче становище у краї.

Українські політичні структури визначалися діяльністю декількох національно-політичних орієнтацій: традиційно у другій половині XIX ст. діяли русофіли (москвофіли), а у 1860-х рр. розпочали свою діяльність народовці; в 1870-х рр. виникли перші соціалістичні гуртки, які перебували під впливом М. Драгоманова та його Женевського гуртка; в Галичині ці ідеї європейського соціалізму підхопили І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін., як правило це були молодіжні гуртки, які мали зв'язки, або були частиною університетських середовищ Відня, Львова, Праги, Кошице та ін. міст; в 1890-х рр. сформувалася і розпочала свою діяльність Русько-Українська радикальна партія, яку трактують як модерну політичну організацію нового типу (варшавська дослідниця соціалістичного руху Валентина Найдус вважала, що недивлячись на

політичну перевагу поляків у Галичині, першу політичну партію нового типу створили не вони, а українці; «модерна» означала, що мала чітку і визначену програму дій (мінімальну і максимальну програми, до вироблення яких був долучений О. Терлецький); чітко розмежовані місцеві структури-осередки, які діяли в регіонах, особливо на Покутті, де радикальним рухом були охоплені численні села і діяли сільські організації; намаганням створити фіксоване членство і ін. У другій половині 1890-х рр. формуються сучасні політичні партії: Українська національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія, а у самій РУРП виникає крило «молодих радикалів»; частина радикалів пов'язує свою діяльність з УНДП та УСДП; у політичні осередки починають об'єднуватися сили наближені та пов'язані з Греко-католицькою церквою; власну політичну діяльність О. Терлецький завершив у РУРП, а в останні роки свого життя був менше заангажований до політичної діяльності, займався юридичною практикою.

Формування світоглядних орієнтацій О. Терлецького розпочалося ще в юнацькі роки, що було пов'язано з впливом родинного середовища, яке зберігало галицькі традиції у ставленні до національної культури і церкви, освітніх орієнтирів та ін. Інтелектуальний потенціал О. Терлецького почав формуватися у Першій Станіславівській гімназії, де він спочатку почав займатися громадською роботою; суспільна праця гімназистів привела до утворення в Станіславі перших молодіжних громад. У місцевій громаді О. Терлецький виконував адміністративні функції, а також здобув досвід перших публічних виступів (виступи на березі річки Бистриці Надвірнянської); протягом 1865-1867 рр видавав рукописну газету «Зірка», яка інформувала молодь про найважливіші події громадсько-політичного життя Галичини та Австрії, реферативну

роботу у Станіславівській громаді, організувала європейські та австрійські книжкові видання.

Новий етап громадсько-політичної діяльності О. Терлецького пов'язаний із його вступом до Львівського університету, де він перебував під впливом Володислава Федоровича та окремих викладачів університету. Визначальним для Львівського періоду О. Терлецького стало його зацікавлення навчанням (навчався на юридичному та філософському факультетах); упорядкування родинного архіву Федоровичів (маєток знаходився в селі Вікно на Тернопільщині) та початок у зв'язку з упорядкуванням родинного архіву Федоровичів праці над науковими проблемами щодо ліквідації панщини в Галичині, окремими фрагментами історії Київської держави та ін.

У львівський період – 1870-ті рр. відбувається остаточний перехід О. Терлецького на радикальні позиції, коли він виступає проти консерватизму і провінціалізму русофілів і народовців; у роботі аргументовано, що його перехід на демократичні позиції слід пов'язувати з впливом М. Драгоманова, а також львівського середовища, зокрема І. Франка, М. Павлика та ін.

У громадській роботі О. Терлецький продовжував свою працю в руслі тих засад, які склалися ще у станіславівський період: це пропаганда національної історії та літератури, а передовсім творів Т. Шевченка, Ю. Федьковича; під впливом творів Т. Шевченка нав'язував до «народного відродження Матері-України», бунтарських ідей Кобзаря, «народної роботи» та ін.

Новий етап у діяльності О. Терлецького пов'язаний із столичним Віднем. Належна навчальна підготовка у Львівському університеті, самоосвітня робота, яка вплелась у добрі знання переважного числа

європейських мов, дозволили йому зайняти місце «урядника» у бібліотеці Віденського університету.

Віденський етап пов'язаний з його науковою роботою та громадськими ініціативами. О.Терлецький розпочинає працю в українському академічному товаристві «Січ», де згодом стає його очільником. Члени цієї молодіжної структури читали реферати на актуальні проблеми політики, економіки, історії та культури; формували власну бібліотеку, де зберігалися тодішні Європейські бестселери з тем соціально-економічного життя, політики, культури, міжнаціональних відносин та ін. У дисертаційній роботі зазначено, що саме віденський період став визначальним у переході О.Терлецького на позиції західноєвропейського соціалізму.

Зацікавлення новими політичними європейськими віяннями виділяло особу О.Терлецького серед інших членів «Січі». Це викликало «інтерес» до нього і з боку віденської поліції. О. Терлецький не тільки належав до соціалістичного гуртка, але й почав готувати до друку та видавати соціалістичні видання. В роботі відзначаємо самовіддану працю О. Терлецького: за власні зароблені у бібліотеці Віденського університету гроші він здійснював видання літератури, купував книги для бібліотеки, яка діяла в товаристві «Січ». За пропаганду соціальних ідей О. Терлецький вже у 1876 р. попав у поле зору віденської поліції: у його помешканні провели «ревізії» (обшуки – Т.Р.), згодом він був заарештований. Встановлено, що «за приналежність до таємної організації» (О. Терлецький не був організаційно підпорядкований жодній структурі у Відні чи Львові – Т.Р.) із соціалістичними цілями він двічі був заарештований у Відні та Львові («соціалістичні процеси», 1876, 1877-1878).

Наступний період діяльності О.Терлецького пов'язаний з Русько-Українською радикальною партією; цей етап визначений переходом від національно-культурних програм до творення у Галичині в середовищі українців організаційних політичних доктрин (першою модерною політичною структурою стала РУРП). В рамках новоутвореної РУРП було здійснено опрацювання мінімальної та максимальної програми партії. Вважаємо, що підсумком політичних вимог радикалів стали «колективний устрій в праці і колективна власність средств продуктивних». Окрім економічної програми, яка була випрацьована у 1890 році, згодом повернулися до національної програми партії. Це було пов'язано із новими суспільно-політичними вимірами: оформленням національних політичних структур з середини 1890-х рр. У 1895 р. програма РУРП була доповнена національними вимогами, які стали програмними для партії. О. Терлецький взяв участь у підготовці програми РУРП.

Видавнича діяльність О. Терлецького пройшла декілька етапів. Перший був пов'язаний із виданням літературних творів Ю. Федьковича. Наступний етап розпочався після участі О. Терлецького в археологічному з'їзді у Києві 1874 р. і налагодженням зв'язків із Наддніпрянськими діячами. Йдеться про те, що він почав видавати соціально-орієнтовані брошури – «метелики» (видано було твори С. Подолинського, С. Волховського та ін.); сам О. Терлецький почав публікуватися у наддніпрянських виданнях. Новий етап видавничої діяльності слід ув'язувати із реалізацією проєкту І. Франка «Дрібна бібліотека» (І. Франко вважав, що реалізація видань «для народу» стане у перспективі запорукою творення нових політичних відносин у галицьких середовищах). Видання суспільно-політичної літератури в Галичині,

О. Терлецький пов'язував із контактам з редакціями наддніпрянських видань, що сприяло формуванню контактів галицьких українців з Наддніпрянщиною, як, зрештою, вело до сталих політичних зв'язків між українцями Галичини і підросійської України.

Наукова робота вченого охоплює декілька дослідницьких напрямів: праці теоретико-економічного плану, соціальної проблематики, літературні та літературно-публіцистичні твори. В дисертаційній праці аргументуємо, що суспільно значущими стали публікації «Галицько-руський нарід і галицько-руські народіві» (робота була присвячена аналізу суспільних течій в Галичині – русофілів та народовців, становленням народовської течії та її програмним цілям, діяльності народовців в різні етапи від 1860-их до 1890-их рр.); робота О.Терлецького «Лихва на Буковині» (соціально-значимий твір автора; О.Терлецький розвинув дискусію відносно причин злиденного становища селянства Буковини, соціальних антагонізмів у селянських середовищах, відносин дідичів (поміщиків – Т.Р.) із селянами); Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах (в дисертації висвітлюємо економічне становище «працюючих мас»; становище робітників; ув'язуємо із біржовим капіталом, зарубіжними підприємцями та ін.); «Москофіли і народовці» (робота присвячена традиційному галицькому антагонізму між русофілами і народовцями, показано еволюцію цього конфлікту на фоні змін в Галичині: від децентралізаційних реформ 1860-х рр. до утворення структурованої політичної системи у державі).

Окремий блок у докторській дисертації, складають літературні, літературознавчі та літературно-публіцистичні твори О. Терлецького. Висвітлення літературного процесу галицьких українців в часи перебування у складі Австрії здійснено в роботі «Літературні стремління

галицьких русинів від 1772 до 1872 рр.». У роботі на широкому матеріалі представлено інформаційну складову літературного процесу, а також висвітлено суспільні основи тогочасної літератури. Зазначено, що робота викликала значні відгуки в колах галицьких літераторів, а в їх числі і І. Франка, який досить критично поставився до здобутків О. Терлецького. І. Франко висловив закиди не лише до змісту аналізу літературного процесу, який ілюстрував зміни упродовж сотні років, але й висловив зауваження відносно професійності праці.

Публіцистика О. Терлецького відображала головні суспільно-політичні виклики Галичини характерні для останньої третини ХІХ ст. Власні публіцистичні твори автор представив вже у 1860-х рр. Перший етап його публіцистики був пов'язаний з поширенням творів Т. Шевченка, зокрема, окремих віршів поета і Кобзаря. Наступний етап Шевченкіани пов'язаний із середовищами віденського студентства – українцями, австрійцями, хорватами, чехами, поляками, росіянами та ін.

Після участі 1874 р. в Археологічному з'їзді у Києві публіцистичні твори О. Терлецького були тісно пов'язані із наддніпрянськими національно-культурними рухами. Під впливом М. Драгоманова та наддніпрянських демократичних діячів публіцистика О. Терлецького концентрувалася на соціальних і політичних темах. Згодом він починає брати участь у висвітленні національно-культурних процесів, дослідженні етно-демографічних проблем.

У роботі показано, що суспільно-політичні ідеали О. Терлецького формувалися протягом усієї останньої третини ХІХ ст. і трансформувалися від поміркованого русофільства, а далі народовства, до участі у соціалістичному русі.

Завершальний етап діяльності О.Терлецького був пов'язаний із Русько-Українською радикальною партією – 1890-й і наступні роки. Він мав відношення до творення мінімальної і максимальної програми партії, а у 1895р. і до вироблення національної партійної програми. Діяльність у РУРП була пов'язана із організаційною практичною роботою у цій структурі.

Як окремий науковий дослідницький напрям у роботі представлено правничу діяльність О. Терлецького. Він означив державно-правові перспективи українців у Галичині, обґрунтував необхідність економічного, політичного, національного і духовного звільнення народу. У дисертації показано, що теоретико-історичні засади правничої науки він реалізував у практичній діяльності, працюючи адвокатом. Теоретико-правові положення дослідження історії держави і права, проблем цивілістики були викладені О.Терлецьким у його докторській дисертації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Неопубліковані архівні документи

Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО)

1. ДАІФО. Ф. 631, оп. І, спр.135, арк. 39
2. ДАІФО. Ф. 292, оп. І, спр.32, арк. 40 зв. – 41;
3. ДАІФО. спр.34, арк. 159 зв. – 160;
4. ДАІФО. спр.35, арк. 244 зв. – 245;
5. ДАІФО. спр.36, арк. 304 зв. – 305;
6. ДАІФО. спр.37, арк. 353 зв. – 354;
7. ДАІФО. спр.38, арк. 390 зв. – 391;
8. ДАІФО. спр.39, арк. 415 зв. – 416;
9. ДАІФО. спр.40, арк. 387 зв. – 388;
10. ДАІФО. спр.41 арк. 394 зв. – 395.

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

11. ДАЛО. Ф. 26, оп. 26, спр.216, арк. 96
12. ДАЛО.Ф. 26, оп. 15, спр.541, арк. 31 зв. – 32
13. ДАЛО.Ф. 26, оп. 15, спр.716, арк. 410-411

Центральний державний історичний архів України м. Львів (ЦДІА України, м. Львів)

14. ЦДІА. Ф.152, оп.2, спр.14392, арк. 68-78
15. ЦДІА.Ф. 152, сп.2, спр.14397, арк.. 63
16. ЦДІА.Ф. 152, оп. 2, спр.14397, арк. 51- 54
17. ЦДІА.Ф.152, оп.2, спр.14397, арк. 62 – 69
18. ЦДІА.Ф.152, оп.2, спр.14406 , арк. 100 – 116
19. ЦДІА.Ф.152, оп.2, спр.14410 , арк. 1-23
20. ЦДІА.Ф. 152, оп. 2, спр.14416 , арк. 36
21. ЦДІА. Ф.152, оп.2, спр.14416, арк. 16-28
22. ЦДІА.Ф.152, оп.2, спр.14417, арк. 129 зв.

23. ЦДА.Ф.152, оп.2, спр.14417, арк. 191-200
24. ЦДА.Ф.152, оп.2, спр.14418, арк. 5
25. ЦДА.Ф.152, оп.2, спр.14420, арк. 7-8; арк. 49-50
26. ЦДА.Ф.152, оп.2, спр.14779, арк. 1-2
27. ЦДА.Ф. 663, оп. I, спр.415, арк. 11-13, 25-27
28. ЦДА.Ф.663, оп.1, спр.173, арк. 1-23

Архів Віденського університету (Archiv der Universität Wien)

Archiv der Universität Wien, Z 85, bersicht der akademischen Behurden, der den einzelnen Facultet zugehrenden Decane, Pro-Decane, Professoren, Privatdoccenten, Lehrer, Adjuncten, und Assistenten, dann der Kirche, Bibliothek, Kanzlei, Guastur, Pedellenamt etc an der Kaiserl. Konigl. Universität zu Wien, fur das Studien – Jahr 1872/1873. – Wien. – 1873

Übersichtder Akademischen Behörden, Professoren, Privatdocenten, Lehrer, Beamten etc. ander K.K. Universität zu Wien, FUL das studien-jahr) 1872/1873, 1873/1874, 1874/1875, 1875/1876, 1876/1877, 1877/1878

29. Архів Віденського університету. SS 1873;
30. Архів Віденського університету. WS 1872/73)
31. Архів Віденського університету. US 1879/80

Державний архів (Haus, Hof-und Staatsarchiv) міста Відня.

Фонду інформаційного бюро міністерства зовнішніх справ (Informationsburodesk. k. Ministeriums der Aussern):

32. Державний архів міста Відня. Index 49, 1877, Band I, Seite 464.-332.865.2262.4559;
33. Державний архів міста Відня. Index 50, 1878/1879.-225.1612;
34. Державний архів міста Відня. Index 1882/1883,-3373;
35. Державний архів міста Відня. Index 49, 1877, Band I, Seite 464.-332.576.765.2174.2262) ;
36. Державний архів міста Відня. Index 50, 1878/1879.-2161 ;
37. Державний архів міста Відня. Index 50, 1878/1879.-225),
38. Державний архів міста Відня. Index 1876.-738 ;

39. Державний архів міста Відня. Index 49, 1877, BandI, Seite 464. – 1960.1982.2262.4559 .

Відділ рукописів ЛННБ імені Василя Стафаника

40. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф.205 (фонд Терлецького О.С.), № 2, арк. 1-20 ,

41. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф. 205 , спр. 13, арк. 1;

42. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф. 205 , спр. 14, арк. I;

43. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф. 205, спр. 16, арк. 1-2

44. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф. 17 (фонд Бучинського М.Й.)спр. 318, арк. 1-20 (20 арк.)

45. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф. 17, спр. 155, арк. 1-31, арк. 34-37;

46. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф. 17,спр. 262, арк. 1-3

47. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф. 1(фонд Танячкевича Д.) , оп.1, спр. 560, арк. 336-337; арк. 206-207; арк. 220-221; арк. 208-213, 226-227

48. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф.48(Заклинської Г.О.) , спр. 41/п.I, арк. 51

49. ВР ЛННБ України ім. В. Стафаника. Ф.48,спр. 4, арк. 52

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України.

50. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.3, спр. 1617, спр. 1618, спр. 1603, спр. 1619, спр. 1615,спр. 1638

51. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.3, спр. 4230;

52. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.58, спр. 382, 383, 384, 385, 387, 388 .

53. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 119, спр. 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136 ;

54. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 3,спр. 1618 ;

55. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.3,спр. 3703 ;

56. Ф.3,спр. 1623, 1622;

57. Ф.100,спр. 2900) ;

58. Ф.3, спр. 4230 ;

59. Ф.3,спр. 1619 ;
60. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.58,спр. 118, 112, 121, 382, 383, 384 ;
61. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 3. спр. 1616/16 ;
62. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 3,спр. 4230;
63. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 3,спр. 215;
64. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.3, спр. 1608 ;
65. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.3,спр. 351 ;
66. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.3,спр. 218 ;
67. ВРФіТ Інст. Л-ри ім. Т. Шевченка НАН України. Ф.3,спр. 819.

II. Опубліковані документи і матеріали

68. Драгоманов М. Листи: до І. Франка, 26 верес. 1884 р. , Женева; (1884 р.), Женева; 7 груд. 1885 р. , Женева // Листи до І. Франка і інших (1881-1886). – Львів: Накл. Укр. -рус. вид. спілки, 1906. – С. 59,103, 116-117.
69. Драгоманов М. Листи: до Київської громади, 3-12 лют. 1887 р. ; до І. Франка, 23 черв. -5 лип. 1890 р. Софія; 9 жовт. 1892. , Париж; 6 серп. 1893 р. , Париж // Листи до Ів. Франка і інших (1887-1895). - Львів: Накл. Укр. -рус. вид. спілки, 1908. - С. 6,16, 18, 20, 22, 182, 218, 242, 356.
70. Матеріали до життєпису Осипа Юрія Гординського-Федьковича / З першодруків і автографів зібр. , упоряд. і пояснив О. Маковей. - Львів, 1910. -XII, 653 с.
71. Матеріали до культурної й громадської історії Західної України (Видає комісія Зах. укр. всеукр. акад. наук. Т. І. Листування І. Франка і М. Драгоманова. - К. , 1928. - IV, 502 с.
72. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871 - 1877) / Зладив М. Павлик. - Львів: Накл. НТШ, 1910. - XII, 353 с.
73. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) // Зладив М. Павлик. Т. 2 (1876-1878). - Чернівці, 1910. - 317, X с
74. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) // Зладив М. Павлик. Т. 3 (1879-1881). - Чернівці, 1910. - 519, XI с.
75. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) // Зладив М. Павлик. Т. 4 (1882-1885). - Чернівці, 1910. - 440, VII с.

76. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) // Зладив М. Павлик. Т. 6 (1890-1891). - Чернівці, 1910. - 288 с.
77. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) // Зладив М. Павлик. Т. 7 (1892-1893). - Чернівці, 1911. - 343, VIII с.
78. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) // Зладив М. Павлик. Т. 5 (1886-1889). - Чернівці, 1912. - 414, X с.
79. Sprawozdane товариства «Січ» у Відні за рік 1875/6. // Друк. - 1876. - ч.22. - 15(27) листоп.
80. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862-1884 рр. : Т. I. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. - Х. ; К. : Пролетар. 1931. - VII- 606 с.
81. Ksiega pamiatkowa I gimnazjum panst.im. Mieczysława Romanowskiego w Stanisławowie, wydana z okazji uroczystości jubileuszowych i zjazdu b. uczniów w dniach 21-go: 22-go września 1929 roku. Stanisławów, 1929. - 222 s.

III. Преса

82. Біленкевич І. Він жив для народу: [О. Терлецький] // Червоний шлях. - 1971. - 5 лют.
83. Бутрин М. Ламаючи старі погляди: До 120-річчя з дня народження Н. Кобринської // Людина і світ. - 1975. - № 6. - С. 51-52.
84. В процесі о соціалістично-революційну пропаганду в Галичині... // Правда. - 1877. - ч. 20. - 18(30) жовт. - С. 788.
85. Вервес Г. Знайдене в польських архівах: нові документи про українську літературу // Літературна газета. - 1957. - 17 травня.
86. Вже в руській язиці появилися... // Друг. - 1876. - ч. 18. - С. 286.
87. Дальші арештування за соціалістично-революційну пропаганду // Правда. - 1877. - ч. 12. - 30 червня. - С. 416.
88. Допис: 3 Відня // Првда. - 1874. - ч. 18. - 3(15)лист. - С. 771-773.
89. Д-р О. С. Терлецький: [Некролог] // Діло. - 1902. - ч. 151. - 9(22) лип. - С..
90. Д-р О. С. Терлецький: [Некролог]. - ЗНТШ. - 1903. - ч. 13. - С. 31-33.
91. Драгоманов М. Археологічний з'їзд у Києві: кореспонденція з України // Правда. - 1874. - ч. 19. - 19(30) листоп. - С. 806-807.
92. II-й з'їзд українських радикалів відбувся у Львові... // Народ. - 1891. - № 20-21.-24 жовт. - С. 266-267.
93. Кріль К. Нескорена жниця: (До 125-річчя Н. Кобринської) // Літературна Україна. - 1980. - 6. черв.

94. Лукіянович Д. Мандрівка Івана Франка по львівських квартирах // Радянський Львів. - № 4. - С. 54-58.
95. На похороні б. л. Остапа Терлецького: [Некролог] // Діло. - 1902. - ч. 154.- 12(25) лип. - С. 3.
96. Новинки. //Правда. - 1875. - ч. 23. - 3(15) груд. – С. 937-939
97. О.С.Терлецький [Некролог] // Літературно-науковий вістник. - 1902. - Т. XIX. - Кн. IX. - С. 32-33.
98. Окуневський Я. Пам'яті Остапа Терлецького // Літературно- науковий вістник. - 1902. - Т. XX. - Кн. 12. - С. 167-175.
99. Павлик М. Остап Терлецький // Громадський голос. - 1902. - ч. 16- 17. - 17 верес. -С. 121-123.
100. Пам'ятник бл. п. д-ра Остапа Терлецького // Діло. - 1903. - ч. 146. - 2(15) лип. - С. 3.
101. Партицький О. На цілі літературні зложили... // Правда. - 1867. -ч. 25. - 1 груд. - С. 200.
102. Перегляд діяльності руських товариств // Правда. - 1876. - ч. 23. - 3(15) груд. -С. 910-912.
103. Погребенник Ф. П. Відгомін балканських подій 1876 року на Україні // Всесвіт. - 1976. - № 5. - С. 178-189.
104. Соціалісти: із судової зали // Слово. - 1877. - ч. 59. - 331 трав. (12 черв.). - С. 3; ч. 60. - 2(14 черв). - С. 3.
105. Соціалісти: із судової зали // Слово. - 1878. - ч. 2. - 5(14) січня.-С. 3; ч. 6. - 17(29)січ. - С. 2-3. - ч. 7. 19(31) січ. - С. 3; ч. 101. - 23 верес. (5 жовт.). - С. 3.
106. Терлецький Остап: [Некролог]. // Воля. - 1902. - ч. 14 і 15. - 1серп. - С. 8.
107. Терлецький Остап: [Некролог]. // Галичанин. - 1902. - ч. 153 -11(24) лип. - С. 3.
108. Шевченкові вечерниці у Відні. // Правда. - 1875. - ч. 6. - 18(30) берез. - С. 245-246.

IV. Мемуари та спогади

109. Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей, Н. П. Корнієнко. - Львів: кн. -журн. вид-во, 1956. - 536 с.
110. Мочульський М. Іван Франко: студії та спогади. - Львів1938. -211с.
111. Франко І. Літературна спадщина / Упоряд. І. І. Басс, Є. Г. Бонташ,М. С. Грузницька та ін. - К. : Вид-во АН УРСР, 1956. - Т. I. Вип. I. - 512 с.

V. Автореферати дисертацій

112. Асонова Н. Т. Соціалістическіе взгляды українських революціонерів-демократів кінця ХІХ - початку ХХ ст. : Автореф. дис. канд. філос. наук. - К. , 1965. - 18 с.
113. Грушкін В. М, Журнал “Житє і Слово” в українському літературному процесі 90-х гг. ХІХ ст. : Автореф. дис. канд. філол. наук. - К., 1955. - 18 с.
114. Криль Е. А. Літературна і громадська демократичність Наталії Кобринської: Автореф. дис. канд. філол. наук. - К. , 1971. - 22 с.
115. Ланової Я. І. Наталія Кобринська: життя, громадсько-політична і літературна діяльність (по архівним матеріалам). Автореф. дис. канд. філол. наук. - К. , 1950. - 23 с.
116. Лысенко А. Я. Проблема соціального прогресу в філософській і громадсько-політичській мислі України другої половини ХІХ століття: Автореф. дис. д-ра філос. наук. - К. , 1969. - 67 с.
117. Орлик П. І. Українська революційно-демократическа поезія кінця ХІХ - початку ХХ століття і проблеми розвитку реалізму: Автореф. дис. д-ра філол. наук. - К. , 1975. - 72 с.
118. Ткаченко В. А. Українська демократическа економічна думка в Галичині в 70-80-х гг. ХІХ ст. : (В. Навроцький, О. Терлецький). Автореф., дис. канд. екон. наук. - К. , 1963. - 20 с.

VI. Спеціальна література

119. Андрусяк М. Нариси з історії галицького москвофільства.– Львів, 1935.
120. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини).– Львів, 1998.
121. Андрухів І. Кость Левицький: сторінки життя.– Івано-Франківськ, 1995.
122. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1896 рр.– Львів, 1996.
123. Аркуша О. Місце Львова в дискусіях про національний характер Східної Галичини на зламі ХІХ – ХХ століть // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць / за ред. О. Аркуші, М. Мудрого. – Львів, 2012. С. 365-410.
124. Асонова Н.Т. Соціалістичні погляди українських революціонерів-демократів (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). - К. : Наук, думка, 1977. - 315 с.
125. Арсенич П. Іван Франко і Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2006. – 352 с.
126. Баран С. Наша програма і організація. Програма і організація української національно-демократичної (народної) партії,- Львів: Друк. "Діла", 1913.

127. Барвінський О. Летопись суспильной работы и силы русиновъ австрийських. – Тернополь, 1885.
128. Басс І. І. Іван Франко і російський визвольний рух // Слово про Великого Каменяра // Зб. статей до 100-ліття з дня народження І. Франка. - К.: Держлітвидав УРСР, 1956. - Т. І. - С. 362-400.
129. Басс І. І. Іван Франко: Біограф. - К. : Наук, думка, 1966. - 255 с.
130. Басс. І. І. , Каспрук А. А. Іван Франко: життєвий і творчий шлях. - К. : Наук, думка, 1983. - 455 с.
131. Батенко Т. До історії формування виборчої системи у Галичині та виборчих змагань галицьких українців 2-ї половини ХІХ ст. Спроба аналізу // Республіканець.– 1994.– № 3–4.
132. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К.: Основні цінності, 2001. – 256 с.
133. Белоус А. И. Я. Франко - великий український революційний письменник // Украинские революционные демократы: Общественно- политические и философские взгляды. - М. : Госполитиздат, 1954. - С. 141-186.
134. Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50-70-х років ХІХ ст. - К. : Вид-во АН УРСР, 1959. - 492 с.
135. Білецький О. І., Басс І., Кисильов О. І. Іван Франко: Життя і творчість. - К. : Вм-во АН УРСР, 1956. - 359.
136. Білоус О. Г. Світогляд Івана Франка. - К. , 1956. - 52 с.
137. Брагінець А. Забута замітка Івана Франка “Редакція “Правди” в боротьбі з вітряками” (1879) // Іван Франко: статті і матеріали. . - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1960. - Зб. 7. - С. 5-16 с.
138. Брагінець А. С. Філософські та суспільно-політичні погляди Івана Франка. - Львів: Кн. -журн. вид-во, 1956. - 410 с.
139. Бутрин М. Л. Цензурна історія збірника “Леолот” (1878 р.) // Українське літературознавство. - 1971. - Вип. 12. - С. 46-50.
140. Вервес Г. Д. В інтернаціональних літературних зв’язках. - К. : Дніпро, 1983. – 382 с.
141. Вервес Г. Д. Іван Франко в робітничій газеті “Ргаса” //1. Я. Франко як історик. - К. : Вид. -во АН УРСР, 1956. - С. 114-138.
142. Вервес Г. Д. Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70-90-х років. ХІХ ст. - К. : Вид-во АН УРСР, 1957. - 362 с.
143. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст).– Львів: Світ, 1996.

144. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник.–К.: Заповіт, 1997.
145. Вірник Д. Д. Основні завдання дослідження історії економічної думки на Україні // Нариси з історії економічної думки на Україні. - К.: Вид-во АН УРСР, 1956-С. 5-66.
146. Вітик С. Під теперішню пору. – Львів: Накл. автора, 1906.
147. Вознюк В. О. Про Ольгу Кобилянську: нові матеріали, роздуми, знахідки. - К. : Дніпро, 1983. - 183. с.
148. Возняк М. “Маю повну поезію ідею...” (Про щоденник О. Кобилянської) // Жовтень. - 1978. - № 11. - С. 127-134.
149. Возняк М. Велетень думки і праці: Шляхи життя і боротьби І. Франка. - К. : Держлітвидав УРСР, 1958. - 403 с.
150. Возняк М. Журнальні плани Франка в рр. 1884-1886 // Україна. - 1927. -Кн. 3. – С. 17-88.
151. Возняк М. Нездійснений план українського журналу з 1883 р. // Бібліологічні вісті. - 1927. - № 2(15). - С. 61-65.
152. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя і революція. - 1927. - № 4. - С. 84-98; № 5. - С. 233-242.
153. Возняк М. Іван Франко про національне питання і шляхи його розв’язання в Галичині // Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. одинадцятий.– Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964.
154. Возняк М. С. Нариси про світогляд Івана Франка. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1955. - 195 с.
155. Возняк М. Як пробудилося національне життя галицьких українців: Відбиток б.м.в. і б.р.в.
156. Возняк М. Іван Франко - поборник дружби народів. - К. , 1961. -42 с.
157. Возняк М. Іван Франко - поборник єднання народів. -Львів:Вища школа, 1974. - 143 с.
158. Возняк М. У боротьбі за дружбу народів: (Проблема нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті ХІХ - поч. ХХ ст.). - Львів: Вища школа, 1981. - 191 с.
159. Волинський П. та ін. Історія української літератури. Література першої половини ХІХ ст. - К. : Рад. школа, 1964. - 575 с.
160. Волинський П. К. та ін. Історія української літератури: Література другої половини ХІХ ст. - К. : Рад. школа, 1966. - 760 с.

161. Волощенко А. Н. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х - на початку 80-х років XIX ст. - К. : Наук, думка, 1974.-221 с.
162. Галичина й Україна в листуванні (1862-1884 рр.). - Харків; Київ, 1931. -Т. 1.
163. Ганкевич М. Соціалістичний Інтернаціонал і війна.- Б.м.в., 1915.
164. Гербильський Г. Розвиток прогресивних ідей у Галичині в першій половині XIX ст. (до 1848 року). - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1964. - 251 с.
165. Гербильський Г. Ю. Передова суспільна думка в Галичині (30-і - середина 40-х рр. XIX ст.). - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1959. - 160 с.
166. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.)– Відень, 1916.
167. Головацький Я. Исторический очерк основания галицко-русской матиць и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвещения.– Львовъ, 1850.
168. Горинь В. І. Розвиток суспільної думки в Галичині 60-х років XIX ст. // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук. - К. : Наук, думка, 1971. - С. 29-30.
169. Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка. ССXXII. Праці історико-філософської секції.– Львів, 1991.
170. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття.– К.: Генеза. 1996.
171. Грицюта М. С. Художній світ В. Стефаника. - К. : Наук. думка, 1981.- 199 с.
172. Грушевський М. Автобіографія (Друкується як рукопис).– К., 1926.
173. Грушевський М. Ілюстрована історія України.– Нью-Йорк, 1990.
174. Грушевський М. На українські теми: Два роки галицької політики //ЛНВ,– 1903,–Т.47.
175. Гуменюк М. Бібліографія на сторінках революційно- демократичного видання “Житє і Слово” // Архіви України. - 1966. - № 4. - С. 91-95.
176. Данченко М. П. З історії українського шевченкознавства: Творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства. - Л. : Вид-во Київ, ун-ту, 1972. - 390 с.
177. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та ментальність // Україна в минулому. Випуск VI.– Київ; Львів, 1994,–С. 78-93.
178. Дашкевич Я. «Весна народів» 1848 року та її передісторія в Україні // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: гуманітарні науки. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 5-13.

179. Дей О. І. Боротьба за Шевченка в Галичині // Збірник праць одинадцятої наукової шевченківської конференції (Львів, 1962). - К. : Вид-во АН УРСР, 1963. - С. 96-109.
180. Дей О. І. Іван Франко: Життя і діяльність. - К. : Дніпро, 1981. - 355с.
181. Дей О. І. Очима сучасників // Спогади про Івана Франка. - К. : Дніпро, 1981.-С. 3-28.
182. Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика: Проблеми виникнення і становлення. - К. : Вид-во АН УРСР, 1959. - 490 с.
183. Денисюк І. Михайло Павлик. - К. : Держлітвидав УРСР, 1960. - 169 с.
184. Денисюк І. О. , Кріль К. А. Поборниця прогресу // Кобринська Н. Вибрані твори. - К. : Дніпро, 1980. - С. 5-20.
185. Денисюк І. О. Літературно-критичні погляди Михайла Павлика // Радянське літературознавство. - 1958. - № 2. - С. 71-87.
186. Дмитрук В. Іван Франко - історик української журналістики // Іван Франко: Статті і матеріали. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1960. - Зб. 7. -С. 174-209.
187. До русинів галицької землі.– Львів, 1907 (відбиток).
188. Доброжанський О. Націоєальний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
189. Дорошенко І. І. Іван Франко - літературний критик. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1966. - 209 с.
190. Дорошенко І. І. Українська журналістика і критика другої половини ХІХ століття: Лекції з курсу “Історія української журналістики і критики” для студентів філол. фак. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1966. - 56 с.
191. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - Т. 2. - К.: Наук, думка, 1970. - 595 с.
192. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - Т. І. / Упоряд. , приміт. І. С.Романченка. - К. : Наук, думка, 1970. - 529 с.
193. Дубина М. І.Твори Шевченка в революційній пропаганді на Західній Україні // Вісник Київ, ун-ту. Українська філологія. - 1979. -Вип. 21. -С. 41-50.
194. Дубина М. І. Шевченко і Західна Україна. - К. : Вид-во Київ, унту, 1969. - 155 с.
195. Єкельчик С. Укранофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
196. Жержоклеєв О. С. Ідея соборності у програмах галицько-українських політичних партій у кінці половини ХІХ – на початку ХХ ст. // Соборність України: історія і сучасність / за ред. В. І. Кононенка. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. С. 53-63.

197. Жержоклеєв О. С. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899-1918). 2-е вид., доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.
198. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.
199. Жученко В. С. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. - К. : Вид-во Київ, ун-ту, 1969. - 183 с.
200. Злупко С. Економічна думка на Україні : Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1969. - 221 с.
201. Злупко С. Економічні праці в архіві І. Франка // Архіви України. – 1965. - № 5.-С. 35-40.
202. Злупко С. Рукопис О. Терлецького про творчість І. Карпенка- Карого // Архіви України. - 1965. - № 4. - С. 57-60.
203. Злупко С. Важливий документ про соціалістичні погляди Остапа Терлецького // Науково-інформаційний бюллетень архівного управління УРСР. - 1964. - № 3. - С. 56-63.
204. Злупко С. М, Економічні погляди В. Навроцького // 3 історії економічної думки на Україні. - К. : Вид-во АН УРСР, 1961. - С. 98- 121.
205. Злупко С. М. Літературно-громадські зв'язки Івана Франка з Остапом Терлецьким // Іван Франко: Статті і матеріали. Зб. II. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1970. - С. 28-33.
206. Злупко С. М. М. П. Драгоманов: розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині // Український історичний журнал. – 1966 .- № 9.- С. 59-71.
207. Злупко С. М. Теоретичні засади праць І. Франка про літературну творчість прогресивних діячів Галичини (В. Навроцького , О. Терлецького, М. Павлика) // Тези доп . Х міжвуз . конф., присв. проблемі: «І. Франко – критик і теоретик літератури» (Київ, жовт. 1965 р.) . – К.: Вид-во Київ, ун-ту, 1965. - С. 39 - 41.
208. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (Галичина ХІХ ст.). – К.: КПУ ім. М. Драгоманова, 2007. – 192 с.
209. Ісаєвич Я. Україна давня і нова . Народ , релігія , культура . – Львів , 1996.
210. Історичні постаті Галичини ХІХ – ХХ ст . – Нью – Йорк , Париж , Сідней , Торонто , 1961.
211. Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ ст. – 1920 р.). – Львів : Вид-во Львів, ун-ту, 1993.

212. Історія України / Керівник авт. Кол. Ю. Зайцев. – Львів : Світ, 1996.
213. Історія України. Нове бачення. У двох томах Т. I; Т. II. – К. : Вид-во «Україна», 1995 – 1996.
214. Історія української літератури: У 8 т. - Т. 3. - К. : Наук, думка, -514 с.
215. Історія української літератури: У 8 т. - Т. IV. - Кн. 2. - К. : Наук, думка, 1969. -451 с. .
216. Калинович В. Г. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. - Львів. -1967. - С. 54.
217. Калинович В. І. Іван Франко та його товариші в судових процесах соціалістів (1878-1893) // Тези XI щорічної міжвуз. наук. конф. , присв. 110-річчю з дня народження І. Франка (15-17 верес. 1966 р. , Львів). - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1966. - С. 51-53.
218. Калинович В. І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1967. - 154 с.
219. Калинович В. І. Революційний демократ Остап Терлецький - пропагандист соціалістичних ідей в Галичині// З історії прогресивної суспільно – політичної думки в Галичині в другій половині XIX ст. – Вісн . Львів . ун – ту . Серія юридична, 1966 . – С. 25 – 31 .
220. Кассараба М. Провісник світла і добра: життя і діяльність Ф. Щасного-Сельського // Жовтень. - 1983. - №. 12. - С. 86-90.
221. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – К., 1992. – № 7. – С. 48-56.
222. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів, 1999. – 117 с.
223. Кирилюк Є. П. Вічний революціонер: життя й творчість І. Франка. - К. : Дніпро, 1966. - 420 с.
224. Кирилюк Є. П. Слово, віддане народові: Вибрані праці. - К. Дніпро, 1972.
225. Кіраль С. Стежки Остапа Терлецького // Жовтень. - 1984. - № 12. - С. 93- 95.
226. Кіраль С. С, Українська критика 90-х р. XIX ст. - 900-х років про творчість І. Карпенка-Карого: (І. Франко, О. Терлецький) // 100-річчя українського театру корифеїв: Тези доп. та повідомлень ювіл. наук, конф. (лист. 1982, Одеса-Кіровоград). - Одеса; Кіровоград, 1982. - С.51-53.
227. Кіраль С. С. До питання про ідейно-естетичну конференцію О. Терлецького: на матеріалі розвідки “Галицько-руське письменство 1848-1865 рр. //

Традиції і новаторство в українському літературному процесі: Зб. наук, праць. - К., 1983. - С. 98-111.

228. Кіраль С. С. О. Терлецький про І. Карпенка-Карого (на матеріалі неопублікованої статті “Українське село в драмах Карпенка-Карого”) // Українська драматургія і театр в сім’ї братніх культур: Тези. доп. та повідомлень наук, -теорет. конф., присвяч. 100-річчю укр. Проф. театру, заснованого М. Л. Кропивницьким (25-28 верес. 1982; Кіровоград). –Кіровоград, 1982. - С. 156-159.

229. Кліш А. Кирило Студинський: життя та діяльність : монографія. – Тернопіль, 2011. – 220 с.

230. Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму: (Проблема національного й інтернаціонального). - Львів: Вища школа, 1983. - 223 с.

231. Комишанченко М. П. Тарас Шевченко в українській критиці: (50– 60-і роки ХІХ ст.). - К. : Вид-во Київ, ун-ту, 1969. - 195 с.

232. Кондратюк К. Нариси історії українського національно- визвольного руху ХІХ століття. - Тернопіль, 1993.

233. Корнійчук Л. Я. Економічні ідеї революційного народництва на Україні (70-і - поч. 80-х років ХІХ ст.) // З історії економічної думки на Україні. - К. : Вид-во АН УРСР, 1961. - С. 143-173.

234. Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подолинського. - К. : Вид-во АН УРСР, 1958. - 190 с.

235. Кравець М. До питання про русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках ХІХ ст. // З історії західноукраїнських земель. - К.: Вид-во АН УРСР. - 1957. - Вип.2.

236. Кравець М. Початок робітничого руху в Східній Галичині // З історії західноукраїнських земель. - К.: Вид-во АН УРСР, 1958. - Вип.ІІІ.

237. Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–50.– Львів, 1910.

238. Кріль М. Питання національної самобутності українців Галичини на Слов’янському з’їзді 1848 р. у Празі // Славістичні студії. - Львів, 1997, - С. 132-138.

239. Кріль О. Із щоденника О. Маковея // Жовтень. - 1967. - № 2. - С. 99-109.

240. 232. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно- політичного руху (ХІХ ст. - 1939 р.). - Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

241. Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині // Український історичний журнал. - 1990. - № 10. - С.55 - 63.

242. Курганський І. Дві невідомі статті І. Франка в журналі “Друг” // Іван Франко. Статті і матеріали. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1958.- Зб . 6. - С. 372-385.

243. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. – Львів, 1926.
244. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часів світової війни 1914 - 1918 рр. - Львів, 1928.
245. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848-1914. – Львів, 1926.– Т.І., ТІІ.
246. Левицький К. Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. Частина перша. - Львів, 1936, Частина друга. - Львів, 1937.
247. Лисенко О. Володимир Навроцький: До 120-річчя з днянародження // Економіка Радянської України. - 1967. - № 10. - с. 84- 85.
248. Лисенко О. Сівач зерен плодючих: Погляди С. Подолинського на суспільний розвиток // Вітчизна. - 1968. - № 8 - С. 170-178.
249. Лисенко О. Я. Михайло Павлик і його місце в суспільно- політичному житті Галичини останньої чверті ХІХ ст. // Український історичний журнал. - 1960. - № 1. - С. 36-45.
250. Лисенко О. Я. Остап Терлецький // Жовтень. - 1959. - № 5. - С. 107-118.
251. Лисенко О. Я. Суспільно-політичні погляди О. Терлецького // З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки. - К. : Вид-во АН УРСР, 1959. - С. 22-42.
252. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. І, ІІ.– К.: Основи, 1994.
253. Лозинський М. Автономія країв в австрійській конституції. - Львів, 1912.
254. Лозинський М. Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудоване Польщі. - Львів, 1906.
255. Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна, 1908.
256. Лозинський М. Уваги про українську державність.– Відень, 1927.
257. Лукіянович Д. Два документи до життєпису Наталії Озаркевич-Кобринської. - Львів, 1939. - 20 с.
258. Лукіянович Д. Я. Арешти І. Франка і судові процеси над ним. Дослідження творчості Івана Франка. - Вип. 2. - К. , 1959. - С. 84.
259. Лукіянович Д. Арешти і. Франка і судові поцеси над ним // Дослідження творчості Івана Франка. - К. : Вид-во АН УРСР, 1953. - Вип. 2. - С. 79-90.
260. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.– Львов: Вища школа.– 1983.
261. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ ст.– 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 32., Львів, 1997.

262. Макарчук С., Сухий О. Дрогобицька кривава освята австрійської демократії // Жовтень. - 1981. - № 8. - С.87 - 91.
263. Макарчук С., Сухий О. Каменярі на Стрілецькій площі // Жовтень.– 1982. - № 6. - С.89 - 92.
264. Маляренко Л. Л. Іван Франко - редактор. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1970. – 116 с.
265. Манденко П. Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. - К. : Вид-во АН УРСР, 1962 - 123 с.
266. Масненко В. Історична думка та націєтворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
267. Матеріали до культурної історії Галицької Русі ХVІІІ–ХІХ віку.– Львів, 1902.
268. Мороз О. М. Іван Франко - вихователь українських письменників // Іван Франко: Статті і матеріали. - . - Львів: Вид-во Львів, ун-ту,- Вип. 7. - С. 225-246.
269. Мороз О. Н. Іван Франко: Семінарій. - К. : Рад. школа, 1966. - 368 с.
270. Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: Суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60–70-ті рр. ХІХ ст.) // Республіканець.– 1995.– № 1–2.
271. Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х рр. ХІХ ст.: спроби модернізації української національної ідеї // Молода нація. Альманах. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 213-219.
272. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття.– К.: Український письменник, 1993.
273. Нарис історії філософії на Україні / Ред. кол. Д. Х. Острянин (голова) та ін. - К. : Наук, думка, 1966. - 656 с.
274. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття. – Львів: Львівські новини, 1994. – 30 с.
275. Нечиталюк М. Ф. Публіцистика Івана Франка. Семінарій. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1972. - 237 с.
276. Орлевич І. Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча // Україна і культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип.: Ювілейний збірник на пошану Ф. Стебля. – С. 281-299.
277. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму.– Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1954.
278. Павлик М. Про русько-українські народні читальні // Павлик М. Твори. - К. : Держлітвидав УРСР, 1959. - С. 416-549.

279. Пашук А. Революційні демократи України // Жовтень. - 1970. - С. 109-118.
280. Пашук А. І. Соціологічні та суспільно-політичні погляди А. С. Подолинського. - Львів, 1965. - С. 14-15.
281. Пашук А. І. Проблеми суспільного розвитку в ідеології революційного демократизму України (Друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). - Львів: Вища школа, 1982. - 183 с.
282. Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові (1894-1914). – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.
283. Поважна В. М. Українська література 80-90-х років в оцінці І. Франка. - К. : Вид-во Київ, ун-ту, 1957. - 133 с.
284. Погребенник Ф. П. Ольга Кобилянська про себе // Кобилянська О. Слова зворушеного серця... К. : Дніпро, 1982. - С. 5-14.
285. Політичні партії Західної України.– Львів: ЛДУ, 1991.
286. Полек В. Т. Тарас Шевченко і Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Облполіграфвидав, 1991. – 40 с.
287. Пояснене програми русько-української радикальної партії написав др. Северин Данилович,- Львів: Накл. ред. "Громадського голосу", 1897.
288. Прогресивної суспільно-політичної думки в Галичині в другій половині ХІХ ст. // Вісник Львівського університету.Серіяюридична. - 1966. - С. 25-31.
289. Радикали і радикалізм.- Львів: Накл. ред. «Громадянського голосу», 1896.
290. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – 932с.
291. Райківський І.Я. Взаємини галицьких і наддніпрянських діячів у 1830-1840-х рр. // Український історичний журнал. - 2009. - № 1. - С. 39-55
292. Расевич В. Виникнення Української національно-демократичної партії // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 32, - 1997. - С. 127 - 128.
293. Райківський І.Я. Галичина в ідеології та діяльності наддніпрянських громадівців-українофілів // Галичина. – Івано-Франківськ, 2010. – № 17. – С. 108-122 ; № 18-19. – С. 145-154.
294. Райківський І. Я. Мовно-правописні дискусії серед руської інтелігенції Галичини і зміцнення польських позицій у 1850-х рр. // З історії українсько-польських відношень другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: колективна монографія. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 8-41.

295. Романченко І. С. Михайло Драгоманов - літературний критик і публіцист // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - Т. І. - К. : Наук, думка, 1970. - С. 5-36.
296. Рудько М. П. Поезія Т. Г. Шевченка в революційному русі 70-х років XIX ст. // Радянське літературознавство. - 1964. - № 2. - С. 44-59.
297. Рудько М. П. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х років XIX ст.: (з неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу "Вперед" В. М. Смирновим) // Український історичний журнал. - 1966. - № 7. - С. 120-130.
298. Сокурєнко В. Г. Вплив ідей і діяльності І. Інтернаціоналу на демократичну політичну думку на Україні в XIX ст. - Вісник Львівського університету. Серія юридична. - 1966. - С. 3-9.
299. Сокурєнко В. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в. (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). - Львов: Вид-во Львов, ун-та, 1966. - 265 с.
300. Сохань П. С. Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х гг. XIX в. и общественность Украины: Доклад на VIII международном съезде славистов (Загреб - Любляна, 1978). - К. : Наук, думка, 1978. - 34 с.
301. Стецюк П. Повернення Михайла Лозинського (до питання про місце і роль української правової думки на чужині в процесі побудови суверенної національної Української Держави) // Науковий Збірник УВУ. - Мюнхен; Львів, 1993.
302. Студинський К. Остап Терлецький про археологічний з'їзд у Києві // Україна. - 1927. - Кн. 5. - С. 37-49.
303. Субтельний О. Україна. Історія. - К.: Либідь, 1991.
304. Студинський К. Іван Франко і його товариші в соціалістичному процесі 1878 р. // Україна. - 1926. - Кн. 6. - С. 56-144.
305. Сухий О. Проблема української державності в діяльності західноукраїнських політичних партій (друга половина XIX ст. - 1918 р.) // Республіканець. - Львів, 1995. - № 1 - 2.
306. Сухий О. Галичина: між Заходом і Сходом. Нариси історії XIX – першої половини XX ст. Львів: Львів держ. у-т імені І. Франка; інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999 - 232 с.
307. Сухий О. М. Зародження русофільських настроїв у Галичині в 40-х роках XIX століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін. - Дрогобич: Коло, 2003. - Вип. 7. - С. 283-300.

308. Сухий О. М. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 498 с.
309. Сухий О. М. Львівський університет на рубежі ХІХ–ХХ ст.: організація, школи, громадське життя // Вісник Львівського університету. Серія історична. Ювілейне видання з нагоди 350-річчя Львівського університету. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – Вип. 49. – С. 52-77.
310. Терлецький О. Москвофіли і народовці в 70 рр. - Львів, 1902. – 64 с.
311. Ткаченко В. Аграрно-селянське питання в Галичині в оцінці Остапа Терлецького // Соціально-економічні науки. - . - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1961. - С. 197-228.
312. Ткаченко В. В. Навроцький і О. Терлецький - представники української демократичної науки // Ювілейна наукова сесія, присвячена 300-річчю Львівського державного університету: Тези доп. секції сусп. - екон. Наук. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1961. - С. 55-60.
313. Ткаченко В. Деякі питання економічних поглядів Володимира Навроцького // Питання політекономії: Праці кафедр сусп. наук. - . - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1960. - Вип. 7. - С. 84-109.
314. Ткаченко В. А. Економічні погляди О. Терлецького // З історії економічної думки на Україні. - К. : Вид-во АН УРСР, 1961. - С. 122 - 142.
315. Товстуха Я. Іван Франко про аграрну реформу 1848 року в Галичині // Іван Франко: Статті і матеріали. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1960. - Зб. 7. - С. 73-94.
316. Торжество історичної справедливості.– Львів: Вид-во Львів, ун-ту. – 1964.
317. Трусевич С. М. Співробітництво українських і польських робітників Східної Галичини в перших нелегальних гуртках // З історії міжслов'янських зв'язків: зб. наук, праць. - К. : Наук, думка, 1983. - С. 121-129.
318. Турій О. Національна та політична орієнтація греко-католицького духовенства в 1819–1859 рр. (до генези москвофільства) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.).– Львів, 1994.
319. Федькович Ю. Твори: У 2 т. - Т. 2. / Упоряд. та приміт. М. Ф. Нечиталока. - К. : Держлітвидав УРСР, 1960. - 499 с.
320. Франко І. “Ідеї” та “ідеали” галицької москвофільської молодіжі // Збір. творів: у 50-т.– К.: Наук, думка.– Т.45.

321. Франко І. Галицьке українофільство. Відповідь на "Уваги русина" // Збір. творів: У 50-т.– К.: Наук думка.– Т.46, Кн.І.
322. Франко І. Два панславізми // Збір. творів: У 50-т.– К.: Наук, думка.– Т. 46, кн.І.
323. Франко І. Михайло Павлик. Замість ювілейної силуетки // ЛНВ. - 1905. Т XXIX, кн. 3. - С. 160-186.
324. Франко І. Нариси з історії української літератури в Галичині // Збір. творів: У 50-т.– Т.27.
325. Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ ст. // Возняк М. С. З життя і творчості Івана Франка. - К. : Вид-во АН УРСР, 1955. - С. 233-245.
326. Франко І. Теперішня хвиля і русини. - Діло. - 1883. - 24 верес.
327. Шабліовський Є. С. Народ і слово Шевченка. - К. : Вид-во АН УРСР. 1961. – 534 с.
328. Шалата М. Й. Юрій Федькович: Життєвий і творчий шлях. К. , 1984.- 239 с.
329. Шемет О. Животворні зв'язки // Жовтень. - 1955. - № 3. - С. 83-92.
330. Шуст Я. Псевдоніми та криптоніми Івана Франка // Іван Франко: Статті і матеріали. - Львів: Вид-во Львів, ун-ту, 1966. - 36. 7. - С. 438-457.
331. Що тепер діяти? Письмо М.Павлика до з'їзду русько-української радикальної партії 22.09.1902 р. і додаток.- Чернівці: Друк. тов. "Руська Рада", 1903.
332. Щурат С. В. Іван Франко і російські революційні народники // Дослідження творчості Івана Франка. - К. : Вид-во АН УРСР, 1959. - Вип. 2. -С. 91-102.
333. Юрійчук М. І. , Івашкевич З. А. Юрій Федькович: Семінарій. - К. : Вища школа, 1981. - 229 с.
334. Яворенко Л. Чого нам треба? - Львів: Друкарня "Уділова", 1905.
335. Якимович Б. Книга, просвіта, нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80 роках ХІХ ст.– Львів, 1996.
336. Якимович Б. З. Іван Франко – видавець. Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.
337. Яценко М. Т. Володимир Гнатюк: Життя і фольклор, діяльність. - К. : Наук, думка, 1964. - 286 с.
338. Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848-1900). Нарис. - К. : Вид-во АН УРСР, 1958. - 108 с.
339. Ящук П. Я. Письменник, публіцист, громадський діяч // Павлик М. Пропаший чоловік: Оповідання, статті, публіцистика. - Львів: Каменяр, 1983. - С. 3-16.
340. Sliwa Michal. Tradycje i wartosci ruchu socyalistycznego w Polsce. – Warszawa, 1990.

341. Zbigniew Fras. Florian Ziemiałkowski (1817–1900). Biografia polityczna. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991.
342. Grzybowski K. Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. – Kraków; Wrocław; Warszawa.– W.P.A.N. - 1959.
343. Hornowa E. Ukraiński oboz postępowy i jego współpraca z polską lewicą w Galicji 1876–1895. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968.
344. Kieniewicz S. Ruch chłopski w Galicji w 1848 roku.–Wrocław, 1951.
345. Limanowski B. Pamiętniki (1870-1907). – Warszawa: Esiaszka i Wiza. – 1958. – s.174
346. Najdus W. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska. 1890–1919,– Warszawa, 1983.
347. Serczyk Władysław. Historia Ukrainy.– 2 wyd.: Wrocław: Ossolineum, 1990.

VII. Довідкові видання

348. Асонова Н. А. Терлецький Остап Степанович // Радянська енциклопедія історії України, 1972. - Т. 4. - С. 263-264.
349. 330 . Бернштейн М. Д. Терлецький Остап Степанович. – В. кн.: Краткая литературная энциклопедия , 1972 , т. 7 . – С. 478
350. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI - XX ст.). - К. : Наук, думка, 1969. - 588 с.
351. Довідник з історії України. У 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1995-1998.
352. Довідник з історії України (А – Я). Посібн. (За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста . – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза 2001. – 1135 с.
353. Др. Остап Терлецький // ЗНТШ. 1900. ч. I. - С,61-62 .
354. Загальна українська енциклопедія. Книга знання в 3-х томах.– Львів; Станіслав; Коломия, 1930–1933.
355. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Гол. ред.проф. В.Кубійович.– Париж-Нью-Йорк, 1973. Т.7.
356. Енциклопедія історії України. У 8 томах. – К.: Наукова думка, 2004-2007.
357. 338. Іван Франко: Бібліографія творів 1874-1964 / Укл. М. О. Мороз. - К. : Наук, думка, 1966. - 448 с.
358. Кирилюк Е. П. Терлецький О. С. // Большая Советская Энциклопедия. 2-е изд. , 1956. - Т. 42. - С. 300.
359. Корені та парості: український генеалогікон.- К.: Либідь, 2008.- 472с.: іл.

360. Левицкий И. Е. Галицко-русская библиография XIX столетия, дополненная русскими изданиями, вышедшими в Венгрии и Буковине (1801-1886): Т. 2. Хронологический список публикаций (1861-1886). - Львов, 1895. - 746 с.
361. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького: Редкол.: Римаренко Ю.І. (відп.ред) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
362. Особисті архівні фонди відділу рукописів:Анотований покажчик // Укл. Є. М. Гуменюк, П. Г. Баб'як, О. О. Дзьобан. - Львів, 1977. - 188 с.
363. Павлик М. [Бібліотека НТШ]. // ЗНТШ. - 1903. - ч. 13. - С. 50-51 (опис рукописної спадщини О. Терлецького).
364. Терлецький Остап // Українська Радянська Енциклопедія. - 1963. - Т. 14. - С. 358.
365. Терлецький Остап. У кн. Український Радянський Енциклопедичний Словник, 1968, Т. 3. - С. 469.
366. Терлецький Остап Степанович. - У кн.: Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2-е, 1984, т. 11. - С. 213.

VIII. Інтернет ресурси

367. Мельник І.-Борець за ідею поступу | Збруч
zbruc.eu/node/32366
368. ВІДЕНСЬКА “ВІЗІЯ” ОСТАПА ТЕРЛЕЦЬКОГО
journal.mandrivets.com/images/file/Romaniv.pdf
369. Видавець, громадський діяч, український фольклорист
goodreferat.com/ostap-terleckij-vidavec-gromadskij-diyach-ukraïnskij-folklorist-statt...
370. Іван Франко – Фабіанці і фабіанізм - Мислене древо
www.myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaic/40.html
371. Іван Франко-видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти
www.anthropos.lnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/3225
372. Суспільний рух у Галичині в II половині XIX ст - Історія України
histua.com/knigi/istoriya-ukraini-vid.../suspilnij-rux-u-galichini-v-ii-polovini-xix-st
373. Цей день в історії - події та люди. 5 лютого
www.experts.in.ua/inform/smi/detail.php?ID=53474
374. Категорія:Народились 1850 – Вікіпедія
https://uk.wikipedia.org/wiki/Категорія:Народились_1850

375. ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ (ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ІНТЕЛІГЕНТА)
www.stationline.org.ua › Історія › Інтелігенція і влада
376. Остап Терлецький - издатель, общественный деятель, украинский...
ukrlitra.com.ua/175-2.html
377. 5 лютого 1850 року народився український публіцист і ...
arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/tsey_den_v_istorii/2006/02/03/499.html
378. Терлецький Остап Степанович – Вікіпедія
https://uk.wikipedia.org/wiki/Терлецький_Остап_Степанович
379. Терлецький Остап. Філософська думка в Україні ...
litopys.org.ua/fdm/fdm144.htm
380. Терлецький Остап Степанович - Energy Gift
energy.gift/terletskiy-ostap-stepanovich_12095591.html
381. Україна: Науковий Трехмісячник ... - Наукова бібліотека
lib.pu.if.ua/files/.../УкраїнаНауковий%20Двохмісячник%20Українознавства.pdf
382. Український фольклорист видавець, громадський діяч Остап ...
osvita.ua › Вища освіта › Українська література
383. УЧАСТЬ ІВАНА ФРАНКА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ ...
lib.if.ua/franko/1310568585.html